

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск 1

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Соколенко Ольга Леонідівна – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Члени редакційної колегії:

Алексєнко І.Г., доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Булат Є.А., доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Вишня В.Б., доктор технічних наук, професор, начальник кафедри спеціальної техніки та інформаційних технологій, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Гошовський В.С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Дрозд В.Г., доктор юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник, Начальник 3-го науково-дослідного відділу науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності, Міністерство ДНДІ МВС України

Легеза Є.О., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів

Ліпинський В.В., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів

Лютіков П.С., доктор юридичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів

Макушев П.В., доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський гуманітарний університет

Мацей Борський, доктор філософії, декан факультету адміністрування та менеджменту, Університет Humanitas, Сосновець (Республіка Польща)

Мінченко С.І., доктор юридичних наук, професор, Перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи, Національна академія прокуратури України

Патерило І.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Пиріг І.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Сачко О.В., доктор юридичних наук, доцент кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Столітній А.В., доктор юридичних наук, керівник експертної групи з питань реформування правоохоронних органів, Офіс Президента України

Тертишник В.М., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін, Університет митної справи та фінансів

Хрідочкін А.В., доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загально-правових дисциплін, Дніпровський гуманітарний університет

Чабаненко М.М., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Чаплинська Ю.А., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Шуба Б.В., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Юзікова Н.С., доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Юрчишин В.М., доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінальної юстиції Чернівецького юридичного інституту, Національний університет «Одеська юридична академія»

Науковий збірник містить статті, що висвітлюють питання з різних галузей права.
Видання розраховане на викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів,
а також осіб, які цікавляться питаннями розвитку юридичної науки в Україні.

*Зміст наукових праць не завжди збігається
з точкою зору редакційної колегії.*

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Протокол № 2 від 26.02.2020 р.)

Офіційний сайт: apnl.dnu.in.ua

Засновник: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» є фаховим виданням на підставі
Наказу МОН України від 21 грудня 2015 року № 1328 (додаток № 8)

*Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)*

Свідectво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 23163-13003ПР
від 05.01.2018 р. видане Міністерством юстиції України

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15: 3494(091)

DOI <https://doi.org/10.15421/392001>

Махаринець Є. М.,
аспірант кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПРОГРАМНИХ ЗАСАДАХ ОУН ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛИНІ У РОКИ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

LEGAL REGULATION OF LAND RELATIONS IN OUN POLICY FRAMEWORKS AND ATTEMPT TO IMPLEMENT THEM IN VOLYN DURING THE SOVIET-GERMAN WAR

Необхідність створення новітньої правової доктрини у сфері земельних відносин вимагає вивчення та врахування минулого історичного досвіду права, вивчення позицій різних українських політичних сил, зокрема й ОУН, у вирішенні земельного питання.

У запропонованій статті проаналізовано реалізацію задекларованих у програмних документах ОУН основних засад у сфері земельних відносин. Мета статті – з'ясувати особливості реалізації головних принципів у сфері земельних відносин на Волині. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: розкрити основні програмні положення ОУН у сфері земельних правовідносин, проаналізувати їх втілення в життя на Волині в період війни та виявити їхні особливості. Методологічну основу вибрано з урахуванням поставленої мети та специфіки об'єкта і предмета дослідження. В основі лежить система методів наукового пізнання: формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування) – з метою детального з'ясування змісту досліджуваних питань; теоретичний – для аналізу наукової літератури; метод системного аналізу – для узагальнення особливостей правового регулювання земельних відносин. А також використано емпіричний, порівняльний джерелознавчий, статистичний та проблемно-хронологічний методи. Наукова новизна публікації полягає у формулюванні нових у контексті історико-правової науки положень щодо особливостей регулювання земельних правовідносин на Волині у період німецько-радянської війни, які ще не стали об'єктом вивчення дослідників. Особливу увагу звернено на регіональні особливості Волині в земельних правовідносинах у часи нацистської окупації, які полягали, зокрема, в тому, що активні дії ОУН у даному регіоні утруднювали і частково унеможливлювали проведення німецьких перетворень у галузі земельних відносин. У зоні свого контролю УПА проводила власні аграрні перетворення: скасовувалася колгоспна система і впроваджувалася власність селян на землю, землю розподіляли місцеві громадські управління, розмір земельних ділянок визначався залежно від спроможності селянина самостійно, силами власної родини, обробляти одержаний наділ.

Ключові слова: право власності на землю, земельні ділянки, нацистський окупаційний режим.

The need to create the latest legal doctrine in the field of land relations requires studying and taking into account the past historical experience of law, studying the positions of various Ukrainian political forces, including the OUN, in solving the land issue.

The proposed article analyzes the implementation of the basic principles of land relations declared in the OUN policy documents. The purpose of the article is to find out the peculiarities of implementation of the main principles in the field of land relations in Volyn. Achieving this goal involves the fulfillment of the following tasks: to reveal the basic programmatic provisions of the OUN in the field of land relations, to analyze their implementation in Volyn during the war and to identify their peculiarities. The methodological basis was chosen taking into account the objective and specificity of the object and the subject of study. The basis is the system of methods of scientific knowledge: formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction, analogy, abstraction) – in order to clarify in detail the content of the investigated issues; theoretical – for the analysis of scientific literature; method of systematic analysis – to summarize the features of legal regulation of land relations. Empirical, comparative, source, statistical, and problem-chronological methods were also used. The scientific novelty of the publication is to formulate new provisions in the context of historical and legal science concerning the peculiarities of the regulation of land relations in Volyn during the German-Soviet war, which have not yet been the subject of study by researchers. Particular attention was paid to the regional peculiarities of Volyn in land relations during the Nazi occupation, which consisted in particular of the fact that the OUN's activities in the region made it difficult and partially impossible to carry out German transformations in the field of land relations. In the area of its control, the UPA carried out its own agrarian transformations: the collective farm system was abolished and the peasants' ownership of land was introduced, the land was distributed by local public administrations, the size of the land was determined depending on the ability of the peasant independently, by his own family to cultivate the obtained allotment.

Key words: land ownership, land plots, Nazi occupation regime.

Розбудова незалежності України йде паралельно з формуванням нового економічного комплексу держави, що базується на різноманітності форм та розмірів власності. Необхідність створення новітньої правової доктрини у сфері земельних відносин вимагає вивчення та врахування минулого історич-

ного досвіду права. Аналіз земельних правовідносин на українських землях у минулому, зокрема в середині ХХ ст., стане в нагоді під час створення сучасної ефективної моделі ринкових відносин, де земля виступає об'єктом права власності й забезпечується реалізація норм інституту права власності. Актуаль-

ність даного дослідження зумовлюється недостатнім станом вивчення поглядів різних українських політичних сил, зокрема ОУН, на вирішення земельного питання в майбутній українській державі.

Дослідженням українського визвольного руху середини ХХ ст. у контексті новітнього державотворення є об'єктом дослідження цілої когорти сучасних українських учених, зокрема С. Кульчицького, О. Лисенка, І. Патріляка [1]. Аналізом основних засад аграрної політики ОУН, у тому числі й функціонування інституту права власності на землю, займаються такі дослідники, як П. Гай-Нижник, С. Адамович, Г. Стефанюк. Водночас маловивченими залишаються спроби ОУН у добу німецько-радянської війни реалізації задекларованих в її програмних документах основних засад у сфері земельних відносин, зокрема на Волині. Особливої уваги потребує ґрунтовне дослідження історико-правових аспектів регіональних особливостей земельних правовідносин у період війни, адже їх комплексного наукового аналізу досі немає.

Мета статті – на підставі системного аналізу нормативно-правових актів ОУН та історико-правової літератури з'ясувати особливості реалізації базових пунктів у сфері земельних відносин на Волині. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: розкрити основні засади ОУН у сфері земельних правовідносин, проаналізувати їх реалізацію в період війни на Волині та виявити їхні особливості.

Ще напередодні німецько-радянської війни у квітні 1941 р. програмними постановами II Великого Збору революційного (бандерівського) проводу ОУН було визначено, що в майбутній українській державі колгоспи будуть поетапно ліквідовані. ОУН(б) планувала надати селянам право вибору форм господарювання – індивідуальне чи колективне. Мало бути запроваджене «обмежене приватне, кооперативне й спілкове право власності на господарювання землею й верстатами для тих, які на них працюють». Земля буде розподілена між селянами «у межах трудової норми, без права на спекуляцію землею» [2, с. 46]. Також наголошувалось, що цей процес буде проходити під контролем держави, щоб не допустити хаосу в сільському господарстві в перехідний період.

III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б), що відбувся у серпні 1943 р., затвердив новий проект побудови економічної системи в майбутній українській державі. У новій програмі було підкреслено, що вихідним постулатом щодо аграрного питання є принцип, що «земля є власністю народу», та проголошувалось знищення радянської колгоспно-радгоспної форми господарювання [3, с. 47]. Також було вказано, що ОУН(б) стоїть на позиції, що землі поміщиків, монастирів і церков мають бути передані селянам безкоштовно.

У майбутній українській державі планувалася як індивідуальна власність, так і колективна, а загалом, основною мала б стати національно-державна власність у промисловості (великий бізнес), кооператив-

но-колективна для середнього бізнесу та допускалися всі види власності для малого бізнесу, ремісництва та сільського господарства [3, с. 48].

Основні принципи власної позиції щодо земельного питання ОУН та УПА доносили через розповсюдження своїх листівок та інших друкованих матеріалів серед місцевого населення. У зверненні «За що бореться Українська Повстанська Армія», поширена Головною командою УПА, говорилося, що буде встановлений «новий справедливий лад і порядок в Україні без панів, поміщиків, капіталістів та більшовицьких комісарів...». В іншій листівці «Хто ми і чого хочемо» написано: «Хочемо, щоб український селянин міг вповні користуватися плодами своєї землі і праці <...> Хочемо приватної середньої власності...» [4, с. 48].

На українських землях, що потрапили під німецьку окупацію, нацистський режим проводив земельну реформу. Особливістю земельних правовідносин на Волині, що не були характерними для інших округів, які ввійшли до складу рейхскомісаріату «Україна», було те, що регіон тільки напередодні німецько-радянської війни увійшов до складу УРСР, і процес колективізації тут не був завершений. Більшість землі знаходилася не в колгоспах та радгоспах, а в селян, володіння нею допускалося винятково на праві користування. Наступною особливістю ситуації на Волині в роки війни була висока активність загонів ОУН та УПА. Так, у 1943–1944 роках німецька влада на Волині вже не контролювала 75% орних земель. У зоні свого контролю УПА проводила власну земельну реформу. Її суть була окреслена так: «Усі землі з їхніми водами, надземельними і підземельними багатствами України становлять добро українського народу» [5, т. 2, с. 333].

У цей період ОУН разом із загонами УПА застосовує тактику відвоювання окремих районів і створення там власної адміністрації. Яскравим прикладом втілення такої тактики стало створення на Волині Колківської, Антоновецької, Космацької республік. Вони встановлювали свою воєнну адміністрацію, яка вирішувала адміністративні, господарські, фінансові, освітні й інші життєво важливі для населення питання [6, с. 462].

У березні-листопаді 1943 р. важливим осередком повстанського руху стало містечко Колки. Тут утворилася вільна від німецької адміністрації та радянських партизанів територія, яка ввійшла в історію під назвою «Колківська республіка». На визволених територіях було організовано систему цивільної влади. Згідно з розпорядженням УПА робилася спроба розв'язати земельне питання. Допускалось наділення селян землею в кількості, яку зможе обробити одна сім'я або збереження колективних форм господарювання за бажанням населення [7, с. 240].

Головне командування УПА видало кілька наказів – «Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України» від 15.08.1943 р., яким ліквідувалися колгоспи та встановлювалася приватна власність на землю. Наступним актом УПА – «Розпорядження про встановлення адміністрації на тере-

ні України» від 1.09.1943 р. – було започатковане створення цивільної адміністрації на підконтрольній території [8, с. 10].

Сучасна українська дослідниця Г. Стефанюк вважає, що «ОУН боролася за Українську державу, в якій мала би бути знищена колгоспно-радгоспна система сільського господарства. Утім, форми користування землею не узаконювалися, хоч земля залишалася у власності народу, тобто держави» [9, с. 87]. Натомість П. Гай-Нижник вводить у науковий обіг документи – розпорядження, накази Головної Команди УПА, які чітко засвідчують намагання національно-патріотичних сил легалізувати поетапний перехід від державної до колективної та приватної власності на землю зі збереженням за державою регуляторної функції під час розподілу землі [2, с. 46, 50].

Також одним із кроків у розв'язанні аграрного питання було «Розпорядження в земельній справі Головної Команди Української Повстанської Армії як найвищої і одинок-суверенної влади на звільнених землях України з дня 15.VII.1943 р.», підписане К. Савуром (Д. Клячківським). Згідно з розпорядженням скасовувалася колгоспна система і запроваджувалася приватна селянська власність. У підпункті «б» вказано: «Всі землі бувших власників землі (фільварків) і землі польських колоністів переходять на власність українських селян». Розмір ділянки залежав від можливості родини обробляти певну кількість землі. Тим, хто прагнули займатись колективним господарюванням, було запропоновано робити це на артільних принципах. У такому випадку земля залишалася у власності громади [4, с. 10]. Приватні землі селян української та інших національностей, що загинули під час військових дій або були закатовані більшовиками, німцями чи поляками, було передбачено передавати у спадок родичам до четвертого покоління [2, с. 50]. Якщо таких не було виявлено, земля переходила до найбідніших

селян даної місцевості. У «Розпорядженні» було визначено механізм проведення перерозподілу землі. Їх мали проводити обрані громадськими зборами місцеві громадські управління та земельні комісії, які затверджувалися УПА [4, с. 10].

З огляду на вищевказане «Розпорядження» й відповідно до наказу головнокомандуючого УПА К. Савура, до 30 серпня 1943 р. всі сільськогосподарські землі мали бути розділені, зорані та засіяні. Цей наказ був частково втілений у життя на підконтрольній території. УПА на Волині передавала селянам землю, видаючи при цьому власні документи на право власності. Збереглися документи у вигляді анкетних листів, у яких вказувалося прізвище, ім'я, рік народження, національність, кількість працездатних членів у сім'ї, кількість землі, якою користувався селянин на час заповнення анкети. Зазначалася також площа землі, яка надавалась, її якість, чітко визначалися межі наданих ділянок. Утім, через наближення фронту та каральні рейди нацистів повністю реалізувати земельну реформу не вдалося.

На підставі окресленого можна зробити такі висновки. На українських землях, що потрапили під німецьку окупацію, нацистський режим проводив земельну реформу. Однак на Волині діяльність ОУН та УПА утруднювали і частково унеможливлювали проведення цих німецьких перетворень.

У зоні свого контролю УПА проводила власні аграрні реформи – скасовувалася колгоспна система і впроваджувалася приватна власність селян на землю. Землю розподіляли місцеві громадські управління. Розмір земельних ділянок визначався залежно від спроможності селянина самотійно, силами власної родини, обробляти одержаний наділ. У перспективі вимагають додаткового дослідження земельні правовідносини на території Волині, підконтрольній ОУН та УПА, в умовах другого етапу радянзації Західної України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія: Історичні нариси / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 2005. 495 с.
2. Гай-Нижник П.П. Концепція основних засад сільськогосподарської (аграрної) політики Майбутньої Української Держави в соціально-економічній моделі ОУН(б). *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 105. С. 45–53.
3. Гай-Нижник П.П. Від «націократії» до «нового ладу»: соціально-господарчий лад майбутньої української держави у політичній концепції ОУН(б) під час II світової війни (1940–1945 рр.). *Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення* : Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 75-й річниці УПА. Івано-Франківськ, 19–20 травня 2017 р. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2017. С. 40–53.
4. Адамович С.В. Аграрне питання в соціальній політиці ОУН-УПА в 40–50 рр. XX ст. *Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення* : Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 75-й річниці УПА. Івано-Франківськ, 19–20 травня 2017 р. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2017. С. 7–14.
5. Сливка Ю. Західноукраїнське село в період німецько-радянської війни. *Історія українського селянства* : в 2 т. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 2. С. 330–342.
6. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 527 с.
7. Малюга О., Костенко Ю. Антифашистський рух на території Волині в роки Другої світової війни. *Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції 24–25 березня 2009 р.* Луцьк, 2009. С. 239–241.
8. Стасюк О. Український визвольний рух середини XX століття в контексті українського державотворення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 3–16.
9. Стефанюк Г. Соціальна парадигма діяльності ОУН(б) у роки Другої світової війни. *Галичина*. 2013. Ч. 24. С. 84–89.

Сковронська І. Ю.,
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівського державного університету внутрішніх справ

ЗАСТОСУВАННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУДОВОМУ ВИСТУПІ АДВОКАТА

APPLICATION OF NON-VERBAL COMMUNICATION IN ATTORNEY'S LEGAL STATEMENT

Захисна промова адвоката допоможе досягти мети в тому випадку, якщо, з точки зору судового ораторства, адвокат володіє майстерністю переконання, суперечки та доведення власних позицій. Суперечка, яка ведеться адвокатом зі стороною обвинувачення, повинна відповідати етичним орієнтирам. Адвокат має використовувати лише допустимі та дозволені правилами етики прийоми, гідно триматися, поважати честь та гідність усіх учасників процесу та присутніх у судовій аудиторії та неодмінно виражати повагу з точки зору етики та законності до суду.

Кожен виступ у судовій аудиторії співвідносить у собі мову, інтонацію, текст, жести та інші засоби вираження. Усі ці засоби вираження сприяють розумінню промови аудиторією суду. Оскільки виступ із промовою – це відносно творчий процес, тому важко творчість піддавати порядку чи регламентації. З часом кожен адвокат виробляє власні принципи підготовки судової промови. Головне, що виступ не повинен бути спонтанним, досить імпровізованим, він повинен бути підготованим та продуманим. Також промови адвокатів містять маніпулятивні характеристики. Засобами маніпуляції насамперед, як зазначає О.Ю. Діомідова, є емоції, створені захисником у виступі, які є невід'ємною частиною переконання.

Під час виголошення захисної промови адвокату необхідно налагодити контакт із присутніми в залі, адже це частина етичної поведінки промовця. Адвокат має застосувати в законних межах не лише риторичні та психологічні засоби впливу на судову аудиторію, а й інші можливі прийоми – стилістичні, мовні тощо, аби досягти цілі з приводу захисту прав та інтересів підзахисного. Також важливим є застосування засобів невербальної комунікації, які, на думку науковців, дуже інформативні. Невербальні засоби допомагають визначити відношення учасників процесу до ситуації, яка склалася. Невербальна та вербальна комунікація постійно взаємодіють, підсилюючи ефект захисної діяльності. Лише впевнений у своїх силах адвокат зможе беззаперечно добитися впливу на суд та присутніх у судовій аудиторії. Говорити йому при цьому потрібно впевнено, чітко та переконливо. Виступ має бути таким, аби оцінити всі докази, переконати суд у важливості аргументів сторони захисту. Переконливішим та впливовішим буде вважатися тільки емкий за змістом виступ, який не втомить слухачів і не дозволить випустити із виду важливі моменти.

Ключові слова: словесний вплив, спілкування, аудиторія, жести, міміка, рухи, павза.

A lawyer's defense speech will help to achieve the goal if, in the case of a court speaker, the lawyer has the skill of persuasion, dispute and argument. The dispute that is being handled by the lawyer with the prosecution must be ethical. A lawyer should only use admissible and permissible rules of ethics, respect dignity, respect for the honor and dignity of all participants in the trial and those present in the courtroom, and necessarily respect ethics and legality in court. Each appearance in the courtroom combines language, intonation, text, gestures and other means of expression. All of the means of expression contribute to the court's understanding of the speech. When making a lawyer's defense speech, it is necessary to establish contact with those present in the courtroom, as this is part of the speaker's ethical behavior.

The lawyer should apply not only rhetorical and psychological means of influencing the court audience, but also other possible techniques - stylistic, linguistic, etc., to achieve the goal of protecting the rights and interests of the client. Because speaking is a relatively creative process, it is difficult to subject creativity to order or regulation. Over time, each lawyer develops his or her own principles for preparing a court speech. The main thing is that the performance should not be spontaneous, rather improvised, it should be prepared and thought out. Lawyers' speeches also contain manipulative characteristics. The means of manipulation, first of all, as O. Yu. Diomidova notes, are the emotions created by the defender in the speech, which are an integral part of the belief. Also important is using of non-verbal communication, which scientists denote as very informative. Non-verbal means help to determine the attitude of participants in the process to the situation. Non-verbal and verbal communication constantly interact, enhancing the effect of protective activity. Only a confident lawyer will be able to undoubtedly influence the court and those present in the courtroom. In doing so, he needs to speak confidently, clearly and convincingly. The statement should be such as to evaluate all the evidence and convince the court of the importance of the defense party's arguments. Only a contentful statement that does not tire the listener and will not overlook important points will be considered more convincing and influential.

Key words: verbal influence, communication, audience, gestures, facial expressions, movements, pause.

Постановка проблеми. Кожен засіб невербальної комунікації – жести, міміка, пози, вираз обличчя, місцезнаходження в просторі, голосова вокалізація, тембр, темп, застосування павз тощо – суттєво доповнює комунікативну поведінку захисника під час виголошення промови. Інтонаційні сигнальні засоби, як і жести та міміка, доповнюють мовлення, а також за певних обставин можуть замінити слова

та вирази, але не можуть порушити структуру промови та власне її зміст, а навпаки, покращують виступ із промовою, сприяють її сприйняттю, допомагають розумінню її змістового наповнення, а також мети, з якою виголошується захисна промова, цим самим долучаючи аудиторію до продуктивного діалогу.

Стан дослідження. Проблеми взаємодії невербальної та вербальної комунікації загалом досліджу-

вали Сперанський М.М., Скрябін О.М., Рогожкін О.В. та інші. У контексті судового виступу ці питання вивчали Пороховщиков П.С., Сагач Г.М., Сухонос В.В., Ковалінська І.В., Чмут Т.К., Еванс П., Ясинок М.М., Юрчишин В., Філоненко М.М. та інші. Адвокат, виголошуючи захисну промову, дотримується всіх правил етики та поведінки, він дбає про зовнішній вигляд, а також турбується про власну поставу, жести, міміку, рухи тощо, тобто такі прийоми невербальної комунікації, які поруч із засобами словесного впливу опосередковано здійснюють вплив на присутніх у залі суду, допомагають утримати увагу аудиторії та налаштовують її на співпрацю з ритором та надання йому підтримки.

Постановка завдання. Науковець І.В. Ковалінська зазначає, що невербальною комунікацією є спілкування з використанням жестів (мови жестів), міміки, рухів тіла та інших засобів. Психологія виокремлює 4 форми невербального спілкування:

- кінесіку, яка передбачає використання безпосередньо жестових рухів, жестових процесів та систем;
- паралінгвістику, суть якої полягає у звукових кодах невербальної комунікації;
- проксемику, що становить простір спілкування, його структуру та функції;
- окулесіку, тобто мову очей, візуальну поведінку осіб під час комунікативних процесів.

У залежності від форм усі засоби невербальної комунікації поділяють на:

- а) паралінгвістичні – звукові, які пов'язані з інтонацією, гучністю, тембром, мовними павзами тощо;
- б) екстралінгвістичні – ті, які прямо не пов'язані з вимовою, а саме: плач, сміх, кашель, зітхання тощо;
- в) тактильно-кінестетичні, такі, які пов'язані з фізичним впливом на особу, наприклад, дотики;
- г) ольфакторні, тобто запахи середовища та людей;
- д) кінетичні, а саме: погляди, пози та рухи [1, с. 27].

Розглянемо деякі засоби невербального впливу, які може застосувати захисник у залі суду.

Виклад основного матеріалу. Відомий оратор А.Ф. Коні зазначав, що жести роблять мову живою, але використовувати їх потрібно обережно, окрім того, він стверджував, що жести, міміка та рухи співвідносяться з думками та почуттями ритора, а обличчя перебуває у русі разом з язиком [2]. Під час виступу адвокат може доповнювати розповідь рухами не тільки рук, а й долучати обличчя. Адвокат не викличе довіри до себе зі сторони аудиторії, якщо його обличчя буде безбарвним, кам'яним, беземоційним, інакше кажучи, ледь живим. Жестикуляція руками має бути доречною, вона є частиною поведінки судового красномовця, а також окремим засобом впливу на присутніх у залі суду.

На індивідуальні психологічні особливості особи – розвиток, фізіологічні особливості, розумові здібності, мислення, психофізіологічний стан, хвороби психіки – вказують манери комунікативної поведінки. У науці виокремлюють порушення мов-

лення, які поєднані з процесом говоріння та виголошенням великих текстів, промов, виступів перед публікою, в аудиторіях:

- логорея, або підвищена мовленнєва активність, інакше кажучи, багатослів'я, коли відбувається недопустимий перехід з теми на іншу тему, а також, у випадку, коли ритор не очікує відповіді на власне запитання;
- персеверація – повторення висловлювань повністю чи частково, відбувається багаторазово;
- за зовнішньої правильності стосовно граматики відбувається розірваність та незв'язність мовлення та позбавлення його змісту;
- занадто підвищена докладність викладу;
- видумування, безпідставність роздумів аж до беззмістовності та утворення нісенітничі [3, с. 72].

Науковці на основі власних досліджень визначили, що невербальні знаки комунікації містять у собі близько 80% усієї інформації. Це свідчить про те, що процес спілкування хоч і в більшості відбувається без вербалізації, але спирається на паралінгвістичні особливості, прийоми різних знакових систем тощо. Невербальні сигнали черпають власний зміст не в цих сигналах, а в дієвій силі цих сигналів. Учені виокремлюють різні підходи щодо типологізації невербальних засобів комунікації, оскільки вони створюються та сприймаються системою відчуттів, а саме: зором, слухом, смаком, нюхом, за допомогою тактильних відчуттів. Науковець Ф.С. Бацевич запевняє, що невербальні повідомлення наділені такими особливостями: вони не утворюють структуру; їх неможливо поділити на частини; вони є виявом темпераменту особи, її емоцій, самооцінки, соціальних позицій, субкультури тощо; поєднані з умовами комунікації; виявляються лише в межах конкретного контексту та ситуації; є спонтанними; в більшій мірі вроджені; кожен носій певної культури засвоює їх шляхом спостережень, копіювання невербальної поведінки інших осіб [4, с. 104].

Під час процесу невербальної комунікації можна отримати інформацію про особистість протилежної сторони, і це допоможе зрозуміти його індивідуальні особливості та здатність сприйняття. Це відомості про його характер, особливості темпераменту, здатність виражати емоції, поняття про самооцінку особи, можливості для спілкування – як починає процес комунікації, підтримує його і як завершує, статус особи в соціумі, володіння певною професією, вік, чи є представником якоїсь субкультури. Можна через невербальні сигнали визначити стосунки між сторонами комунікації, їх зв'язок чи відчуженість, помітити лідера серед співрозмовників, залежність когось від іншого, розвиток чи перебіг стосунків між співрозмовниками. Невербальні засоби допомагають визначити відношення учасників процесу до ситуації, яка склалася. Серед науковців існує тенденція щодо визначення взаємодії невербального та вербального у спілкуванні. Психологи В. Куніцина та Н. Казаринова визначили функції впливу невербальних знаків на вербальну інформацію. Це: доповнення, повторення, посилення вербальних повідомлень,

відхилення вербальних звернень, заміна вербальних повідомлень, налаштування процесу розмови.

Важливим засобом невербального спілкування, який впливає на його перебіг, вважається кінесика, з грецької – «рух», тобто сукупність візуальних характеристик людини (таких як жести, міміка, хода, постава, поза, розташування щодо інших людей тощо), а також наука, яка вивчає особливості невербального (несловесного) спілкування, що відбувається за участю цих характеристик. В ораторській практиці адекватна кінесика є однією з ознак риторичної культури промовця [5, с. 61]. У підсвідомості можуть виникати некеровані, а у свідомості – контрольовані кінетичні сигнали. Підсвідомі (неконтрольовані) сигнали – це сигнали, які надсилає мозок, і вони є зовнішнім відображенням насамперед емоційного стану людини. Свідомі (контрольовані) – це набуті, відпрацьовані знаки [6, с. 34]. Ще одним засобом невербальної комунікації вважається міміка, з грец. – *mimikos* – наслідувальний – рух м'язів обличчя, які відображають емоційний стан мовця, його настрій і почуття в певний момент [5, с. 82]. Дослідники визначили, що існує близько 20 000 описів виразів обличчя. Міміка вважається найправдивішим провідником інформації, адже це ніби рефлекс. За допомогою міміки можна передати різні почуття, а ще вона провокує емоції аудиторії. Міміка повинна відповідати тому, що каже промовець. Відсутність емоцій та мімічних рухів заблокує контакт між ритором та аудиторією, створить своєрідний бар'єр. Американський психолог А. Піз винайшов техніку «Система кодування рухів обличчя». Ця система дозволяє зіставляти вирази обличчя з виявом відповідних емоцій, які переживає людина. Найбільший контроль встановлюється за очима, адже, як каже народна мудрість, «хочеш пізнати людину – дивись їй в очі», або «очі – це вікна в душу». Так, яскраві, сяючі очі – вияв радості, а матові, невиразні – прояв печалі. Розширені зіниці свідчать про наявний страх, а нерухомі передбачають концентрування уваги. Очі, які швидко рухаються зі сторони в сторону – «бігають» – виказують неспокій, а от відведення очей від співрозмовника, короткі погляди в бік – знак того, що людина відчуває свою провину та в якійсь мірі сором. Вдивляння вниз, під ноги, не піднімаючи голови, свідчить про несміливість чи страх. По очних зіницях можна багато дізнатися про емоційний стан людини, зокрема з точки зору діяльності окремих типів відчуттів. До прикладу, про переважання у психіці співрозмовника опори на зорові образи свідчить підняття очей вгору перед відповіддю на поставлене запитання. Якщо ж співбесідник опускає очі вниз, це свідчить про переважання тілесних відчуттів. Рухи очей в бік констатують перевагу слухових відчуттів [7, с. 34]. Надзвичайно важливим є встановлення зорового контакту захисника зі слухачами в судовій аудиторії протягом усього виступу. Адвокат повинен застосувати такий спосіб, аби поглядом не виокремити когось із присутніх. Досвідчені ритори радять поділити аудиторію на частини і під час виголошення захисної промови переводити погляд від частини до частини. Не буде доречним вдивлятися в простір за слухачами, на сте-

лю, стіни, ноги, у вікно, розглядати інтер'єр [8, с. 112]. Якщо ритор не буде дивитися на присутніх у залі суду, то він і не налагодить контакт. Надто ретельне вдивляння в очі створить атмосферу натиску, дратування тощо, тому краще дивитися на обличчя, а у вічі доцільним буде лише короткочасний погляд.

Риторіві під час виголошення захисної промови необхідна жестикуляція, бо застигла постава не сприймається слухачами, але й надлишок жестів буде недоречним. Дослідники поділяють жести на:

- механічні – супроводжують промову без поєднання зі змістом, виконуються автоматично;
 - ілюстративні – зображують те, про що йдеться;
 - емоційні – застосовуються для підсилення виразності промови, її прикрашання, крім того, вони допомагають разом з інтонацією виділяти основні думки.
- О.В. Рогожкин виокремлює такі види жестів:
- промовисті;
 - описові;
 - вказівні;
 - імітаційні.

Так, *промовисті* жести є найбільш вживаними під час виступу в судовій аудиторії. Такими жестами є помаху однією чи двома руками, стиснуті кулаки чи піднята голова підкреслюють емоційність висловлювання, експресивність твердження, додають упевненості оратора у своїй правоті. Розведені руки, схилена голова демонструють покірність та нерішучість. Такі жести показують психофізичний стан захисника. *Описові* жести зазвичай вказують на форму, обсяг, розмір, швидкість руху та манеру поведінки предмету обговорення. Найпростішими серед жестів захисника є *вказівні* жести – рух рукою чи одним пальцем у тому напрямку, де знаходиться предмет бесіди. *Імітаційні* жести застосовуються у випадку, якщо ритор намагається передати характер роботи механізму, дати характеристику явищу. Завдяки цим жестам можна продемонструвати психофізичну характеристику інших осіб [9, с. 204]. Виступаючи в судовій аудиторії, не варто допускати використання механічних та ілюстративних жестів, оскільки вони відволікають слухачів від промови. Адвокату під час виступу потрібно ледь повертати голову і корпус, робити жести руками тільки в найважливіших місцях промови. Не треба тупцяти на місці, а непомітно переносити вагу тіла з однієї ноги на іншу. Ноги потрібно тримати трохи розставленими, одну ногу виставити дещо попереду від другої ноги. Коліна повинні бути гнучкими, а груди й руки треба тримати без напруження. Жести виконують функцію носіїв інформації, яка пов'язана з емоційним станом учасників комунікації. Жестами потрібно користуватися згідно з правилами риторики:

- кожен жест, спонтанний чи попередньо запланований, має здаватися невимушеним, тому краще жестикулювати тоді, коли це необхідно;
- не треба постійно жестикулювати, протягом усієї промови махати руками та вертати головою, бо не кожне речення потребує жестикулятивного підкріплення;

- керуючи жестами, варто пам'ятати, що в жестикуляції закладена стійкість та рівновага пози;
- жести повинні співвідноситися з характером мовлення;
- варто чергувати жести, не користуватися одним і тим же жестом протягом усього виступу.

Допоможе отримати успіх під час виступу та схвалення захисної промови аудиторією правильна артикуляція, чітка вимова приголосних та голосних звуків, добре поставлена дикція. Варто слідкувати за вимовою всіх звуків, не допускати дефектів мовлення – гаркавості, шепелявості та небалого представлення виступу. Варто кожне слово вимовляти так, щоб воно було почуте всіма присутніми в залі судового засідання, слова не повинні зливатися в одне. Від кількості осіб у аудиторії суду буде залежати чіткість вимови захисника, адже у малих залах звукові коливання поширюються швидше, а у великих – навпаки, повільніше. Дихання адвоката, яке є фундаментом здатності говорити, має бути посиленним, але глибоким і розміреним.

Адвокату під час виступу в суді не треба забувати про павзи – ще одні засоби впливу на слухачів, які також відіграють роль невербальних засобів впливу. Дослідники виокремлюють дихальні, логічні та психологічні павзи. Дихальні павзи допомагають риторіку набрати в легені повітря. Така дія дозволяє захиснику відпочити, а відпочинок риторика сприяє відпочинку аудиторії. Логічні павзи розділяють структурні елементи виступу, а також допомагають відобразити розділові знаки. Психологічні павзи застосовуються адвокатом-оратором для звернення уваги на що-небудь чи готують слухачів до виголошення важливого повідомлення. Так, психологічну павзу можна застосувати при вираженні кількох думок, щоб розмежувати їх вираження. Правильне застосування павз вимагає від риторика неабиякого уміння, довгих тренувань та розвитку риторичних здібностей. Павза не повинна перевищувати три-

валість у 4 секунди, щоб слухачі не запідозрили недоліки у виступі. Найкраще для оратора зупинити мовлення та відокремлювати павзами на початку та в кінці важливі твердження, щоб їх краще сприйняли присутні в залі суду. Зниження голосу сприяє кращому висловленню важливої інформації. Застосування невербальних сигналів, а саме зорового контакту та павз, слугуватиме найкращими прийомами впливу [10, с. 98]. Під час виступу в суді варто звернути увагу на інтонацію, бо впродовж виголошення промови постійно потрібно змінювати інтонаційні мотиви, щоб промова не видалася монотонною. Але інтонація має співвідноситися зі змістом захисної промови.

Висновки. Невербальні засоби містять у собі більшу частину відомостей. Вказані вище невербальні засоби спілкування та особливості їх використання адвокатом – це чинники, творці індивідуального стилю судового захисника, власне, це ті якості, які допомагають йому в процесі визнання його як особливого оратора, не схожого на інших. Згідно з контекстом промови та її емоційним навантаженням такі засоби виникають підсвідомо, неконтрольовано, бо пов'язані з думками та почуттями риторика. Так, прості кроки вперед під час виголошення промови захисником-адвокатом допомагають аудиторії зосередити увагу на риторі. Кроки назад сприяють налаштуванню слухачів на відпочинок перед іншою частиною промови. Якщо адвокат застосовує такі емоційні жести, як стиснутий кулак, витягнена рука, рухи головою, руками, то він автоматично налаштовує аудиторію на прийняття своїх переконань. Так, міміка досить добре стимулює почуття та емоції слухачів, передаючи завдяки рухам м'язів обличчя радість чи печаль, сумніви чи іронію, рішучість або презирство. Невербальні засоби впливу дуже важливі для процесів організації та тривалості спілкування, від них також залежить його результативність та ефективність.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ковалінська І.В. Невербальна комунікація : навчальний посібник Київ : Вид-во «Освіта України», 2014. 289 с.
2. Кони А.Ф. Избранные произведения. Москва : Юридическая литература, 1980. 496 с.
3. Коццолино М. Невербальная коммуникация. Теории, функции, язык и знак ; пер. с итал. Харьков : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2009. 248 с.
4. Бацевич Ф.С. Міжкультурна комунікація : довідник. Львів, 2007. 141 с.
5. Макович Х.Я., Вербицька Л.О., Капітан Н.О. Словник термінів і понять з риторики. Львів, 2016. 140 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Пиз А., Пиз Б. Язык телодвижений ; пер. с англ. Т. Новиковой. Москва, 2009. 464 с.
8. Колотілова Н.А. Риторика : навчальний посібник. Київ : ЦУЛ, 2007. 232 с.
9. Рогожкин О.В. Риторика: загальна, судова, оперативна : підручник. Донецьк : Донец. юрид. ін-т МВС України, 2012. 298 с.
10. Чмут Т.К., Чайка Г.Л. Етика ділового спілкування : навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 230 с.

Сковронський Д. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії та філософії права
Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РОБОТИ ЗАХИСНИКА З КОНСПЕКТОМ СУДОВОЇ ПРОМОВИ

METHODICAL BASES OF THE DEFENSE PROCEEDINGS WITH THE SUMMARY OF A COURT SPEECH

Вважається, що підготовка судової промови відбувається в чотири етапи. Передусім збирається, накопичується матеріал. Далі відбувається аналіз даного матеріалу. Проаналізувавши дані, потрібно систематизувати матеріали, а потім перейти до письмової підготовки промови. Адвокат формує свою захисну промову практично до самого кінця виступу прокурора, який виступає в суді перший. Також захисник створює план, за яким відбуватиметься захист. Тези допомагають зосередитися, сформуватися як досвідченому адвокату, бо написання та виступ із наперед заготованою промовою позбавляють захисника можливості проявити себе досвідченим та висококваліфікованим фахівцем та оратором. За наявності тез адвокат удосконалює риторичні здібності. Зачитана повністю промова не дає змоги адвокату встановити живий контакт з аудиторією та судом. Але з написаної промови можна формувати тези, які й доцільно буде виголосити в суді, поєднуючи їх в єдине ціле. Адвокат має розуміти, що головне, а що додаткове, щоб розподілити увагу та час. Текст промови має бути написаний зрозумілим почерком, зокрема, варто виділити найважливіші назви, прізвища, дати, виокремлювати необхідні документи. Проаналізувавши наукові джерела, ми зупинилися на тому, що Захисну промову потрібно готувати наперед, повністю, при цьому записуючи повний текст виступу. Конспект допомагає встановити логічний зв'язок між блоками захисної промови. Систематизація матеріалу допоможе зрозуміти, які міркування надто виділені, які факти занадто перебільшені, а які відкладені даремно на другий план, які позиції позбавлені достатнього обґрунтування та прикладів для пояснення, а де їх забагато, які позиції достатньо та недостатньо розкриті. Без роботи над матеріалами їх конспектування не матиме змісту. Саме конспект промови надає завершеної форми роботі захисника з приводу систематизації матеріалу. Робота над конспектом має відбуватися згідно з алгоритмом, який склали досвідчені риторичники. Але варто пам'ятати, що не треба боятися повторів, адже вони нагадуватимуть, для чого працювати, і на кого це все розраховано.

Ключові слова: захист, аудиторія, промова, алгоритм, теза.

It is believed that the preparation of the court speech takes place in four stages. First of all, material is collected. The following is an analysis of this material. After analyzing the data, you need to systematize the materials and then move on to the written preparation of the speech. The lawyer makes his defensive speech practically until the very end of the public prosecutor's first hearing. The defender also creates a plan for the defense. Theses help you focus, form yourself as an experienced lawyer, because writing and delivering a pre-prepared speech gives the defender the opportunity to prove themselves to be an experienced and highly qualified specialist and speaker. In the presence of theses, the lawyer improves his rhetorical abilities. The full speech does not allow the lawyer to make live contact with the audience and the court. But from the written speech it is possible to form theses, which it would be expedient to state in court, combining them into one. The lawyer should understand what is important and what is extra to distribute attention and time. The text of the speech should be written in clear handwriting, in particular, it is necessary to highlight the most important names, first names, dates, and separate the necessary documents. Having analyzed the scientific sources, we came to the conclusion that the Protective Speech should be prepared in advance, completely, while recording the full text of the speech. The synopsis helps to establish a logical connection between blocks of protective speech. The systematization of the material will help you understand which considerations are over-emphasized, which facts are over-exaggerated, and which are postponed for nothing, what positions lack sufficient justification and examples to explain, and where too many, which positions are sufficiently and insufficiently disclosed. Without working on the materials, their notes will be meaningless. It is the abstract of the speech that gives the completed form to the work of the defender regarding the systematization of the material. The work on the abstract should be done according to an algorithm made by experienced rhetoricians. But keep in mind that they do not have to be afraid of repetition, as they will remind you what to work for and to whom it is all calculated.

Key words: defense, audience, speech, algorithm, thesis.

Постановка проблеми. Адвокат під час кримінального провадження має захищати права та інтереси підозрюваних та обвинувачених, надаючи їм правову допомогу. Для реалізації поставленого завдання підготовка починається завчасно. Організація підготовки до виступу в суді забезпечує ефективність захисної діяльності.

Стан дослідження. Проблемами захисту в кримінальному провадженні цікавилися багато науковців. Так, розробками в даній сфері займалися О.В. Маслюк, А.М. Бірюков, Т.В. Варфоломєєва, В.І. Гала-

ган, Ю.М. Грошевий, Я.П. Зейкан, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, Д.П. Письменний, М.Є. Шумило. Діяльність адвоката вивчали не тільки вітчизняні вчені, а й іноземні – Р. Уолкер, А. Гривцов, Д. Ніколсон, Б. Робін та інші. Вони встановили, що головними завданнями захисної промови є аналіз фактичних та юридичних обставин кримінального провадження, їх правова оцінка, характеристика особи підсудного та мотивів його поведінки.

Постановка завдання. На основі зазначеного вище сформовано основні завдання адвоката під

час розгляду кримінального провадження, зокрема, спростовувати обвинувачення та доказувати невинуватість підсудного. Підготовка до виступу включає безліч інших видів діяльності, які в сукупності допомагають досягти основної мети адвоката. Взаємодія захисника та судової аудиторії має бути налагоджена одразу, а для цього він має бути тактовним та стриманим. Для реалізації поставленої мети захисник повинен застосувати всі свої вміння та продемонструвати висоту красномовства.

Виклад основного матеріалу. Якщо говорити про судову промову загалом, то, на думку С.Д. Абрамовича, судова промова – це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх під час розгляду кримінальної, цивільної, адміністративної справи, в якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи. На основі того, що в суді з промовами виступають прокурор, або обвинувач та адвокат, тобто захисник, виокремлюють прокурорську (обвинувальну) промову та адвокатську (захисну) промову [1, с. 119]. Якщо проблематика участі захисника у кримінальному провадженні досліджувалася всебічно та в повному обсязі і продовжує вивчатися на сучасному етапі, то питання підготовки адвоката до виступу в суді є недостатньо розглянутим. Мала кількість наукових розробок знижує ефективність захисної діяльності. Тому тема підготовки адвоката до виступу в суді є досить актуальною, вона визначається теоретичним та практичним напрямками щодо вирішення головних проблем сучасного судового красномовства, які покликані здійснити успішну взаємодію адвоката як учасника судових дебатів з іншими учасниками процесу та дебатів, а також із судовою аудиторією. Також ці завдання направлені на забезпечення вдалої та ефективної захисної діяльності.

Досягти майстерності в захисній діяльності адвоката допоможе складання конспекту промови. Завдяки конспектуванню можна підсвідомо розподілити досліджуваний матеріал у зручному та важливому порядку, ділити основне та додаткове, а також систематизувати власні міркування, а не лише матеріал. Конспект допомагає встановити логічний зв'язок між блоками захисної промови, адже якщо не розташувати власні думки в певній послідовності, то не вдасться зробити правильну оцінку та виокремити головну ідею та основне в промові. Систематизація матеріалу допоможе зрозуміти, які міркування надто виділені, які факти занадто перебільшені, а які відкладені даремно на другий план, які позиції позбавлені достатнього обґрунтування та прикладів для пояснення, а де їх забагато, які позиції достатньо та недостатньо розкриті. Без роботи над матеріалами їх конспектування не матиме змісту. Саме конспект промови надає завершеної форми роботі захисника з приводу систематизації матеріалу. Робота над конспектом має відбуватися згідно з алгоритмом, який склали досвідчені риторичари. Але варто пам'ятати, що не треба боятися повторів, адже вони нагадуватимуть, для чого працювати, і на кого це все розраховано. Практикуючі риторичари виокремлюють дев'ять пра-

вил, за якими потрібно працювати над конспектом захисної промови:

1. Потрібно завжди занотовувати свої міркування повними реченнями. Існує два способи складання конспекту:

– у вигляді коротких записів лише назв певних пунктів промови;

– записи у вигляді повних та закінчених речень.

Перший спосіб містить у собі систематизацію слів та суджень, які є завершеними в думках захисника і за формою, і за змістом. Можна розташувати спочатку факти, потім аргументи і висновки. Цей спосіб підходить для досвідчених адвокатів. Другий спосіб передбачає написання повного тексту промови. Завдяки цьому способу можна створювати повний зміст промови за логічною структурою, і не схематично, а детально та з усіма подробицями.

2. Варто розподілити конспект на змістові частини, основними з яких є вже стандартні, які стосуються структури захисної промови: вступ, основна частина, закінчення та висновки.

3. Потрібно використовувати тільки загальнозжиті способи графічного акцентування композиційних блоків. Пропонується виділяти абзаци та відповідні їм назви. Рекомендують розділяти на такі блоки та підблоки:

– *вступ*: а) злочинна подія;

б) особистість підсудного;

– *основна частина*: а) які події відбувалися і чому;

б) хто вчинив злочинне діяння і чому;

в) яке покарання слід застосувати і чи потрібне воно;

– *закінчення та висновки*: а) висновки щодо невинності підсудного;

б) суспільне значення прийнятого рішення;

в) що потрібно зробити, аби таке більше не траплялося.

4. Фрагменти конспекту потрібно розміщувати відповідно до змістовної співпраці. Перевірити логічність взаємодії можна завдяки зіставленню абзацив за допомогою сполучників та сполучних слів. Потрібно переконатися, що кожен наступний доказ є результатом логічних думок.

5. Використовувати треба лише одне визначення конкретного поняття. А після кожного міркування вживати потрібно тільки одне поняття. Не варто вживати кілька трактувань одного поняття.

6. Кожну тезу захисної промови потрібно обґрунтувати та доповнити пунктами, що можуть розкрити їхній зміст.

7. Потрібно уникати складних міркувань, які мають розпливчатий зміст.

8. Варто уникати повного та часткового збігу окремих фрагментів захисної промови, а також їх повної незбіжності.

9. По можливості не варто використовувати запитальні міркування, краще використовувати лише стверджувальні судження [2, с. 168].

У науці сформувалося безліч поглядів на виступ захисника в суді. Він тісно пов'язаний зі структурою захисної промови. Різні науковці та оратори не мають

спільної думки щодо того, скільки елементів має містити захисна промова, пропонуючи трикомпонентні, чотирикомпонентні, п'ятикомпонентні, семикомпонентні та навіть восьмикомпонентні структури. Якою б не була структура захисної промови, важливо, аби в цілому, крізь усю промову логічно та організовано проходили вступ, основна частина та висновки, і щоб вони тісно поєднувалися між собою та доповнювали одне одного. Іншими словами, промова має базуватися на блоках, які пов'язані між собою інформацією. Кожен блок потрібно поєднати між собою спеціальними словами та словесними конструкціями. Виокремлюють три види словесних з'єднань:

– *заперечні* конструкції, які представляють собою фрази, що покликані послабити сказане твердження, яке підлягає критиці, наприклад, «на жаль...», «насправді ж...», «однак...», «ніхто не чекав, що...», «несподіваним є те, що...», «варто зауважити...» та інші;

– *підтверджувальні*, або перехідні конструкції, тобто такі фрази, завдання яких – підсилити тези, які підлягають захисту – «варто додати...», «відомо також, що...», «окрім цього...», «на користь цього вказує й те, що...», «це означає, що...» тощо;

– *нейтральні* конструкції – вирази, що технічно пов'язують блоки, тобто вставні слова чи речення, наприклад, «цікаво, що...», «варто зазначити, що...», «з'ясувалося, що...», «дозвольте розглянути наступне питання...», «не треба забувати, що...», «по-перше...», «по-друге...», «по-третє...» та інші.

Захисник у своїй промові також може вжити вирази, які направлені безпосередньо до судової аудиторії, яку складають його потенційні слухачі. Такими фразами є: «уявіть собі, що...», «а що б ви могли зробити у такому випадку...»; «звернімо увагу на те, що...»; «давайте пригадаємо, що...» тощо.

Працюючи над конспектом виступу, адвокат має пам'ятати, що до кожної частини промови потрібно застосувати певні прийоми. Розглянемо деякі з них детальніше.

Так, досвідчені ритори та юристи пропонують написати вступ, який:

- одразу приверне увагу аудиторії;
- який міститиме початок «здалека»;
- буде непередбачуваним [3, с. 22].

Отже, увагу аудиторії можна привернути в залежності від того, на що ставиться акцент:

1. Захисник залишає за собою право говорити на певну тему. У такому разі аудиторія готова слухати, варто лише аби вона свою увагу переключила на адвоката. У такому випадку для початку відбувається представлення ритором свого відношення до ситуації, фактів, обставин справи, не робиться акцент на своїй особистості;

2. Адвокат наголошує на тому, що тема є важливою для присутніх. У цій ситуації присутні в залі суду не налаштовані на слухання промови. Практикуючі юристи радять у такому випадку сконцентрувати увагу на певному факті, який оминув увагу присутніх, але його можна порівняти з потребами аудиторії, показуючи, що це важливо.

3. Судовий оратор акцентує увагу слухачів на важливості предмета промови. Такий прийом застосовується, якщо налагоджений контакт з аудиторією. Тому краще в таких випадках починати з озвучення теми.

Початок «здалека» захисник може застосувати тоді, якщо присутні в залі суду не надто налаштовані на сприйняття інформації. Тому юрист має максимально зосередити увагу аудиторії на сприйнятті його промови. Так, тут можна вказати на різноманітний вияв правди, багатогранність оцінювання конкретного факту чи події і тим самим направити присутніх у залі суду на слухання захисної промови та розуміння її змісту. Можна завести аудиторію в «глухий кут», показавши, що висновки, попередньо ними зроблені з промови обвинувача, є неправильними, нерациональними.

Непередбачуваний вступ, як зазначає Н.А. Колоділова, – це пряме звернення ритор до головної проблеми. Такий прийом вартий уваги, якщо аудиторія зацікавлена у слуханні промови, розгляді справи, і серед присутніх у залі суду панує емоційне напруження. У такому випадку доцільно буде розпочати промову з риторичної фігури, а саме риторичного запитання [4, с. 61]. У риторичі виокремилися різноманітні способи вступу, які використовує захисник, працюючи над конспектом промови. Так, влучна цитата, цікавий приклад, звернення до авторитету, демонстрація певного предмету тощо в будь-якому випадку привернуть увагу судової аудиторії. Закінчити вступну частину можна озвучуванням тез та аргументів, які адвокат відокремив на початку збирання матеріалів.

В основній частині захисник має аргументувати власні тези. Для подачі загального поняття про правопорушення можна застосувати оповідання як додаток до промови. Матеріал можна упорядковувати природним (історичним) та штучним способами. За природного упорядкування відбувається лінійне нашарування та мінімальне втручання ритор в процес викладення матеріалу. Тобто інформація подається від події, яка відбулася першою, до події, яка сталася останньою, так зване хронологічне представлення матеріалу – події зображуються так, як відбувалися в реальному часі. Такий спосіб є дуже виразним, він легко сприймається оточуючими, інформація швидко запам'ятовується і не перевтомлює присутніх у залі суду. Штучний спосіб викладу матеріалу передбачає формування та впорядкування матеріалу власне ритором будь-яким способом, вигідним оратору, в даному випадку захиснику. Події не обов'язково викладати послідовно. Але цей спосіб можуть застосовувати лише висококваліфіковані захисники, професіонали з великим стажем та досвідом, бо аудиторії доведеться докласти зусиль, щоб розібратися, де праця захисника, а що є реальністю. Цей спосіб бажано реалізовувати одним із методів – порівняльним, дедуктивним або індуктивним. Дедуктивний метод передбачає першочергове представлення тез, а потім аргументів. За індуктивного методу спочатку подаються аргументи, а потім пропонуються тези. Порівняльний, або компаративістський

метод зосереджує увагу на порівнянні різних предметів, перенесенні властивостей одного предмету на інший. Можна застосувати його двома варіантами:

1. Спочатку подаються переконливі аргументи, які запевняють аудиторію в тотожності предметів за певними ознаками, а потім формується положення про те, що предмет має ще одну ознаку, яка в цьому випадку виступає тезою;

2. Першою пропонується теза про особливість предмета, а потім завдяки аргументам порівнюються різні предмети.

У своїй роботі захисник повинен уміло поєднувати аргументацію та критику, які згідно із законами логіки ґрунтуються на правилах:

- щодо тези;
- щодо аргументів;
- щодо форми.

Правило щодо тези вимагає залишення тези без змін протягом усього процесу аргументації та критики. Заміна тези під час аргументації чи критики може відбуватися навмисно та ненавмисно. Як результат – можуть виникнути помилки, які пов'язані з підміною чи втратою тези. Підміною тези вважається помилка, яка полягає в спеціальній заміні ритором положення, що викладається в промові. Таке може відбуватися, якщо захисник не може аргументувати заявлену тезу. Таким чином, захисник намагається відволікти присутніх у залі суду і навмисне представляє положення, подібне до першого, але з іншим змістом. Підміна може відбуватися шляхом розширення чи звуження. Розширення провокує пояснювати неправильне твердження, а звуження передбачає представлення тільки частини того, що треба обґрунтувати [4, с. 65]. Втрата тези відбувається за ненавмисного заміщення принципу, який є мотивом промови. Це випадкова помилка, захисник може навіть не усвідомлювати, що таке положення вже схоже на те, яке він представляв.

У захисній промові суттєва роль відведена аргументативному способу викладу матеріалу, який широко представлений в основній частині, бо доказова сторона промови має важливе значення для впливу на аудиторію. Ознаками аргументативного способу є: висування тези, встановлення логічних зв'язків між поняттями, визначення поняття, використання стійких виразів для вираження головної думки. Взагалі, аргумент – це доказ, підстава, які наводяться для підтвердження чого-небудь [5, с. 39]. Риторична наука радить застосовувати аргументи згідно з правилами, аби уникнути помилок під час

підготовки судової промови. Так, аргументи повинні бути вмотивованими та підкріпленними сильними твердженнями. Але вони будуть мати силу тільки тоді, якщо протилежна сторона сприймає ці аргументи, інакше вони не матимуть вагомості, тому тези потребують обґрунтування. Обґрунтовуючи тези, варто для початку пред'явити тезу, а потім додати аргументи. Також аргументів має бути в достатній кількості для підтвердження тези, але важливо не переповнити ними обґрунтування тези, не створити ефект надмірного обґрунтування, за якого захисник може ненавмисне вживати спірні, непереконаливі, а також неправдиві аргументи. Аргументи повинні співвідноситися з тезою, яка пояснюється. Для цього захисник, який виступає з промовою, має пред'явити такі аргументи, які прямо дотичні до основної думки промови, щоб не виникало безпідставних аргументів – неочевидних і довільних тверджень. Щоб уникнути помилок, потрібно багато працювати та розвивати в собі інтуїцію і логічне мислення [7, с. 87].

Завершення промови дозволяє захиснику підсилити власні думки, які він представив в основній частині. На цьому етапі варто використати прийоми формулювання висновків, розгляду перспективи та апелювання. Прийом формулювання висновків передбачає повернення до важливих етапів основної частини, тому під час застосування даного прийому метою закінчення є нагадати про них. Під час розгляду перспективи захисник описує предмет промови в просторовому та часовому вираженні. Апелюючи, ритор має здійснити емоційне завершення свого виступу та апелювати до почуттів та емоцій присутніх у судовій аудиторії [4, с. 72]. Не можна допустити під час формування висновків захисної промови тавтологію, розмитість і незрозумілість, бо тільки чіткі міркування визначають логічність та цілісні її основи. Такі засоби підсилять емоційний вплив захисної промови [8, с. 109].

Висновки. Серед науковців і надалі спостерігається цікава дискусія щодо того, як краще готуватися до виступу в суді, зокрема, як формувати промову. Переважна більшість переконана в необхідності її письмового вираження. Беззаперечною залишається думка, що всі частини захисної промови повинні бути пов'язані між собою, хоч і кожна із частин має різну мету. Захисник мусить продумати свою промову до найменших дрібниць, оскільки його обов'язок – встановити зв'язок з аудиторією, донести до неї основні та важливі твердження, що стосуються захисної діяльності підозрюваного в тій чи іншій справі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамович С.Д., Молдаван В.В., Чикарькова М.Ю. Риторика загальна і судова : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
2. Риторика : навч. посібн. / упор. Т.К. Ісаєнко, А.В. Лисенко. Полтава : ПолтНТУ, 2019. 247с.
3. Чельцов М.А. Советский уголовный процесс. Москва : Госюриздат, 1962. 503 с.
4. Колотілова Н.А. Риторика : навчальний посібник. Київ : ЦУЛ, 2007. 232 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови : у 27 т. / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
6. Юришин В. Характерні особливості підготовки прокурора до судових дебатів. *Вісник прокуратури*. 2007. № 12 (78).
7. Царев В.И. Структура и стиль судебной речи прокурора. Москва : Законность, 2013. 218 с.
8. Ясинок М.М. Про деякі положення, які необхідно знати при підготовці виступів в судових дебатах. *Право і безпека*. 2006. № 5. С. 108–113.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.15421/392004>

Олійник А. Ю.,

*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного та публічного права
факультету підприємництва та права
Київського національного університету технологій та дизайну*

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СВОБОДИ ОСОБИ НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

GENERAL SOCIAL GUARANTEES OF REALIZATION OF THE PERSON'S CONSTITUTIONAL FREEDOM FOR BUSINESS ACTIVITY IN UKRAINE

У статті розглянуто загальносоціальні гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. Це умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність на національному і міжнародному рівнях. Їх система включає в себе конституційні умови і засоби економічного, політичного, соціального, ідеологічного характеру. Серед економічних загальносоціальних умов для реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є домовленості про: а) надання підприємцям земельної ділянки, передачу державного майна, необхідного для здійснення підприємницької діяльності; б) сприяння підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення, інформаційного обслуговування їхньої діяльності та в підготовці кадрів; в) здійснення перелічного облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку; г) стимулювання модернізації технології, інноваційної діяльності, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг; р) надання підприємцям інших видів допомоги. До політичних гарантій відносять закріплені конституційними нормами та принципами політичні умови, що забезпечують здійснення свободи особи на підприємницьку діяльність. Соціальними гарантіями реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є: а) загальнообов'язкове соціальне страхування, створення мережі закладів для догляду за непрацездатними; б) створення державою умов, за яких кожний громадянин може мати можливість побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду, одержати від держави чи органів місцевого самоврядування безоплатно чи за доступну для нього плату, позбавлення житла тільки на підставі закону і за рішенням суду; в) державне фінансування охорони здоров'я, безоплатне надання медичної допомоги, створення ефективних і доступних умов медичного обслуговування та розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, розвиток фізичної культури і спорту, забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення. Загальносоціальними засобами реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є охорона, захист, притягнення до відповідальності та відшкодування матеріальних і моральних збитків.

Ключові слова: загальносоціальні гарантії, умови і засоби, загальносоціальні умови, загальносоціальні засоби, свобода особи на підприємницьку діяльність.

The article deals with the general social guarantees for the implementation of a person's constitutional freedom of business. These are the conditions and means that create an enabling environment for the exercise of a person's constitutional freedom to do business at national and international levels. Their system includes constitutional conditions and means of economic, political, social, ideological, cultural (spiritual) character. Among the economic general and social conditions for the realization of a person's constitutional freedom to enter into business activity are agreements on: a) granting to the entrepreneurs of land, transfer of state property necessary for carrying out entrepreneurial activity; b) assistance to entrepreneurs in the organization of logistics, information service of their activities and training; c) realization of the initial arrangement of undeveloped territories by objects of industrial and social infrastructure with the sale or transfer of them to entrepreneurs in the order determined by law; d) stimulation of technology modernization, innovation activity, development of new types of products and services by entrepreneurs; r) providing other types of assistance to entrepreneurs. Political guarantees include the political conditions enshrined in constitutional norms and principles that ensure the exercise of a person's freedom to do business. The social guarantees for the realization of a person's constitutional freedom to enter into business are: a) compulsory social insurance, creation of a network of institutions for care of the disabled; b) creation by the state of conditions under which every citizen can have the opportunity to build a dwelling, to buy or rent it, to receive free of charge or accessible for him from the state or local self-government bodies, deprivation of housing only on the basis of law and by court decision; c) state financing of health care, free provision of medical care, creation of effective and accessible conditions of medical care and development of medical establishments of all forms of ownership, development of physical culture and sports, provision of sanitary-epidemic well-being of the population. The general social means of exercising a person's constitutional freedom to enter into business are protection, protection, prosecution, and compensation for material and moral damages.

Key words: general social guarantees, conditions and means, general social conditions, general social means, freedom of a person for entrepreneurial activity.

Вступ. Загальносоціальні гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність мають важливе значення для економічного розвитку України в сучасних умовах її євроінтеграції. Їх

система включає в себе конституційні умови і засоби економічного, політичного, соціального, ідеологічного характеру. Дослідження елементів названої системи дасть змогу досягти поставленої мети.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є загальносоціальні умови і засоби реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. В Україні самостійно названі гарантії ще ніким не досліджувалися. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: 1) дослідити загальносоціальні умови реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність; 2) охарактеризувати загальносоціальні засоби реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність; 3) запропонувати висновки та рекомендації щодо реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність.

Результати дослідження. Проблема забезпечення прав і свобод людини і громадянина в умовах європейського та євроатлантичного курсу України набуває особливого значення. Її сутність полягає в недостатньому забезпеченні реалізації конституційних свобод, що виявляється як у певних складнощах практичної реалізації деяких свобод, закріплених у Конституції України, так і в незадовільному стані їх захищеності. Важливим засобом захисту конституційних свобод особи є їх гарантії [1]. Традиційно, гарантії прийнято розподіляти на загальносоціальні та юридичні [2, с. 276]. Загальносоціальні гарантії – це умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність на національному і міжнародному рівнях. Видами загальносоціальних гарантій конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є: а) економічні; б) політичні; в) соціальні; г) ідеологічні умови і засоби. Термін «умова» тлумачиться як взаємна усна чи письмова домовленість (угода, договір) про що-небудь. Серед економічних загальносоціальних умов для реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є домовленості про: а) надання підприємцям земельної ділянки, передачу державного майна, необхідного для здійснення підприємницької діяльності; б) сприяння підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення, інформаційного обслуговування їхньої діяльності та в підготовці кадрів; в) здійснення первісного облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку; г) стимулювання модернізації технології, інноваційної діяльності, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг; г) надання підприємцям інших видів допомоги (ст. 48 ГК України) [3]. Відповідно до ст. 13 Конституції України «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу». Економічними умовами для здійснення свободи підприємницької діяльності є надання підприємцям земельної ділянки в користування. Громадяни набувають права користування земельними ділянками із земель державної або комунальної власності за рішенням органів виконавчої

влади або органів місцевого самоврядування в межах їхніх повноважень, визначених Земельним кодексом України, або за результатами аукціону [4]. Договір оренди землі є одним із видів цивільно-правових зобов'язань, у відповідності з яким наймодавець зобов'язується передати наймачеві земельну ділянку на встановлений договором строк у володіння та користування за плату. Основними нормативно-правовими актами, які регулюють земельні правовідносини в Україні, є Земельний кодекс, Цивільний кодекс, Закон України «Про оренду землі» [4]. Серед економічних умов, що є гарантіями реалізації названої конституційної свободи особи, є передача підприємцю державного майна, необхідного для здійснення підприємницької діяльності. Закон України «Про оренду державного та комунального майна» від 10 квітня 1992 р. закріплює, що в ньому регулюються: а) організаційні відносини, пов'язані з передачею в оренду майна державних підприємств, установ та організацій, підприємств, заснованих на майні, що належить Автономній Республіці Крим або перебуває у комунальній власності (далі – підприємства), їхніх структурних підрозділів та іншого окремого, індивідуально визначеного майна, що перебуває в державній та комунальній власності; б) майнові відносини між орендодавцями та орендарями щодо господарського використання державного майна, майна, що належить Автономній Республіці Крим або перебуває у комунальній власності [5].

Отже, надання підприємцям земельної ділянки, передача державного майна, необхідного для здійснення підприємницької діяльності, є однією з економічних умов для реалізації названої конституційної свободи особи.

Важливими економічними умовами гарантування реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність особи є сприяння підприємцям в організації: а) матеріально-технічного забезпечення; б) стимулювання модернізації технології, інноваційно-інформаційного обслуговування їхньої діяльності; в) підготовки кадрів. Матеріально-технічне забезпечення – це форма товарного обігу у сфері матеріального виробництва, процес забезпечення підприємств сировиною, матеріалами, комплектуючими, напівфабрикатами, готовими виробами тощо, необхідними для виробничого і невиробничого споживання [6]. У гарантуванні реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність важливу роль відіграє комерційна інформація, тобто певна сукупність відомостей, що дає змогу діловій людині приймати правильні управлінські рішення у сфері бізнесової діяльності [7]. Важливе значення для підприємства має підготовка та перепідготовка кадрів, що є запорукою успішного його функціонування в ринковій економіці. Підготовка спеціалістів для підприємницької діяльності здійснюється в системі державної освіти, включаючи дошкільну, загальноосвітню і професійну, вищу освіту та післядипломну підготовку, в тому числі через недержавну систему навчання [8].

Отже, економічними умовами гарантування реалізації конституційної свободи на підприємницьку

діяльність особи є сприяння підприємцям в організації: а) матеріально-технічного забезпечення; б) інформаційного обслуговування їхньої діяльності; в) підготовки їхніх кадрів.

Важливою економічною умовою гарантування реалізації конституційної свободи на підприємницьку діяльність особи є здійснення первинного облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку. До виробничої інфраструктури підприємства належать підрозділи, які не беруть безпосередньої участі у створенні профільної продукції, але своєю діяльністю створюють умови, необхідні для роботи основних виробничих цехів. Соціальна інфраструктура забезпечує задоволення соціально-побутових і культурних потреб працівників підприємства [9]. Одною з економічних умов гарантування реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є стимулювання модернізації технологій, інноваційної діяльності, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг. Модернізація технологій тісно пов'язана з інноваційною діяльністю. Інноваційна діяльність – це діяльність із розроблення, створення на підставі об'єктів права інтелектуальної власності інноваційних продуктів, готових до безпосереднього впровадження (реалізації) в умовах конкретного виробництва чи господарської діяльності, а також їх комерціалізації та впровадження як інновацій у виробництві та соціальній сфері, що здійснюється на основі реалізації інвестицій, з отриманням нової або суттєво вдосконаленої продукції, виконанням інноваційних робіт, наданням інноваційних послуг, а також підвищенням техніко-технологічних показників відповідної господарської діяльності та виробничого процесу. Існують також інші види економічної допомоги, що надаються підприємцям як гарантії реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність.

Серед загальносоціальних гарантій реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є політичні умови. До політичних гарантій відносять закріплені конституційними нормами та принципами політичні умови, що забезпечують здійснення свободи особи на підприємницьку діяльність. Свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава та інші суб'єкти політичної організації суспільства мають створювати сприятливі умови, що спрямовані на реалізацію конституційної свободи особи. До інших суб'єктів політичної організації суспільства відносяться політичні партії та громадські об'єднання. Політична партія є зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян, прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Політичні партії мають своїм завданням створення умов щодо реалізації прав і свобод своїх членів та задоволення політичних,

економічних, соціальних, культурних та інших інтересів і потреб, за винятком обмежень, установлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка. Політичними умовами, що гарантуються на конституційному рівні як свобода особи на підприємницьку діяльність, є засади політичного багатоманіття. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст. 15 Конституції України) [10].

Соціальними гарантіями реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є закріплені нормами конституції і законів України соціальні умови. Серед таких умов Конституція України закріплює: а) загальнообов'язкове соціальне страхування, створення мережі закладів для догляду за непрацездатними (ст. 46); б) створення державою умов, за яких кожний громадянин може мати можливість побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду, одержати від держави чи органів місцевого самоврядування безоплатно чи за доступну для нього плату, позбавлення житла тільки на підставі закону і за рішенням суду (ст. 47); в) державне фінансування охорони здоров'я, безоплатне надання медичної допомоги, створення ефективних і доступних умов медичного обслуговування та розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, розвиток фізичної культури і спорту, забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення (ст. 49) [10].

Одною із загальних умов реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні конституційно закріплюється ідеологічне багатоманіття. Жодна ідеологія не може визнаватися Українською державою як обов'язкова. Цензура в Україні заборонена (ст. 15) [10].

Отже, в Україні серед загальносоціальних умов реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність виділяють: а) економічні; б) політичні; в) соціальні; г) ідеологічні умови. Свобода особи на підприємницьку діяльність в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Загальносоціальні засоби реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність включають: а) охорону; б) захист; в) поновлення порушеної свободи особи на підприємницьку діяльність. Охорону конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність здійснюють недержавні правоохоронні організації в Україні, такі як: а) охоронні органи місцевого самоврядування; б) корпорації, фірми, бюро та інші організації, що надають охоронні послуги всім зацікавленим приватним закладам, організаціям і окремим особам; в) вну-

трішні «служби безпеки», що створюються промисловими компаніями, фірмами та підприємницькими товариствами; г) організації з охорони комерційної та службової таємниць; д) структури для забезпечення діяльності в умовах конкуренції; е) фізичні та юридичні особи зі здійснення окремих видів охоронних функцій [11, с. 753].

Корпорації, фірми, бюро, інші організації, що надають охоронні послуги зацікавленим приватним органам, підприємствам, установам, організаціям і окремим особам, забезпечують охорону конституційної свободи особи, здійснюють дедуктивну діяльність, надають послуги в забезпеченні особистої охорони, охорони майна тощо. Внутрішні «служби безпеки» створюються промисловими компаніями, фірмами та підприємницькими товариствами з метою забезпечення правопорядку на локальній території певної корпорації, компанії чи господарського товариства. Самостійним елементом системи недержавних охоронних структур є організації з охорони комерційної та службової таємниць. Утворюються вони з метою недопущення безконтрольного відтоку інформації, що становить комерційну та службову таємницю з приватних органів, підприємств, установ та інших організацій недержавного сектору. Важливе значення для ефективної роботи господарських структур в умовах ринкової економіки належить організації добросовісної конкуренції та недопущення монополізму. Одним з елементів системи недержавних правоохоронних організацій є структури для забезпечення господарської діяльності в умовах конкуренції. Вони утворюються і функціонують з метою недопущення монополізму і забезпечення добросовісної конкуренції організацій різних форм власності, що реалізують свободу підприємництва. Значний обсяг діяльності з реалізації охоронної функції покладається на недержавні правоохоронні органи зі здійснення окремих видів правоохоронних функцій щодо забезпечення особистої безпеки та майнової недоторканності фізичних і юридичних осіб. Вони утворюються і функціонують з метою недопущення посягань на особисту недоторканність людини та недоторканність її приватної власності в процесі реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. Такі ж послуги названі структури надають і юридичним особам за спільною домовленістю [11, с. 754].

Отже, утворення і функціонування недержавних охоронних структур в умовах ринкових відносин є гарантією забезпечення засобів реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні.

Захист конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність здійснюється недержавними захисними організаціями, до яких відносяться: а) адвокати і адвокатура; б) недержавні нотаріуси; в) інші захисні недержавні організації; г) міжнародні неурядові захисні організації тощо.

Адвокатура України – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допо-

моги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому Законом. Адвокатуру України становлять усі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність. З метою забезпечення належного здійснення адвокатської діяльності, дотримання гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних прав адвокатів, забезпечення високого професійного рівня адвокатів та вирішення питань дисциплінарної відповідальності адвокатів в Україні діє адвокатське самоврядування. Адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, яка здійснює захисну, представницьку та іншу діяльність в процесі реалізації конституційної свободи особи на підприємництво. Держава створює належні умови для діяльності адвокатури та забезпечує дотримання гарантій адвокатської діяльності. Адвокатура є недержавною правозахисною організацією, що об'єднує професійних адвокатів, які надають правозахисні послуги фізичним і юридичним особам, органам і посадовим особам різних форм власності, включаючи і підприємницьку діяльність. Під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належного виконання договору про надання правової допомоги [12].

Отже, захист конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні здійснюють адвокати й адвокатські організації. Вони представляють і захищають конституційну свободу на підприємницьку діяльність у суді, органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, громадських об'єднаннях, перед громадянами, посадовими і службовими особами, до повноважень яких належить вирішення відповідних питань в Україні та за її межами.

Одною з недержавних інституцій, що здійснює захист конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність в Україні, є недержавні нотаріуси. Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії, передбачені Законом, з метою надання їм юридичної вірогідності. Приватний нотаріус вправі мати контору, укладати цивільно-правові та трудові договори, відкривати поточні та вкладні (депозитні) рахунки в банках [13].

Інші захисні недержавні організації та міжнародні неурядові захисні організації здійснюють діяльність з гарантування реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. До них відносяться: а) Міжнародна амністія (МА); б) Міжнародний пен-штаб; в) Дослідницький і інформаційний центр цензури; г) Група з прав меншин; д) Міжнародна організація кримінальних реформ; е) Міжнародна федерація прав людини; є) Міжнародна служба прав людини; ж) Міжнародна організація проти

Висновки. Підводячи загальний підсумок, можна запропонувати такі висновки і рекомендації щодо загальносоціальних умов і засобів реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність: 1) Проблема забезпечення конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність

в Україні полягає у недостатньому забезпеченні її реалізації, що виявляється як у певних складнощах її практичного здійснення, так і в незадовільному стані її захищеності (гарантованості); 2) Загальносоціальні гарантії – це умови і засоби, що створюють сприятливу обстановку для здійснення конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність на національному і міжнародному рівнях; 3) Серед загальносоціальних умов реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність виділяють: а) економічні; б) політичні; в) соціальні; г) ідеологічні умови. Свобода особи на підприємницьку діяльність в Україні ґрунтується саме на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; 4) Загальносоціальними засобами реалізації конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність є охорона, захист, притягнення до відповідальності та відшкодування матеріальних і моральних збитків за порушення конституційної свободи.

[illegible]

Чистокотко Я. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

TO RESEARCH THE ISSUE OF CONSTITUTIONALITY OF UKRAINE'S COURSE TOWARDS EURO-ATLANTIC INTEGRATION

Стаття переслідуює мету дослідити питання стосовно конституційності курсу України на євроатлантичну інтеграцію з кінцевою метою набуття членства в Альянсі. Автор аналізує правові засади відносин держави з НАТО після проголошення незалежності. Розглядаються положення Декларації про державний суверенітет 1990 р., задеклароване прагнення набутти статус позаблокової держави як перехідного до постійного нейтралітету. Водночас, як зазначено в статті, активно розвивалися і відносини з НАТО, посилювався вплив проатлантичних сил у державі. Це позначилося і на чинній Конституції, прийнятій у 1996 р. Вона не містила положення про позаблоковий статус і постійний нейтралітет. Але Основний Закон, очевидно, не створив і повний правовий простір для руху до членства в НАТО. Він не містить норм, котрі би надавали право державі приймати участь на статусі членства не тільки у військово-політичних, але й у будь-яких інших міждержавних організаціях та союзах. Конституція також обмежила міжнародне співробітництво виключно мирним та закріпила заборону розташування іноземних військових баз на території України.

На думку автора, внаслідок цих особливостей Основного Закону нормативною основою двостороннього співробітництва став не правовий, а політичний документ – Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО. З нею пов'язана значна кількість нормативних актів, серед яких закони України й укази президента. В декількох з них зазначався як мета держави вступ до НАТО. Але обрання В. Януковича президентом призвело до відмови від неї і відновлення концепції позаблокової держави. Наступні зміни курсу були викликані «Революцією гідності», скасуванням всіх проявів названої концепції у законодавстві України. В лютому 2019 р. Верховна Рада прийняла закон про зміни і доповнення до Конституції, котрі переслідують формальну мету забезпечити незворотність курсу держави на європейську і євроатлантичну інтеграцію. Але оскільки зміни внесені до Преамбули, їх не можна вважати «непохитною» основою стратегічного курсу. Адже основоположні норми Розділу 1 («Загальні засади») залишилися незмінними. Стаття закінчується саме пропозиціями щодо їх модернізації з метою вдосконалити конституційно-правові засади руху до Альянсу.

Ключові слова: *позаблоковий статус, постійний нейтралітет, євроатлантична інтеграція, НАТО, Конституція, Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО, законодавство, консенсус щодо вступу в НАТО.*

This article aims to research the issue of constitutionality of Ukraine's course towards Euro-Atlantic integration with the final goal to obtain full membership in the Alliance. The author analyzes the legal framework of the state's relations with NATO after the declaration of independence. The provisions of the Declaration of State Sovereignty (1990) and declared willingness to gain the status of a non-aligned state as transitional towards permanent neutrality. At the same time, as it is stated in the article, the relations with NATO had been actively developed and the influence of pro-Atlantic powers in the state was growing. That affected the current Constitution which was adopted in 1996. It did not have a provision about the bloc-free status and permanent neutrality. However, the Basic Law obviously did not provide sufficient legal space for progress towards NATO membership. It does not contain norms which would grant the state the right to take part not only in military and political but also any other inter-State organizations and unions on the basis of membership. The Constitution also has limited international cooperation exclusively to peaceful purposes, and legislated the ban on the placement of foreign military bases on Ukrainian territory.

According to the author, these features of the Basic Law were the reason for a political document (Charter on a Distinctive Partnership between NATO and Ukraine) instead of a legal one to become the normative basis for bilateral partnership. It is related to a significant number of normative acts, which include laws of Ukraine and presidential decrees. Accession to NATO was noted in some of them as an aim of the state, but it was abandoned after the election of V. Yanukovich as the President, and the concept of a bloc-free state was restored. The following changes to the course were caused by "the Revolution of honor", the elimination of all manifestations of the said concept in Ukrainian law. In February 2019 the Verkhovna Rada (Supreme Council) adopted the law on changes and additions to the Constitution which pursue the formal objective to ensure the irreversibility of the state's course towards European and Euro-Atlantic integration. However, due to the changes being applied to the Preamble, they cannot qualify as a "steadfast" basis for a strategic course, since the fundamental norms of the Chapter I ("Common framework") remain unchanged. The article is concluded with propositions for their modernization with the aim to enhance the constitutional and legal basis of advancement towards the Alliance.

Key words: *bloc-free status, permanent neutrality, Euro-Atlantic integration, NATO, the Constitution, Charter on a Distinctive Partnership between NATO and Ukraine, legislation, consensus on NATO membership.*

Питання про співробітництво між Україною і Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) не втрачають актуальності від часу проголошення незалежності України. Зрозуміло, що відповідна проблематика є складною і багатоаспектною. Вона охоплює геополітичні та геостратегічні, міжнародні політичні і військово-політичні, економічні

та інші відносини, які регулюються різними інструментами. Але, з огляду на конституційне визначення держави як правової та визнання принципу верховенства права вказані відносини мають розвиватися на міцному правовому підґрунті, передусім на конституційних засадах. Отже, дослідження того, які межі у співробітництві держави з Альянсом вони

встановлюють та яким способом ці межі можуть бути розширені, має суттєве теоретичне й практичне значення. Воно особливо зросло після внесення змін і доповнень до Конституції, у її Преамбулу та у декілька статей, згідно з якими стратегічний курс держави на набуття повноправного членства у ЄС та НАТО визнаний незворотнім, а також встановлені повноваження Верховної Ради, Президента й Кабінету міністрів України з його забезпечення [1]. Тобто була здійснена на конституційному рівні спроба усунути в цій сфері міжнародних відносин держави так звану «багатовекторність» і залишити європейський (ЄС) та євроатлантичний (НАТО) вектори. А це своєю чергою вимагає доповнення названих конституційних положень іншими, котрі надавали б змогу спрямовувати рух України саме у вказаному напрямку задля досягнення визначеної цілі. Дослідження відповідних питань на сучасному етапі розвитку держави і країни є вкрай необхідним, чим і пояснюється вибір теми цієї статті.

Проблеми відносин між Україною і НАТО постійно перебувають у полі зору науковців. Але, на думку автора, більшість зосереджується не на правових аспектах, а на інших. Скажімо, міжнародних, військово-політичних, ідеологічних тощо. Стосовно правових, то переважно досліджувалися звичайні закони, підзаконні нормативно-правові акти, норми котрих регулювали та регулюють співробітництво сторін. Результати таких досліджень містяться в працях І. Артёмова, І.Т. Грачевської, В. Денисова, Г. Диниса, С. Ліпкевич, Б. Мельниченка, М. Павлюка, С. Трачука, А. Яковлева та інших. Власне, конституційно-правові аспекти взаємовідносин країни та НАТО розглянуті недостатньо. Практично єдине питання, котре цікавило багатьох науковців так само, як і політиків, це питання щодо позаблокового статусу держави, про мету набуття якого вказувалося ще в Декларації про державний суверенітет УРСР від 16 липня 1990 р., або питання про те, закріпила цю мету чинна Конституція чи ні? Отже, поза увагою залишилися досить важливі аспекти конституційно-правового регулювання відносин між нашою державою та Альянсом, так само, як і питання про зміни й доповнення до Конституції, необхідні для надання курсу на вступ до НАТО повної конституційної легітимності або законності.

Враховуючи вищевикладене, автор вбачає ціль статті в розгляді недостатньо з'ясованих питань стосовно конституційних засад євроатлантичної інтеграції України з тим, щоб отримати певною мірою нові знання, котрі можуть посприяти удосконаленню відповідного механізму конституційно-правового регулювання такого виключно важливого напрямку зовнішньополітичної діяльності. Відповідно до обсягу статті названа ціль обмежується наступними дослідницькими задачами. По-перше, аналізом правових інструментів регулювання співробітництва України з НАТО, починаючи з часу проголошення незалежності, на предмет встановлення міри їх конституційності, а по-друге, спробою вирішити питання про можливі зміни та доповнення до Основного Закону держави, котрі дозволили б позбутися певних

елементів декларативності у зазначеному в Преамбулі Конституції України курсі на отримання повноправного членства в НАТО.

Починаючи вирішення першої з указаних задач, доцільно вслід за іншими дослідниками звернутися до Декларації про державний суверенітет УРСР від 16 липня 1990 р., оскільки її положення стали першими підвалинами конституційного права і законодавства невдовзі незалежної держави. Правникам відомо, що декларація – це урочиста програмова заява парламенту або уряду від імені держави або її інститутів. У ній викладаються положення про наміри, цілі, принципи у політичній, правовій, гуманітарній та інших сферах, які декларант урочисто обіцяє й зобов'язується здійснити чи ними керуватися. Оскільки декларантом у даному разі є державний орган – Верховна Рада УРСР, то документ, прийнятий нею, очевидно, може кваліфікуватися не тільки як політичний, але й юридичний. Такий, що зобов'язує декларанта здійснити обіцяні дії, насамперед – у новій Конституції та поточному законодавстві. Верховна Рада УРСР саме це і продемонструвала. Вже у схваленій нею Концепції нової Конституції України Декларація визнавалася її основою, постанови котрої мали бути закріплені у новому Основному Законі, розвинуті і конкретизовані [2, с. 88].

Отже, в Розділі IX («Зовнішня і внутрішня безпека») зазначалось, що «Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати у майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» [3]. Цей намір був підтверджений і в Законі України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. У ст.1 першої редакції Закону зазначалось, що Україна «прагне до нейтралітету й дотримання неядерних принципів». А у Воєнній доктрині України, схваленій Верховною Радою в 19 жовтня 1993 р., не тільки була зафіксована мета стати постійно нейтральною державою та сприяти створенню «всеохопних систем універсальної та європейської безпеки», але й указувалося, що держава «дотримується позаблокового статусу». В цьому документі, імовірно, вперше зазначене вказане поняття, яким зазвичай користувалися опоненти курсу на вступ до НАТО [4, с. 164]. Позаблоковий статус у розумінні тогочасних політиків і правників (як і багатьох сучасних) означає неучасть у військово-політичних блоках з визнанням необхідності участі у вдосконаленні та розвитку універсальних та європейських структур колективної безпеки й розвитку партнерських відносин з НАТО. Інколи позаблоковий статус кваліфікують як слабкий варіант постійного нейтралітету, оскільки він, на відміну від останнього, не вимагає міжнародно-правового визнання. Отже, позаблоковий статус розглядався більшістю тодішнього українського політикуму як підготовчий етап до набуття статусу постійно нейтральної держави.

Між тим вже з 1992 року починають активно розвиватися контакти з НАТО. Україна в цьому році приєдналась до Ради північноатлантичної співпраці (пізніше: Рада північноатлантичного партнерства –

РПАП). А у 1994 р. першою з учасників і членів СНД – до Програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ). Ще раніше, у 1993 році, Верховна Рада схвалила своєю Постановою «Основні напрями зовнішньої політики України», якою вносилися певні корективи у розуміння позаблокового статусу. Тут зазначалося, що «проголошений свого часу намір стати у майбутньому нейтральною та позаблоковою державою має бути адаптований до нових умов і не може вважатися перешкодою до повномасштабної участі України у загальноєвропейській структурі безпеки» [5].

У рамках ПЗМ здійснювалося співробітництво у різних сферах, в тому числі у військовій. Воно активізувалося з 1995 року. Військовослужбовці ВСУ стали приймати участь у спільних з НАТО навчаннях, а у 1996 році і в Україні було проведено таке військове навчання «Щит миру-96». Але у ці роки, не дивлячись на посилення впливу прибічників євроатлантичної інтеграції, про вступ до Альянсу не йшлося.

У 1996 році була прийнята чинна Конституція. Вплив прибічників членства в НАТО виявився в тому, що в Основному Законі, на відміну від Декларації про державний суверенітет, ціль стати у майбутньому нейтральною та позаблоковою державою вже не висувалася. Звідсіля робилися висновки, що будучи Конституція не забороняє набуття членства в НАТО. Дійсно, прямої заборони немає, так само, як і дозволу здійснювати відповідні кроки. Між тим частина друга ст. 6 встановлює, що «органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України», а частина друга ст. 19 доповнює вищевикладену обов'язком державних органів, їх посадових осіб, так само, як і органів місцевого самоврядування «діяти лише на основі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (частина 2 ст. 19). Тобто цими статтями закріплений спеціально-дозвільний принцип публічно-правового регулювання: «дозволено лише те, що прямо приписується законом». Складно довести, що прагнення приєднатися до Альянсу цілком відповідало конституційним засадам та перебувало в межах повноважень вищих державних органів України та їх посадових осіб, а тим більше – прямо приписувалося законом. Зрозуміло, не йдеться про те, що курс на вступ до НАТО має бути прямо зазначений конституційним законом. Формулювання може бути загальним, головне, щоб норма Конституції включала в диспозицію можливість саме такої дії. Скажімо, норма частини другої ст. 17 Конституції Узбекистану встановлює право республіки «укладати союзи, входити до співдружностей та інших міждержавних утворень, а також виходити з них, виходячи з вищих інтересів держави, народу, його добробуту й безпеки» [6]. Немає сумнівів в тому, що у разі виникнення будь-яких питань Конституційному Суду республіки не важко буде дати й обґрунтувати висновок про відповідність Конституції участі держави у військово-політичному союзі на кшталт НАТО. В Конституції ФРН від 23 травня 1949 р. відповідне повноваження закріплене частиною (2) ст. 24, котра передбачає, що «Феде-

рація може з метою забезпечення миру увійти в систему взаємної колективної безпеки, при цьому вона погоджується на обмеження своїх суверенних прав в цілях встановлення і забезпечення мирного і міцного порядку в Європі й у відносинах між народами всього світу» [7]. А Конституція постсоціалістичної Хорватії знову ж таки ст.2 наділила парламент (державний сабор) правом приймати рішення «про об'єднання в союзи з іншими державами. «Республіка Хорватія, – зазначає стаття, – укладає союзи з іншими державами, зберігаючи за собою суверенне право самостійно приймати рішення про делегування повноважень і право на вільний вихід з них» [8]. Аналогічні нормативні положення містяться й у конституціях інших держав. За невеликими винятками, серед яких і Україна.

Крім вищевикладеного, не можна вважати, що можливій участі України в НАТО сприяють постанови ст.ст. 17 і 18 Конституції. В першій з них міститься заборона на розташування іноземних військових баз на території країни (чинним на той час Перехідним положенням як винятком із цього правила визнавалось базування в Криму Чорноморського Флоту РФ), а в другій прямо вказано, що зовнішньополітична діяльність України спрямовується на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва за загальними принципами і нормами міжнародного права [9]. Заборона розташування іноземних військових баз на території країни – це ознака суто нейтральної держави. Щодо мирного співробітництва належить пригадати, що хоча в НАТО здійснюється досить велика кількість напрямів і програм мирного співробітництва, але сутнісною її ознакою є належність до військово-політичних союзів. Отже, не зрозуміло, як можна вступати до НАТО, якщо зовнішньополітична діяльність має згідно з Конституцією здійснюватися шляхом підтримання «мирного і взаємовигідного співробітництва». Крім наведених, Основний Закон містить і деякі інші проблемні моменти.

Таким чином, хоча Конституція не закріпила положення Декларації про державний суверенітет про набуття статусу нейтральної і позаблокової держави, на відміну, скажімо, від Конституції Білорусі, але імпліцитно він простежується. Імовірно, з останнім пов'язується і той факт, що формалізація взаємовідносин між Україною і НАТО почалася з розробки й прийняття не правового, а політичного акту – Хартії про особливе партнерство між Україною і Організацією Північно-Атлантичного договору від 9 липня 1997 р. Підставою цього документу, як в ньому і зазначається, є «політичне зобов'язання на найвищому рівні» [10]. Тому слід вважати, що цей документ перебував поза Конституцією, законодавством. Він цілком правильно кваліфікується як політичний. Зрозуміло, політичні домовленості входять до інструментарію регулювання міжнародних відносин. Але відповідно до принципів правової держави такі домовленості не мають суперечити нормам і принципам ані міжнародного права, ані національного, насамперед конституційного. Одне з питань у цю-

му аспекті полягає в тому, а чи наділений, скажімо, Президент України повноваженнями, необхідними для реалізації зазначених у політичній домовленості зобов'язань? Між тим вони розповсюджуються на державу загалом, тоді як глава держави не є, за Конституцією, главою виконавчої влади. До того ж Хартія поряд з напрямками мирного співробітництва передбачала й військове, хай і в обмежених масштабах (Розділи 111-1У). Це співробітництво в галузі оборонного планування, питаннях стратегії та національної безпеки, чисто військове співробітництво, взаємосумісність, співпраця в сфері озброєнь, у військовій підготовці. Водночас визначені й механізми загального в межах Хартії співробітництва так само, як і військового, головним з яких є Комісія Україна – НАТО (КУН). У 2009 році була прийнята Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство між Україною і Організацією Північно-Атлантичного договору, підписаної 9 липня 1997 р. На цей раз Українську сторону представляв посол, Глава Місії України при НАТО, а не Президент, як у липні 1997 р. У ній провідна роль у поглибленні співробітництва між сторонами надавалася Комісії НАТО-Україна, декларувалася підтримка з боку Альянсу зусиль держави з продовження реформ у контексті її євроатлантичних прагнень, метою яких є членство в НАТО. Звертає на себе увагу положення про те, що «Комісія НАТО-Україна скликатиметься на вимогу України відповідно до параграфу 8 Рамкового Документу Партнерство заради миру, якщо Україна відчуватиме пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності чи безпеці» [11].

Хартія, як виглядає, замінила собою Конституцію, котра в ній і не згадується. На основі Хартії була прийнята велика кількість різноманітних документів щодо регулювання відносин Україна – НАТО. Зазвичай їх кваліфікують як нормативно-правові. Станом на 2017 рік, за підрахунками Т. Грачевської, їх нараховувалося більше 50. Вона поділила їх на 6 груп. У першу, названу нею «основоположними документами», дослідниця включила Рамковий документ НАТО «Партнерство заради миру (ПЗМ)» до якого, як вказувалося, долучилася й Україна (1994 р.), і вищезгадану Хартію [12, с. 42]. В окремих публікаціях називаються інші цифри, але головне тут полягає, на думку автора, в тому, що саме у звичайних законах та підзаконних актах, указах Президента була сформульована мета отримання членства в Альянсі. Останній теж формально погоджувався з цією метою, але спроби отримати так званий «План дій щодо членства в НАТО» успіху не мали. Можливо, керівництво НАТО враховувало неоднозначність відношення до Організації в суспільстві України так само, як і відсутність необхідних для цього конституційних засад. Але в самій Україні поширеною була протилежна точка зору. На думку, наприклад, чернівецького дослідника М. Павлюка, палкого прибічника євроатлантичної інтеграції, висловлену у 2008 р., «...в Україні є достатні правові умови для вступу до НАТО». Ці умови він виявив у Законі України «Про основи національної безпеки України», прийнятому у червні 2003 року, де якраз і висувалася

мета «...набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору». Закон, на його думку, становив «основу національного євроатлантичного законодавства», якому мають відповідати підзаконні акти, починаючи з указів Президента [13, с. 42]. Та «після успіхів, – за словами А.А. Яковлева, – досягнутих Україною протягом 2005–2008 рр., справа з подальшим набуттям членства в НАТО суттєво загальмувалась...» [14, с. 14]. Тут мається на увазі чергова зміна влади в державі, обрання президентом В.Януковича і формування коаліції у Верховній Раді України на чолі з Партією Регіонів, котрі у зовнішній політиці керувалися концепцією «позаблоковості». А 1 липня 2010 р. ВРУ прийняла Закон «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», котрий закріпив цю концепцію [15].

Та чергова «позаблоковість» протрималася недовго. Після «Революції Гідності» відбулись наступна зміна влади і відновлення у повному обсягові курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію, кінцевою метою котрої знову і більш категорично, ніж раніше, проголошувалося набуття членства у ЄС та НАТО. «Проевропейський» склад Верховної Ради за ініціативи П. Порошенка вніс зміни до законів України, відмовившись від позаблокового статусу (2014, 2017 рр.). Були здійснені спроби активізувати процес євроатлантичної інтеграції загалом. До речі, це позначилося і на нових редакціях Стратегії національної безпеки та Воєнної доктрини.

Таким чином, як свідчить проведений розгляд нормативних джерел, протягом всього періоду незалежності курс України на євроатлантичну інтеграцію зазнав декілька раз суттєвих змін: від позаблоковості та багатовекторності до прагнення набутти членство в Альянсі. І однією з головних причин цих коливань належить визнати відсутність чітких конституційних засад щодо зовнішньої політики взагалі. Попередня Верховна Рада за ініціативи Президента спробувала усунути цю невизначеність, але, як виглядає, не зовсім вдало. По-перше, і ВРУ, і Президент втратили довіру більшості суспільства, тому за таких умов доцільно було би від такої ініціативи утриматися. По-друге, сама спроба виявилася у формі внесення змін і доповнень до Преамбули Конституції та у декілька її статей. Отже, наші висновки стосовно конституційності курсу на вступ до НАТО у попередній час зберігають свою актуальність і сьогодні. Зміни і доповнення до Преамбули, навіть якщо визнати її положення рівними за юридичною силою з нормами Конституції, містять щонайменше неузгодженість з нормами статей Розділу 1 («Загальні засади»), а отже і суперечать ним. Останні своєю чергою є пріоритетними по відношенню до інших норм, котрі не повинні їм суперечити. В публікаціях науковців і політиків вже зазначалось, що внесення положень про «незворотність європейського і євроатлантичного курсу України» до Преамбули Конституції замість того, щоб внести їх саме до Розділу 1 як одну із загальних засад і ціннісних установок, пояснюється більше всього бажанням уникнути проведення всеукраїнського референдуму, що передбачено ст. 156. Але, якщо у суспільстві склався консенсус стосовно цього питання (про що

нерідко стверджується), його проведення не має становити будь-яких труднощів. А якщо консенсусу немає, то доцільно внести зміни і доповнення, котрі би дали конституційний «дозвіл» державі приймати участь у міждержавних організаціях і союзах, включаючи і військово-політичні на кшталт НАТО, не конкретизуючи, в яких саме. Скажімо, за моделлю приведених вище положень конституцій Узбекистану, ФРН та Хорватії. На нашу думку, доповнення до ст.ст. 85, 102 і 116 Основного Закону про повноваження парламенту, Президента та Кабміну щодо реалізації курсу на набуття Україною «повноправного членства» у ЄС і НАТО (які, до речі, не передбачають можливість «неповноправного членства») відсутність чітко сформульованого права держави на участь у міждержавних союзах не компенсують. А «збагачення» статусу Президента повноваженням бути гарантом реалізації «стратегічного курсу» викликає певні сумніви. Тим більше, що він є гарантом «додержання Конституції України» загалом, напевно, як жоден інший президент у світі.

Також доцільно зі ст. 17 вилучити останній абзац про заборону розміщення на території України іноземних військових баз, що не так давно запропонував і А.О. Григоренко [16, с. 240]. А ст.18 було б доречно викласти в новій редакції, наприклад: «Зовнішня політика України здійснюється у відповідності із загальновизнаними нормами і принципами міжнародного права шляхом розвитку добросусідських і взаємовигідних відносин з усіма державами світу». Загальновизнані норми і принципи міжнародного права, як відомо, передбачають не тільки мирне,

але й військове співробітництво з метою зміцнення загального миру і безпеки.

Відомо, що у багатьох державах питання щодо приєднання до міжнародних організацій наднаціонального типу та військово-політичних союзів остаточно вирішується референдумом. Можливо, стосовно НАТО ця практика доцільна і в Україні. Тому не зайве передбачити необхідні зміни в Конституції. Крім цього, належить усвідомити, що членами Альянсу є держави, а не їх збройні сили. Отже, вступ до альянсу не може бути результатом гучних політичних заяв, декларацій, для цього необхідна наполеглива внутрішня і зовнішня діяльність, модернізація держави, доведення її до відповідності критеріям членства, встановленим НАТО.

Таким чином, сьогодні, очевидно, немає підстав вважати, що в Україні мають бути достатні конституційні засади реалізації «стратегічного курсу» держави на набуття «повноправного членства» в НАТО. Висловлені автором пропозиції для реалізації потребують загальнонаціонального консенсусу стосовно цього курсу, без чого не можна очікувати необхідного результату народного волевиявлення на всеукраїнському референдумі. Враховуючи вказані міркування, можна визначити й напрями подальшого дослідження проблематики теми. Це, скажімо, вивчення досвіду застосування конституційно-правових механізмів постсоціалістичними державами, які набули статус членів НАТО, критеріїв членства, з'ясування конституційних засад цілісної модернізації суспільства і держави відповідно до принципів демократії, верховенства права і прав людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 7 лютого 2019 р. № 2680-У111. URL: zakon.rada.gov.ua.
2. Фрицький О.Р. Конституційне право України. Київ : Юрінком Інтер. 2003. 536 с.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-X11. URL: rada.gov.ua.
4. Ліпкевич С.Я. Правові засади співробітництва України з НАТО. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2008. № 634. *Держава і армія*. С. 163–172. URL: http://ena.lp.edu.ua:808/handle/ntb/1541.
5. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. № 3360-X11. URL: rada.gov.ua.
6. Конституція Республіки Узбекистан. URL: constitution.uz.
7. Основной закон Федеративной Республики Германии, 23 мая 1949 г. URL: 1000dokumente.de.
8. Конституция Республики Хорватия. URL: worldconstitutions.ru.
9. Конституція України. Поточна редакція від 21 лютого 2019 р. Підстава №2680-У111. URL: zakon.rada.gov.ua.
10. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору від 9 липня 1997 р. URL: zakon.rada.gov.ua.
11. Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство між Організацією Північно-Атлантичного договору та Україною, підписаною 9 липня 1997р., прийнята 21 серпня 2009 р. URL: zakon.rada.gov.ua/ laws/show/95c.
12. Грачевська Т.О. Особливості нормативно-правової регламентації двостороннього співробітництва Україна-НАТО. *Вісник Донецького національного університету ім. Василя Стуса. Серія: Політичні науки*. 2017. С. 42–46.
13. Павлюк М. Україна – НАТО: правовий аспект. *Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування*. №4/2008. С. 40–42. URL: cprk.cv.ua.
14. Яковлев А.А. Питання євроатлантичної інтеграції в сучасному конституційному процесі України. *Science Rise: Juridical Science*. №3(9). 2019. С. 12–16.
15. Романенко Є.О. Україна – шлях до НАТО. URL: cyberleninka.ru/article/n/ukraina-shlyah-do-nato.
16. Григоренко А.О. Щодо перспектив змін до Конституції України на шляху до членства в НАТО. *Конституційний Полілог. 20 років Конституції України: суспільство і влада в конституційному процесі. Збірка тез міжнародної науково-практичної конференції*. Київ : ВАІТЕ. 2016. С. 236–240. URL: osce.org.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.44 (477)

DOI <https://doi.org/10.15421/392006>

Вакулович Е. В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ДІЇ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ДОГОВОРУ В ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОМУ ПРАВІ (НА ПРИКЛАДІ ПУБЛІЧНОГО ДОГОВОРУ)

DETERMINATION OF THE BOUNDARIES OF THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF CONTRACT IN THE LAW OF OBLIGATIONS (ON THE EXAMPLE OF A PUBLIC CONTRACT)

У статті досліджено зміст поняття «принцип» як філософської та юридичної категорії, що сприяло глибинному з'ясуванню змісту принципу свободи договору в цивільному праві. Останній охарактеризовано за допомогою таких елементів: самостійний, вільний вибір учасників (сторін) договору, котрий не передбачає необхідності чи фактів примушення укладати договори з іншими суб'єктами поза межами власної волі; відсутність обов'язку обирати конкретний вид договору, передбачений законодавством, важливо, щоб дії суб'єктів, сам документ і процедура його укладення не суперечили чинним правовим нормам; можливість передбачення в договорі різноманітних умов, які в сукупності визначають його зміст; здатність змінити умови договору у будь-який проміжок часу до його безпосереднього виконання.

Встановлено, що принцип свободи договору має обмежену дію у сфері договірної права, зокрема під час укладення публічних договорів: по-перше, відсутня змога самостійно обирати сторону договору, адже на сторону (підприємця) покладено обов'язок надати товари чи послуги за цим договором усім, хто до неї звернеться; по-друге, одна зі сторін договору – підприємець не може на власний розсуд змінювати умови договору, тому що вони мають бути однаковими для всіх споживачів товарів або послуг; по-третє, сам факт неможливості однієї зі сторін відмовити в укладенні договору частково протирічить змістовній сутності принципу свободи договору та його призначенню.

Зроблено висновок, що положення цивільного законодавства, котрі розкривають сутність принципу свободи договору, не відповідають сучасним реаліям у сфері укладення низки договорів, зокрема публічного договору, тому що передбачає безумовне втілення цього принципу в поєднанні з рекомендацією зважати на норми цивільного законодавства та загальноприйняті правила. Тобто особа не зобов'язана дотримуватись норм і правил через їх рекомендаційний характер, що вбачається необґрунтованим, оскільки додержання норм права – це обов'язок, а не право. Відповідно до окресленої проблеми з метою її розв'язання автором запропоновано внести зміни до чинного цивільного законодавства.

Ключові слова: свобода, засади цивільного права, договірне право, реалізація засад цивільного права, укладення цивільно-правового договору, волевиявлення сторін.

The article explores the content of the concept of “principle” as a philosophical and legal category, which contributed to an in-depth study of the content of the principle of freedom of contract in civil law. The latter is characterized by the following elements: independent, free choice of participants (parties) to the contract, which does not provide for the necessity or facts of coercion to conclude contracts with other entities beyond their own will; the absence of an obligation to choose a specific type of contract stipulated by law, it is important that the actions of the subjects, the document itself and the procedure for its conclusion do not contradict the current legal norms; the possibility of providing for various conditions in the contract, which together determine its content; the ability to change the terms of the contract at any time before its immediate execution.

It has been established that the principle of freedom of contract has a limited effect in the field of contract law, in particular when concluding public contracts: firstly, there is no opportunity to choose the side of the contract on your own, because the party (entrepreneur) is obligated to provide goods or services under this contract to everyone who she will turn; secondly, one of the parties to the contract – the entrepreneur cannot, at his discretion, change the terms of the contract, since they must be the same for all consumers of goods or services; thirdly, the very fact of depriving one of the parties of the opportunity to refuse to conclude a contract partially contradicts the substantial essence of the principle of freedom of contract and its purpose.

It is concluded that the provisions of civil law that reveal the essence of the principle of freedom of contract do not correspond to modern realities in the field of concluding a number of contracts, in particular a public contract, as it provides for the unconditional implementation of this principle in conjunction with the recommendation to take into account the norms of civil law and generally accepted rules. That is, a person is not obliged to comply with the rules and regulations, since they are advisory in nature, which is unreasonable, because compliance with the rule of law is an obligation, not a right. According to the identified problem in order to solve it, the author proposed to amend the current civil law.

Key words: freedom, foundations of civil law, contract law, implementation of the principles of civil law, conclusion of a civil law contract, expression of will of the parties.

Постановка проблеми. Значення принципів у процесі правотворчості та правореалізації неможливо недооцінювати, адже вони часто виступають орієнтирами під час формування та розвитку права,

впливають на динаміку правовідносин і формування характерних ознак різних правових явищ. Зазначене можна пояснити юридичною природою принципів – сукупності стабільних ідей, положень, уявлень

ідеалів про розвиток права. З одного боку, принципи в праві внаслідок проходження тривалого становлення вбирають у себе правові традиції та найсуттєвіші цінності правової системи, в межах якої вони існують, поєднуючись із низкою моральних, культурних і національних особливостей території, де вони формуються, тобто характеризуються своєрідною ретроспективністю, а з іншого – здійснюють перспективний вплив на розвиток різних правових сфер. Принципи можуть мати різне значення та територіальну поширеність, як-от міжнародні та національні принципи права, втім вони завжди сприяють побудові збалансованої та логічної системи права. За таких умов обґрунтованим видається той факт, що кожна галузь національного права, окрім загальноправових принципів, наприклад, таких як верховенство права та законність (ст. 8 Конституції України), характеризується наявністю специфічних принципів.

Значущість принципів у праві полягає і в тому, що вони часто отримують законодавче закріплення, зокрема, в основних нормативно-правових актах тієї чи іншої галузі права, перетворюючись на легалізовані стандарти. Зважаючи на те, що принципи мають всеохоплюючий характер, тобто поширюються на кожен сферу в межах системи чи галузі, вони мають бути об'єктивними, чіткими та систематично втілюватися у кожному напрямі правовідносин у конкретній сфері права чи його галузі. Одночасно за умови їх обмеженої дії, питання щодо їх реалізації потребує детального дослідження з метою встановлення меж їх втілення та окреслення випадків, у яких вони втрачають свою дію. Таким випадком є обмеження дії одного з основних принципів цивільного права – свободи договору при укладенні публічних договорів, а тому необхідно з'ясувати просторові межі дії цього принципу, що на практиці буде сприяти правильному розумінню і, як наслідок, законному та обґрунтованому обмеженню зазначеного принципу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи права та їх система неодноразово досліджувалась багатьма фахівцями як у теорії держави та права (Ю.А. Іванов, Л.А. Луць, М.М. Мікуліна, П.М. Рабінович, Г.О. Саміло, О.Ф. Скакун, Л.М. Стрельбицька, О.О. Тихомиров) так і в окремих галузях юриспруденції, зокрема цивілістики (В.О. Кучер, О.С. Яворська, Г.Б. Яновицька). Своєю чергою, ґрунтовне з'ясування їх змісту проводилось на локальному рівні, залежно від конкретної сфери їх втілення, наприклад: О.В. Басай присвятив свою роботу сутності принципу свободи договору за цивільним законодавством України; Р.В. Мельниченко вивчав феномен свободи договору в динаміці цивільних договірних правовідносин, у тому числі в частині обмеження свободи сторін договору; С.С. Немченко розглядав принцип свободи договору як головний принцип договірних відносин у цивільному праві; Р.Ю. Ханік-Посполітак надав загальну характеристику свободи договору. Натомість прагнення охопити досить великий масив матеріалу в межах невеликих за обсягом досліджень (наукових статей) не дало змогу всебічно розглянути ті чи інші

аспекти реалізації основних засад цивільного права в конкретних сферах і напрямках, зокрема під час укладення публічних договорів.

Мета статті – окреслити межі дії принципу свободи договору під час укладення окремих видів цивільно-правових договорів, зокрема публічного договору.

Виклад основного матеріалу. Пропонуємо почати з дослідження сутності такої юридичної категорії, як принцип, що дасть змогу всебічно розглянути принцип свободи договору та встановити межі його дії у сфері публічного договору. Оскільки юриспруденція зароджувалась і розвивалась під впливом філософії, необхідно звернути увагу на те, що в філософському значенні принципами, як правило, позначають певне явище, котре становить основу «сукупності фактів, теорії, науки; внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні й теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різноманітних сферах діяльності» [1, с. 519]. Зауважимо, що розуміння принципу як певної основи відбивається і на його етимологічному значенні: «основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці» [2, с. 693].

Переходячи до з'ясування змісту принципів у теорії права, необхідно наголосити на існуванні дискусії стосовно співвідношення понять «принципи права» та «правові принципи». Залишаючи поза увагою зміст вказаного спору, зазначимо, що з цього приводу ми підтримуємо точку зору Л.А. Луць щодо розрізнення правових принципів та принципів права за ознакою правового закріплення в нормах матеріального права, що характерна для останніх [3, с. 119]. Таким чином, у подальшому мова буде йти саме про принципи права, під якими в загальній теорії права розуміють:

1) «керівні засади (ідеї), які визначають зміст, спрямованість правового регулювання суспільних відносин» [4, с. 98] (П.М. Рабінович);

2) «основоположні правові ідеї, що визначають зміст і соціальне призначення права» [5, с. 135] (Г.О. Саміло);

3) правові орієнтири, що «відбивають сутність права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі» [6, с. 221] (О.Ф. Скакун);

4) «фундаментальні правові ідеї, вихідні положення, постулати, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин» [7, с. 103] (Л.М. Стрельбицька).

Принципи права становлять собою фундамент, на якому будується правова система загалом та її окремі елементи (наприклад, правові інститути чи правові норми). Вони служать «направляючими» в правотворчості та правозастосуванні, а через свій глобальний характер сприяють цілісності правової системи. При цьому необхідно зважати на те, що самі по собі принципи права не здатні бути засобом

впорядкування правовідносин – це прерогатива правових норм. Використовуючи дедуктивний метод, доходимо висновку, що в галузі цивільного права його принципи, не втрачаючи вищенаведеної характеристики, відображають усю своєрідність приватноправової сфери, де правовідносини виникають і формуються між юридично рівними суб'єктами, залежно від власного вибору, що обґрунтовується юридичною свободою – змогою обирати власний варіант поведінки.

Під принципами цивільного права розуміють «керівні засади, основоположні ідеї, основні положення, які виражають сутність цивільно-правового регулювання, забезпечують його внутрішню єдність, визначають його загальний зміст та спрямованість» [8, с. 11]. Їх перелік передбачено ст. 3 Цивільного кодексу України [9] (далі – ЦК України), де серед інших важливих засад цивільного права закріплено принцип свободи договору. На відміну від інших принципів, таких як неприпустимість позбавлення права власності, що впливає зі ст. 41 Основного закону держави, або свободи підприємницької діяльності – ст. 42, судового захисту – ст. 55 [10], принцип свободи договору є специфічним принципом характерним для інституту зобов'язального права, оскільки так чи інакше знаходить своє втілення в кожному випадку укладення цивільно-правового договору. О.С. Яворська зазначає, що «категорія «свобода» в договірних відносинах є визначальною. Для задоволення особистих інтересів за допомогою договорів сторони мають активно взаємодіяти, домовлятися, досягати компромісів, у чому проявлятиметься максимум їхньої свободи, оскільки взаємодія – це завжди свідомо вольові відносини між особами» [11, с. 5]. Свобода є внутрішнім проявом бажань і намірів особи, її безпосереднім волевиявленням. У такому контексті договір – це свідчення відповідності волевиявлення щонайменше двох суб'єктів і наявності в них спільної мети, котру вони можуть досягти, уклавши договір. Натомість невідповідність волі волевиявленню та, навпаки, наприклад, у разі примушення до укладення договору, свідчить про відсутність такого елемента, як свобода.

Легальний зміст принципу свободи договору міститься в ч. 1 ст. 627 ЦК України: «Сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості» [9]. Таким чином, принцип свободи договору налічує чотири елементи:

1) самостійний, вільний вибір учасників (сторін) договору, котрий не передбачає необхідності чи фактів примушення укладати договори з іншими суб'єктами поза межами власної волі;

2) відсутність обов'язку обирати конкретний вид договору, передбачений законодавством, важливо, щоб дії суб'єктів, сам документ і процедура його укладення не суперечили чинним правовим нормам;

3) можливість передбачення в договорі різноманітних умов, які в сукупності визначають його зміст;

4) здатність змінити умови договору в будь-який проміжок часу до його безпосереднього виконання.

Зазначене вище вдало доповнюють висновки Р.В. Мельниченко: ««Свобода договору» має свій прояв на таких етапах динаміки цивільних договірних правовідносин: 1) укладення цивільно-правового договору; 2) виконання цивільно-правового договору. Одночасно підкреслимо, що на етапі укладення цивільно-правового договору «свобода договору» проявляється в наступному: 1) свобода в переговорах; 2) вільне волевиявлення щодо вступу в цивільні правовідносини; 3) свобода щодо вибору контрагента; 4) свобода у взаємному визначенні виду, форми та умов договору» [12, с. 53]. Тому варто погодитись із думкою Р.Ю. Ханік-Посполітак: «Значення договірної свободи, зрештою, зводиться до того, що учасникам цивільного обороту надається змога вирішувати, чи буде між ними укладений договір, а якщо буде, то яким буде його зміст» [13, с. 8].

В аналізованій вище нормі цивільного законодавства (ч. 1 ст. 627 ЦК України) передбачено і те, що під час реалізації принципу свободи договору необхідно враховувати вимоги цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, правила розумності та справедливості. На цьому наголошує і О.В. Басай у своєму дослідженні: «Свобода договору не є безмежною: вона існує в рамках чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту, а дії сторін договору мають ґрунтуватися на засадах розумності, добросовісності та справедливості» [14, с. 125]. Таке формулювання свідчить про те, що особа не зобов'язана дотримуватись норм і правил через їх рекомендаційний характер. Вважаємо це необґрунтованим, принаймні виходячи з того, що додержання правових норм – це обов'язок, а не право. Окрім того, аналіз низки положень договірного права дає підстави говорити про обмеження дії принципу свободи договору, зокрема маємо на увазі положення, що регулюють укладення публічного договору.

Згідно з ч. 1 ст. 633 ЦК України публічним договором є «договір, в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо)» [9]. Для публічного договору також характерна наявність й інших умов: встановлення однакових для всіх змісту договору, за виключенням пільгових категорій осіб (ч. 2 ст. 633 ЦК України); неможливість надати переваги одному суб'єкту договору перед іншим (ч. 3 ст. 633 ЦК України) та відмовити в укладенні договору за наявності об'єктивної можливості його виконати (ч. 4 ст. 633 ЦК України); встановлення окремих правил щодо укладення, умов або виконання публічного договору в актах цивільного законодавства, які є обов'язковими для виконання (ч. 5 ст. 633 ЦК України). Беручи до уваги сутність принципу свободи договору та екстраполюючи його на наведену характеристику публічного договору, доходимо висновку, що в цьому разі дія вказаного

принципу частково обмежена. По-перше, відсутня змога самостійно обирати сторону договору, адже на сторону (підприємця) покладено обов'язок надати товари чи послуги за цим договором усім, хто до неї звернеться. По-друге, одна із сторін договору – підприємець не може на власний розсуд змінювати умови договору, тому що вони пмають бути однаковими для всіх споживачів товарів або послуг. По-третє, сам факт неможливості однієї із сторін відмовити в укладенні договору частково суперечить змістовній сутності принципу свободи договору та його призначенню.

На виняткових випадках, коли принцип свободи договору втрачає свою дію, також наголошувалось вченими-цивілістами. Наприклад С. С. Немченко вказував, що «укладення договору є обов'язковим (публічний договір, основний договір, укладений у виконання попереднього, договір з особою, яка виграла торги, договори соціальної оренди житлових приміщень)» [15, с. 102]. Р.В. Мельниченко, досліджуючи обмеження договірної свободи сторін у цивільному праві, зробив такий висновок: «Обмеження договірної свободи загалом можна класифікувати на такі дві групи: 1) обмеження свободи щодо укладення цивільно-правового договору; 2) обмеження свободи щодо виду, форми та змісту договору». Перша група – обмеження свободи щодо укладення цивільно-правового договору – полягає в покладенні законом обов'язку на особу щодо укладення договору у прямо визначених випадках» [16, с. 142] (публічний договір, договір приєднан-

ня, типовий договір, попередній договір тощо), тоді як друга переважно стосується випадків укладення фіктивних правочинів. Разом із тим ми не вважаємо правильним робити категоричні висновки про відсутність принципу свободи договору у випадку укладення публічного договору, адже його зміст відбивається під час процедури укладання, хоча і не повністю. Слід також констатувати, що норма ч. 1 ст. 627 ЦК України не відповідає реаліям у сфері укладення низки договорів, зокрема публічного договору, тому що передбачає безумовне втілення цього принципу в поєднанні з рекомендацією зважати на норми цивільного законодавства та загальноприйняті правила.

Висновки і пропозиції. Отже, з метою узгодження законодавчих положень, що розкривають зміст принципу свободи договору, із сучасними реаліями вважаємо необхідним викласти ч. 1 ст. 627 ЦК України в такій редакції:

«Відповідно до статті 6 цього Кодексу сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Свобода договору може бути обмежена у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими актами цивільного законодавства».

Не виключено, що запропоновані нами зміни до цивільного законодавства в перспективі можуть бути скориговані, але нині вони, беззаперечно, є актуальними, зокрема, задля дотримання правил нормотворчої техніки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шинкарук В.І. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
2. Білодід І.К. Академічний тлумачний словник української мови : в 11 т. Київ : Наукова думка. Т. 7. 1976. 724 с.
3. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права : навчально-методичний посібник. Київ : Атіка, 2007. 412 с.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
5. Саміло Г.О. Теорія держави і права : навчальний посібник. Запоріжжя : Просвіта, 2010. 348 с.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.
7. Теорія держави і права : навчальний посібник / О.О. Тихомиров, М.М. Мікуліна, Ю.А. Іванов [та ін.]; за заг. ред. Л.М. Стрельбицької. Київ : Кондор-Видавництво, 2016. 332 с.
8. Яновицька Г.Б., Кучер В.О. Цивільне право України : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 468 с.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
10. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Яворська О.С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 384 с.
12. Мельниченко Р.В. «Свобода договору» в динаміці цивільних договірних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 32(2). С. 49–53.
13. Ханік-Посполітак Р.Ю. Свобода договору. *Наукові записки НаУКМА*. 2000. Т. 18. С. 36–38.
14. Басай О.В. Принцип свободи договору за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Вип. 1(3). С. 117–127.
15. Немченко С.С. Принцип свободи договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 101–103.
16. Мельниченко Р.В. Обмеження договірної свободи сторін у цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 30(1). С. 140–144.

Гуйван П. Д.,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України, професор
Полтавського інституту бізнесу

Гуйван О. П.,
здобувач
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРАВО НА ЕКОЛОГІЧНУ ІНФОРМАЦІЮ ЯК ОСНОВА ГАРАНТУВАННЯ БЕЗПЕЧНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

THE RIGHT TO ENVIRONMENTAL INFORMATION AS A BASIS FOR GUARANTEEING A SAFE HUMAN LIFE

Ця праця присвячена науковому вивченню актуальних питань щодо належної правової організації системи відносин із доступу до інформації у сфері екологічної безпеки. Визначається, що право на доступ до інформації є частиною загального правового статусу особи, що створює необхідний юридичний фундамент для реалізації її як особистості. У роботі наголошується на необхідності неухильного дотримання конституційних гарантій стосовно можливостей кожної людини отримати правдиву та необхідну їй за обсягом інформацію про екологічний стан. Інформація про стан довкілля, як і будь-яка екологічна інформація, є елементом здійснення основного права людини на безпечне навколишнє природне середовище. Підкреслюється важливість досліджуваної проблематики не лише для національної правової системи, а й для міжнародних інституцій. Детально вивчені зміст та спрямованість визначальних міжнародних актів у царині, що досліджується, зокрема положення Орхуської конвенції. У статті надається правове визначення екологічної інформації та деталізуються її зміст і форма виявлення. Підкреслюється, що основою реалізації ефективної природоохоронної політики є можливість отримання та поширення повної, достовірної та своєчасної екологічної інформації всіма зацікавленими суб'єктами. Адже будь-яка інформація про біосферні процеси, стан природних екосистем, біологічне різноманіття зрештою спрямовується на досягнення благополуччя людини шляхом її використання. У роботі обстоюється теза, за якою у зв'язку з недостатністю напрацювань законодавчого і правозастосовного підходу щодо екологічної безпеки на національному рівні важливим є адаптування до української правової системи досвіду міжнародних юридичних установ, які приділяють цьому належну увагу. У цьому контексті вивчено й узагальнено відповідну практику ЄСПЛ. Встановлено, що реальний захист екологічних інформаційних прав особи здійснюється шляхом регулювання доступу до екологічної інформації, що входить до складу позитивного обов'язку держави – охороняти життя та приватність людини, а також є елементом права на свободу вираження.

Ключові слова: право на приватність, екологічна інформація, безпечне довкілля.

This paper is devoted to the scientific study of topical issues regarding the proper legal organization of the system of access to information in the field of environmental security. It is determined that the right of access to information is part of the general legal status of a person, which creates the necessary legal basis for realizing it as a person. The paper emphasizes the need to strictly abide by the constitutional guarantees regarding the ability of each person to obtain the true and necessary information on the environmental status. Environmental information, like any environmental information, is an element of the fundamental human right to a safe and secure environment. The importance of the problematic issue underlined, not only for the national legal system, but also for international institutions. The content and focus of the defining international instruments in the area under study, in particular the provisions of the Aarhus Convention, have been studied in detail. The article provides a legal definition of environmental information and details its content and form of detection. It is emphasized that the basis for the implementation of an effective environmental policy is the ability to obtain and disseminate complete, reliable and timely environmental information to all stakeholders. After all, any information about biosphere processes, the state of natural ecosystems, biological diversity is ultimately directed towards achieving human well-being through its use. The thesis argues that due to the lack of legislative and enforcement approach to environmental security at the national level, it is important to adapt to the Ukrainian legal system the experience of international law institutions that pay due attention to it. In this context, the relevant practices of the ECtHR have been studied and summarized. It has been established that the real protection of a person's environmental information rights is through regulation of access to environmental information, which is part of the state's positive obligation to protect human life and privacy, and is an element of the right to freedom of expression.

Key words: right to privacy, environmental information, safe environment.

У сучасних умовах активного розвитку обороту різних відомостей та інтенсивного функціонування суспільства, яке отримало назву «інформаційне», ключовим аспектом діяльності суб'єктів правовідносин є правове забезпечення їх змоги використати інформацію для задоволення суспільних чи особистих потреб. Саме тому значна увага в нинішньому юридичному забезпеченні відповідних взаємин приділяється вирішенню проблем, пов'язаних із доступом до відомостей, які мають значення для досяг-

нення вказаної мети. Право на доступ до інформації є частиною загального правового статусу особи, що створює необхідний юридичний фундамент для реалізації її як особистості. Суттєва роль у цьому процесі належить інституціям демократичної, правової держави, які мають у своїй роботі керуватися принципом верховенства права і намагатися максимально гарантувати права людини. Поступ України в частині забезпечення ефективних механізмів регулювання дієвості окремих інформаційних прав особи є над-

звичайно важливим у багатьох сферах. Так, однією з конституційних гарантій є змога кожної людини отримати правдиву та необхідну їй за обсягом інформацію про екологічний стан. Інформація про стан довкілля, як і будь-яка екологічна інформація, є елементом здійснення основного права людини на безпечне навколишнє природне середовище. Екологічна безпека в Україні щороку стає дедалі важливішим елементом і складником національної безпеки держави [1, с. 60].

Проблематика правового захисту навколишнього середовища, у тому числі і шляхом удосконалення відповідних інформаційних взаємин, перебуває в зоні підвищеного інтересу не лише українських, а й європейських та світових інституцій. Це, зокрема, пояснюється тим, що екологічні проблеми кидають виклики традиційному міжнародному правопорядку, при цьому виникає протиріччя між принципом невід'ємного державного суверенітету над природними ресурсами (включаючи право держави визначати основи природоохоронної політики) і принципом взаємозалежності компонентів навколишнього середовища, яка не визнає державних кордонів і державного суверенітету [2, с. 10]. Аби врегулювати вказані суперечності в Декларації по навколишньому середовищу і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) було проголошено право кожної людини на інформацію щодо довкілля. На національному рівні кожен повинен мати відповідний доступ до інформації, що стосується довкілля, яка є в розпорядженні державних органів, включаючи інформацію про небезпечні матеріали і діяльності в їх громадах і змогу брати участь у процесах прийняття рішень. Держави розвивають і заохочують інформованість і участь населення шляхом широкого надання інформації [3].

Право на доступ до інформації розглядається як одне з процесуальних екологічних прав за Орхуською конвенцією, прийнятою Європейською Економічною Комісією ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля. Згідно з ч. 3 ст. 3 цього міжнародного акта, кожна зі Сторін сприяє екологічній просвіті та підвищенню рівня поінформованості громадськості з проблем навколишнього середовища, особливо стосовно одержання доступу до інформації, участі в процесі прийняття рішень і доступу до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища [4]. Відповідно до приписів Конвенції, гарантіями доступу до інформації є такі основоположні засади: свобода доступу (обов'язкове надання необхідної інформації за запитом без будь-якого обґрунтування); активне інформування громадськості за допомогою інтернету, публікацій звітів про стан навколишнього середовища; перед відмовою в наданні інформації необхідно врахувати ступінь інтересу до неї громадськості; за відсутності інформації в розпорядженні органів, до яких за нею звертаються, суб'єкт інформаційного запиту відсилає запит до органів, які мають змогу його задовольнити; негайне інформування громадськості

ті в разі виникнення загрози здоров'ю людини і/або навколишньому середовищу (ст. ст. 4, 5 Конвенції).

В юридичній літературі питанням правового дослідження можливостей особи отримати інформацію для використання її на своє благо, включаючи і відомості про стан довкілля, присвячено праці таких науковців, як В.І. Андрейцев, М.Ф. Поліковський, Г.І. Балюк, А.П. Гетьман, В.В. Костицький, С.М. Кравченко, С.М. Романко, В.Д. Сидор, В.І. Кутузов, Н. Р. Кобецька, Н.Р. Малишева, А.А. Попов, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга та інші. Ці праці стосувалися переважно аналізу питань щодо забезпечення екологічних прав особи, включаючи інформаційні, і не були присвячені дослідженню проблематики юридичного захисту змоги отримати відомості про стан довкілля в разі відмови в їх наданні. Отже, є потреба детально вивчити сутність права на доступ до екологічної інформації, встановити зміст та визначити поняття правопорушення в цій сфері та оцінити способи адекватної регламентації охоронно-правових діянь із захисту порушених суб'єктивних прав. Здійснення згаданого процесу і становить мету роботи.

Для того, аби реалізувати своє право на безпечне для життя та здоров'я довкілля, потрібно володіти екологічною інформацією. До змісту відомостей, які становлять цю категорію інформації в доктрині, прийнято зараховувати дані, що відображають процеси, які відбуваються у сфері взаємодії природи і суспільства, а також ті, що необхідні для цілей охорони навколишнього середовища. Інакше кажучи, йдеться про інформацію, котра може бути використана під час прийняття екологічно значимих рішень у всіх сферах і видах діяльності [5, с. 22]. При цьому форма відтворення та збереження відомостей не має вирішального значення. У цьому сенсі Ю.С. Шемшученко вказує, що екологічна інформація має отримуватися і використовуватися, коли вона зафіксована в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи іншій матеріальній формі і свідчить про стан навколишнього природного середовища, тобто про події, явища, матеріали, факти, процеси й окремих осіб у сфері використання, відтворення та охорони природних ресурсів, природних компонентів та ландшафтів, охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки [6, с. 43].

Питання доступу до інформації про навколишнє природне середовище відтворене в основних нормативних актах нашої країни. Так, ст. 50 Конституції вказує, що кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена. Екологічна інформація також не може бути обмеженою в доступі і за приписом спеціального закону «Про доступ до публічної інформації». Зокрема, п. 2 ч. 1 ст. 22 ЗУ «Про доступ до публічної інформації» дає змогу розпоряднику інформації відмовити в задоволенні запиту, якщо інформація, що запитується, належить до категорії інформації з обмеженим доступом. Водночас, відповідно до ч. 3 ст. 13 ЗУ «Про інформацію», інформація

про стан довкілля, крім інформації про місце розташування військових об'єктів, не може бути зарахована до інформації з обмеженим доступом. На досягнення прозорості зазначених відомостей спрямована і діяльність уряду, який 7 листопада 2018 р. підтримав розроблену Мінприроди Концепцію створення загальнодержавної автоматизованої системи «Відкрите довкілля», яка працюватиме у вільному доступі та об'єднає в одну електронну базу екологічні дані різних центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування [7].

Основою реалізації ефективної природоохоронної політики є можливість отримання та поширення повної, достовірної та своєчасної екологічної інформації всіма зацікавленими суб'єктами [8, с. 218]. Адже будь-яка інформація про біосферні процеси, стан природних екосистем, біологічне різноманіття, зрештою, спрямовується на досягнення благополуччя людини шляхом її використання. Інакше кажучи, екологічна інформація – це дані щодо облаштування потреб людини задля недопущення шкідливих для людини наслідків. В Україні вказані інформаційні права мають здійснюватися шляхом виконання приписів базового Закону «Про охорону навколишнього природного середовища». Ст. 9 цього акта забезпечує громадянам вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом.

У ст. 25 цього Закону зазначається, що інформація про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) – це будь-яка інформація про: стан навколишнього природного середовища чи його об'єктів – землі, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та рівні їх забруднення; біологічне різноманіття і його компоненти, включаючи генетично видозмінені організми та їх взаємодію з об'єктами навколишнього природного середовища; джерела, фактори, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фізичні фактори (шум, вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), які впливають або можуть вплинути на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей; загрозу виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їх негативного впливу на природні об'єкти та здоров'я людей; екологічні прогнози, плани і програми, заходи, в тому числі адміністративні, державну екологічну політику, законодавство про охорону навколишнього природного середовища; витрати, пов'язані із здійсненням природоохоронних заходів коштом фондів охорони навколишнього природного середовища, інших джерел фінансування, економічний аналіз, проведений у процесі прийняття рішень із питань, що стосуються довкілля.

Як традиційно повелося в нашому суспільстві, загальний закон є певною мірою декларацією, тому від нього не варто чекати конкретної регламентації поведінки людини як кредитора та уповноваженого

органу як боржника в конкретному інформаційному зобов'язанні, яке виникне за певних юридичних фактів. Тож, законодавцем було прийнято низку спеціальних законів вужчої спрямованості регулювання (наприклад, закони «Про охорону атмосферного повітря», «Про пестициди і агрохімікати» тощо). Вони, здавалося б, мали деталізувати правові відносини, пов'язані з безпечним для здоров'я людини і навколишнього природного середовища використанням певних забруднюючих речовин, і визначати конкретні права і обов'язки підприємств, установ, організацій та громадян, зокрема в площині отримання певної інформації та відповідальності за її приховування чи спотворення. Мали б бути в кожній зі сфер спеціального регулювання встановлені ті компетентні державні органи, до яких вправі звернутися громадянин, аби отримати відповідну екологічну інформацію. Але насправді вказані спеціальні закони (які приймалися ще в минулому тисячолітті і практично не змінювалися, отже, не відповідають сучасним вимогам) мають таку саму розмитую та неконкретну структуру, як і загальний. Крім того, в них контрольні права громадян щодо змоги отримувати вільно інформацію не прописані взагалі. Функції з контролю у певних сферах можливої для природи шкідливої діяльності покладені на державні служби, діяльність яких у зв'язку з дерегулятивною політикою держави практично заблокована. Отже, реалізація екологічних інформаційних прав особи може відбуватися лише за приписами загального закону «Про охорону навколишнього природного середовища», які через їхню всеосяжність та неконкретність є недовірними.

Деякі позитивні ознаки в плані гарантування інформаційних прав і екологічному сенсі маємо відмітити лише у Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», у ст. 10 якого визначаються права громадян та їх об'єднань на одержання інформації у сфері використання ядерної енергії та радіаційної безпеки. Зокрема, громадяни та їх об'єднання мають право на запит та одержання від відповідних підприємств, установ та організацій у межах їх компетенції повної та достовірної інформації щодо безпеки ядерної установки чи об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами, будівництво яких планується або здійснюється, та тих, що експлуатуються або знімаються з експлуатації, за винятком відомостей, що становлять державну таємницю. Вони також мають право отримувати інформацію від установ державної системи контролю за радіаційною обстановкою на території України про рівні радіаційного випромінювання на території України, в місцях їх проживання чи роботи. Громадяни України з пізнавальною метою мають право на відвідування у встановленому порядку ядерних установок, а також об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами. Як позитивне явище варто також зазначити наявність відповідальності за необґрунтовану відмову від надання інформації або надання недостовірної інформації, несвочасне надання або приховуван-

ня інформації, а також необґрунтоване зарахування інформації, зазначеної у ч. 1 ст. 10 цього Закону, до категорії відомостей з обмеженим доступом (ст. 81 Закону). Попри відсутність у цьому законі, як і в усіх інших галузевих актах, конкретної санкції за сказане порушення, ця норма виконує іншу функцію – стимулювання зобов'язаної особи до належного виконання інформаційного зобов'язання і в такий спосіб реалізації відповідного права громадянина.

З огляду на загалом відсутність комплексного та усталеного законодавчого і правозастосовного підходу до коментованого нині питання на національному рівні, варто погодитися з викладеною в літературі думкою, що важливим є адаптування до української правової системи досвіду міжнародних юридичних установ, які приділяють цьому належну увагу. Зокрема, практика захисту інформаційних прав людини на безпечне довкілля напрацьована Європейським судом із прав людини. Його рішення неодноразово констатували порушення свободи вираження поглядів у випадках цензури, заборони публікацій, покарання за реалізацію цього права (покарання за висловлювання або відшкодування шкоди у цивільному процесі), вимоги від журналістів розкривати їхні джерела, накладення дисциплінарних заходів чи конфіскації матеріалів [9, с. 78].

Серед проблемних справ можемо згадати заяви про зобов'язання держави надати інформацію про екологічні чинники, що можуть мати негативні наслідки для життя чи здоров'я. Попри загальну позицію ЄСПЛ, що свобода отримувати інформацію за конвенційною ст. 10 не може тлумачитися як накладення на публічні органи загального обов'язку збирати і поширювати інформацію стосовно довкілля за власною ініціативою, Суд неодноразово приймав рішення про наявність у держави позитивного обов'язку забезпечити доступ особи до інформації, якщо під загрозою перебуває чи може перебувати їхнє право на життя за ст. 2 Конвенції або право на повагу до приватного і сімейного життя та житла за ст. 8 Конвенції. У цьому контексті має ширше тлумачитися правило ст. 2, включаючи зобов'язання держави створити законодавчу та адміністративну базу, покликану домогтися забезпечити ефективне стримування від загрози життю людини. Зобов'язання держави захищати життя, яке перебуває в межах її юрисдикції, інтерпретуються так, що включає і змістовні та процесуальні аспекти, зокрема позитивний обов'язок взяти на себе регуляторні заходи та адекватне інформування громадськості про будь-які життєві випадки, що загрожують надзвичайною ситуацією [10, пп. 128–131]. Отже, як бачимо, відсутність належного інформування фізичної особи про загрози її екологічній безпеці кваліфікується як порушення права на приватність за правилом ст. 8 Конвенції, позаяк обов'язок надавати інформацію в разі реальної загрози пов'язаний із посяганням на сферу приватного життя людини.

Разом із тим недотримання інформаційних прав може бути предметом судового захисту і у разі порушення приписів конвенційної ст. 10. Це мати-

ме місце, коли неправомірна протидія перешкоджає суб'єкту отримувати екологічні дані, необхідні не для приватного, а для публічного використання. До прикладу, у справі «Відес Айзсардзібас Клубс проти Латвії» [11] Суд встановив, що існує значний публічний аспект у тому, аби забезпечити змогу окремим особам поширювати інформацію з питань, що становлять суспільний інтерес. Згідно з матеріалами цієї справи, екологічна організація-заявник прийняла резолюцію, в якій висловила занепокоєння з приводу збереження прибережних дюн на береговій смугі Ризької затоки. У цьому документі, опублікованому в місцевій газеті, стверджувалось про незаконність дій мера міста, який підписав відповідні документи та умисно не виконав рекомендацій відповідних органів щодо припинення незаконних будівельних робіт. За скаргю чиновника латвійські суди визнали, що організація-заявник не довела правдивості своїх тверджень, і наказали їй опублікувати офіційне вибачення та сплатити мерові відшкодування шкоди, завданої публікацією з наклепницькими твердженнями.

Виносячи рішення у цій справі по суті, ЄСПЛ зазначив, що Судовий наказ, виданий проти організації-заявника, становив втручання у здійснення нею свого права на свободу вираження поглядів. Це втручання було передбачене законом і мало легітимну мету – захист репутації та прав інших осіб. Але основною метою резолюції було повернути увагу державних органів до надзвичайно важливого питання, що становило публічний, а не приватний інтерес, а саме: недоліки в роботі важливого сектора, яким управляють органи місцевої влади. Отже, організація-заявник як неурядова організація, що спеціалізується у відповідній галузі, виконала свою роль «сторожового пса» згідно із Законом про охорону довкілля. Така участь асоціації була важливою в демократичному суспільстві. Отже, для того, щоб виконувати своє завдання ефективно, асоціація мала повідомляти інформацію та факти, що становили публічний інтерес, оцінювати їх і в такий спосіб сприяти прозорості діяльності державної влади. Отже, за цими фактами ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення ст. 10 Конвенції, оскільки обмеження права на свободу вираження поглядів організації-заявника не було пропорційним законній меті.

Із проведеного дослідження можемо зробити певні висновки. Право на екологічну безпеку є одним з основоположних та пріоритетних у сучасній концепції правової держави. Воно гарантоване як низкою міжнародно-правових актів, так і основними юридичними документами української держави. Однак маємо констатувати, що дієвість будь-якого права проявляється у практичній можливості його реалізувати безперешкодно та своєчасно. У царині екологічних прав особистості дуже важливим є елемент отримання відомостей про реальні загрози громадськості та конкретному громадянину внаслідок ризиків, пов'язаних із неналежним станом навколишнього природного середовища. На жаль, в Україні конкретної концепції щодо інформаційного забез-

печення екологічних інтересів суспільства і окремих його членів не напрацьовано. Тому мають прийматися до уваги організаційні та правозахисні заходи, які застосовуються в коментованій сфері міжнародними правовими інституціями. Передусім корисною є прецедентна практика Європейського суду з прав людини. Попри те, що в правових положеннях Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, застосування якої здійснює ЄСПЛ, не передбачається захист безпосередньо екологічних прав, відповідний охоронний механізм здійснюється через конста-

тацію та усунення загроз іншим загально визнаним правам і свободам людини – праву на життя та приватність, праву на вільне вираження поглядів і отримання інформації. Адже належний стан довкілля є невід’ємною складовою частиною зазначених прав людини. Забезпечення ж реального прояву цієї складової частини здійснюється шляхом права на доступ до екологічної інформації, що входить до складу позитивного обов’язку держави – охороняти життя та приватність людини, а також є елементом права на свободу вираження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сидор В.Д. Экологические проблемы землепользования в Украине. *Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса*. 2014. № 1 (26). С. 60–63.
2. Задорожній О.В., Медведєва М.О. Міжнародне право навколишнього середовища : Підручник. Київ : Промені, 2010. 509 с.
3. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку. Прийнята Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку, 3–14 червня 1992 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_455
4. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25.06.1998 р. Конвенцію ратифіковано Законом N 832-XIV від 06.07.1999 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/994_015.
5. Кутузов В.И., Попов А.А. Доступ к экологической информации: правовые аспекты. Брянск, 2004. 194 с.
6. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.
7. Про схвалення концепції створення загальнодержавної автоматизованої системи : Відкрите довкілля Розпорядження КМУ № 825 від 7 листопада 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/825-2018-%D1%80>.
8. Науково-практичний коментар Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» станом на 09.02.2006 р. / за заг. ред. О.М. Шуміла. Харків : Фактор, 2006. 592 с.
9. Застосування Європейської конвенції з прав людини для захисту екологічних прав та довкілля (посібник) / Є. Алексєєва, О. Мелень-Забрамна, Д. Скрильніков. Видавництво «Компанія «Манускрипт». Львів, 2016. 240 с.
10. Рішення ЄСПЛ від 20 березня 2008 р. у справі «Будаєва та інші проти Росії», заява № 15339/02. URL: <https://www.eufje.org/images/docConf/buc2016/CASE%20OF%20BUDAYEVA%20AND%20OTHERS%20v.%20RUSSIA.pdf>.
11. Рішення ЄСПЛ від 27 травня 2004 року у справі «Відес Айзсардзібас Клубс проти Латвії» (Vides Vides Aizsardzibas Klubs v. Latvia), заява № 57829/00. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_323/sp:~max15.

Добріюгло О. В.,
здобувач вищої освіти зі спеціальності «Право»
Інституту післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ НЕТРАДИЦІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

CONCEPTS AND PECULIARITIES OF NON-TRADITIONAL INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS

Нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності є правовими категоріями, що за останній період були обділені увагою науковців щодо дослідження їх проблематики, тому проведення комплексного та повного дослідження нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності забезпечить можливість розроблення ефективного механізму реалізації та захисту прав щодо їх належного використання. Метою статті є проведення комплексного аналізу наукових досліджень, що стосуються підходів до визначення поняття нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності.

Об'єктом дослідження є нормативно-правова база, що регулює правову охорону нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності.

Предметом дослідження є правові засади охорони нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності.

До методів дослідження, використаних у статті, можна зарахувати метод історичного аналізу системний метод порівняльно-правовий метод, формально-логічний метод, соціологічний метод та інші.

Аналіз наукового відкриття як об'єкта інтелектуального права свідчить про багатоскладовість шляху визнання наукового відкриття. Спільні риси, які простежуються в інституті авторського права та інституті права на наукове відкриття, полягають у появі авторських публікацій, наукових статей або відповідних монографій стосовно наукового відкриття. Водночас важко переоцінити роль норм інституту патентного права, особливо після виникнення на базі вже зареєстрованого наукового відкриття нових патентно здатних рішень у вигляді винаходів. Саме до них вже повною мірою буде застосовуватись процедура оформлення й отримання охоронних документів на їх подальше використання. Але власне процедура наукової експертизи, реєстрації і визнання наукового відкриття на державному рівні забезпечується саме застосуванням відповідних норм інституту права на наукове відкриття. І норми жодного іншого інституту права не можуть забезпечити належне виконання завдань, які постають перед цим інститутом, оскільки саме норми права на наукове відкриття забезпечують найефективніше досягнення поставлених перед цим інститутом цілей, досягнення яких стане запорукою його успішного функціонування.

Ключові слова: інтелектуальна власність, комерційна таємниця, патент, авторське право, матеріальні об'єкти, наукова експертиза.

Non-traditional intellectual property objects are legal categories that have been overlooked by scientists over the recent period to investigate their issues, so conducting a comprehensive and comprehensive study of non-traditional intellectual property objects will provide an opportunity to develop an effective mechanism for the implementation and protection of rights for their proper use. The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of research related to approaches to defining the concept of nontraditional objects of intellectual property.

The object of the research is the legal framework regulating the legal protection of non-traditional intellectual property objects.

The subject of the study is the legal basis for the protection of non-traditional intellectual property objects.

The research methods used in the article include, in particular, the method of historical analysis, system method, comparative legal method, formal-logical method, sociological method and others.

The analysis of scientific discovery as an object of intellectual law testifies to the multifaceted nature of the way of recognition of scientific discovery. The common features that can be traced to the copyright institute and the institute of scientific discovery are the appearance of copyright publications, scientific articles, or related monographs on scientific discovery. At the same time, it is difficult to overestimate the role of the rules of the patent law institute, especially after the emergence on the basis of already registered 'scientific discovery of new patentable solutions in the form of inventions. Exactly to them the procedure of registration and reception of security documents for their further use will already be fully applied. But, in fact, the procedure of scientific examination, registration and recognition of scientific discovery at the state level is ensured by the application of the relevant rules of the institute of the right to scientific discovery. And the norms of no other institute of law can not ensure the proper fulfillment of the tasks that the institute faces, since it is the norms of the right of scientific discovery that ensure the most effective achievement of the goals set before this institute, the achievement of which will be the key to its successful functioning.

Key words: intellectual property, trade secret, patent, copyright, material objects, scientific expertise.

У сучасних умовах майже повної інтелектуалізації економіки нашої держави знання та інформація перетворилися на рушійну силу здійснення інноваційного розвитку держави, розумова та творча діяльність отримала статус пріоритетної стратегічної діяльності, а проблеми охорони об'єктів інтелектуальної власності, зокрема нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності, мають першочерговий характер як для конкретно визначених держав, так і для світового товариства загалом.

Для зростання економічного потенціалу нашої держави необхідна наявність ефективного та дієвого механізму захисту прав інтелектуальної власності, в тому числі прав інтелектуальної власності на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності.

Питання щодо різних аспектів правової охорони різноманітних нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності досліджували Г.П. Андрощук, В.С. Дроб'язко, Р.В. Дроб'язко, П.П. Крайнев, О.А. Підпригора, Б.Г. Прахов, О.Д. Святоцький,

П.М. Цибульов, Т.М. Шевелева та інші науковці. Однак нині є нагальна потреба в проведенні аналізу та систематизації низки положень щодо цих об'єктів інтелектуальної власності.

Метою статті є проведення комплексного аналізу наукових досліджень, що стосуються підходів до визначення поняття нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності.

Нетрадиційні об'єкти права інтелектуальної власності являють собою одну з чотирьох відокремлених груп об'єктів права інтелектуальної власності, що викликає резонанс у сучасних наукових колах з огляду на низку причин. Важливим упущенням є той факт, що в чинному законодавстві відсутня визначення «нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності». По-різному його визначають й окремі автори.

Так, А.С. Тарасов зазначає, що «право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності – це правова охорона таких результатів інтелектуальної діяльності як сорти рослин, топографії інтегральних мікросхем, комерційна таємниця (ноу-хау)» [1, с. 129].

Е.А. Булат стверджує, що введення терміна «нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності» має умовний характер і відображає певну недостатність правового матеріалу, необхідного для визнання цих об'єктів самостійними і традиційними об'єктами права інтелектуальної власності в цивільному праві України.

На думку автора, «їх правовий режим відрізняється від режиму традиційних об'єктів, що охороняються авторським і патентним правом. Таким чином, під нетрадиційними об'єктами інтелектуальної власності пропонуємо розуміти результат інтелектуальної діяльності як об'єкт правової охорони, який відповідає встановленим вимогам нормативно-правових актів, відрізняється від об'єктів промислової власності та об'єктів авторського права й суміжних прав, а також має відмінності у своїх видах.

Варто зазначити, що більшість авторів підручників і праць у сфері права інтелектуальної власності до визначення «нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності» підходять традиційно – шляхом простого перелічування таких об'єктів.

Законодавцем у ст. 420 Цивільного кодексу України визначений перелік об'єктів інтелектуальної власності [2, с. 356], однак у нормах національного законодавства відсутня будь-яка класифікація таких об'єктів, що викликає незручності в роботі з ними. У науковій та навчальній літературі з інтелектуальної власності об'єкти права інтелектуальної власності, як правило, поділяють на групи. Однак науковці по-різному підходять до питання класифікації таких об'єктів. Варто сказати, що нині немає єдиної точки зору ані щодо кількості груп об'єктів права інтелектуальної власності, ані щодо того, до якої з цих груп які саме об'єкти треба зараховувати. Так, О.А. Підпригора та О.О. Підпригора поділяють об'єкти права інтелектуальної власності на об'єкти авторського права [3, с. 31] та об'єкти промислової власності [3, с. 62]. В.С. Дроб'язко та Р.В. Дроб'язко на підставі спільних ознак виділяють чотири групи об'єктів

права інтелектуальної власності, серед яких об'єкти авторського права і суміжних прав, об'єкти промислової власності, засоби індивідуалізації продукції, робіт, послуг та нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності. При цьому до останньої групи зараховано сорти рослин, породи тварин та топографії інтегральних мікросхем, а до об'єктів промислової власності – винаходи, промислові зразки, корисні моделі та комерційну таємницю [4, с. 17]. Хоча, відверто кажучи, комерційну таємницю навряд можна зарахувати до об'єктів промислової власності, оскільки цей об'єкт має певні особливості і, на відміну від винаходів, промислових зразків, корисних моделей та інших об'єктів промислової власності, не підлягає державній реєстрації. Через особливості комерційної таємниці і навіть її нетрадиційність механізм правової охорони комерційної таємниці суттєво відрізняється від механізму правової охорони об'єктів промислової власності. Крім того, в зазначеній класифікації не знайшли свого місця такі об'єкти права інтелектуальної власності, як наукові відкриття та раціоналізаторські пропозиції.

Варто сказати, що, на думку автора цієї статті, найбільш вдалою є класифікація об'єктів права інтелектуальної власності (не тільки за кількістю груп, а і за їх наповненням), проведена П.М. Цибульовим, який поділяє їх на три групи: об'єкти промислової власності, нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності, об'єкти авторського права і суміжних прав. До нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності П.М. Цибульовим зараховано сорти рослин, породи тварин, компонування (топографії) інтегральних мікросхем, комерційні таємниці, наукові відкриття та раціоналізаторські пропозиції [5, с. 56–57].

Крім того, зазначена класифікація не суперечить нормам Паризької конвенції про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р., до якої приєдналася Україна, де в переліку об'єктів промислової власності не йдеться про раціоналізаторські пропозиції, комерційну таємницю (секрети виробництва), селекційні досягнення тощо [6, с. 208].

Будь-яка власність завжди має потребу в охороні, в тому числі і власність інтелектуальна. Способи охорони прав інтелектуальної власності відрізняються від способів охорони матеріальних об'єктів. Основним способом охорони об'єктів права інтелектуальної власності є видача суб'єкту права інтелектуальної власності охоронного документа – патенту чи свідоцтва на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняється [7, с. 55].

Охорона прав на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності регламентується Цивільним кодексом України, а на такі нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності, як сорти рослин та топографії інтегральних мікросхем спеціальними законами України: «Про охорону прав на сорти рослин», «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем». Що ж стосується інших нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності (породи тварин, комерційні таємниці, ноу-хау, наукові відкриття, раціоналізаторські пропозиції), на цей час

ще не прийняті спеціальні закони щодо їх правової охорони, хоча низка питань регулюється нормативними актами різної галузевої належності та різної юридичної сили [8, с. 91].

Варто зазначити, що охоронні документи на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності, як правило, видаються урядовими органами державного управління, до ведення яких зараховані спеціалізовані види діяльності, за напрямом яких створюються ці нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності.

Законодавство України у сфері інтелектуальної власності, що стосується нетрадиційних об'єктів інтелектуальної власності, створювалося в умовах її незалежності, майже з чистого аркуша, тому воно не позбавлене окремих істотних недоліків, прогалин, суперечливих положень, деякі норми не узгоджені між собою тощо.

Ці об'єкти входять в інститут охорони так званих «нетрадиційних» об'єктів інтелектуальної власності. Правової основи для захування цих об'єктів до нетрадиційних немає. Введення цього терміна має умовний характер і відображає певну недостатність правового матеріалу, необхідного для визнання цих об'єктів самостійними і традиційними об'єктами інтелектуальної власності. Їхній правовий режим відрізняється від режиму традиційних об'єктів, що охороняються авторським і патентним правом.

У чинному законодавстві України про інтелектуальну власність більш вдало склалася система захисту авторських і суміжних прав. Щодо захисту прав на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності, то її не можна визнати задовільною. З огляду на реальний стан речей, система захисту прав на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності, що склалася в Україні, потребує перегляду й удосконалення.

Не можна стверджувати, що наша держава у цій сфері нічого не робить. Але наявні правові засоби захисту не досягають мети, не забезпечують надійного та ефективного захисту права на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності.

Тільки за умови ефективної правової охорони наукових відкриттів як об'єкта інтелектуальної власності може бути забезпечене доцільне і повне використання наукового і технічного потенціалу результатів фундаментальних досліджень.

Отже, аналіз наукового відкриття як об'єкта інтелектуального права свідчить про багатоскладовість шляху визнання наукового відкриття. Спільні риси, які простежуються в інституті авторського права та інституті права на наукове відкриття, полягають у появі авторських публікацій, наукових статей або відповідних монографій стосовно наукового відкриття. Водночас важко переоцінити роль норм інституту патентного права, особливо після виникнення на базі вже зареєстрованого наукового відкриття нових патентно здатних рішень у вигляді винаходів. Саме до них вже повною мірою буде застосовуватись процедура оформлення й отримання охоронних документів на їх подальше використання. Але власне процедура наукової експертизи, реєстрації і визнання наукового відкриття на державному рівні забезпечується саме застосуванням відповідних норм інституту права на наукове відкриття. І норми жодного іншого інституту права не можуть забезпечити належне виконання завдань, які постають перед цим інститутом, оскільки саме норми права на наукове відкриття забезпечують найефективніше досягнення поставлених перед цим інститутом цілей, що стане запорукою його успішного функціонування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про затвердження мінімальних ставок винагороди (роялті) за використання об'єктів авторського права і суміжних прав : Постанова Каб. Міністрів України від 18.01.2003 р. № 72. *Офіційний вісник України*. 2003. № 4. Ст. 129.
2. Цивільний кодекс України : від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
3. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15.12.1993 р. № 3687-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 7. Ст. 32.
4. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 р. № 3792-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64.
5. Про охорону прав на сорти рослин : Закон України від 21.04.1993 р. № 3116-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 21. Ст. 218.
6. Право інтелектуальної власності : підручник / за ред.: О.А. Підпригора, О.Д. Святоцький. Київ : Ін Юре, 2002. 602 с.
7. Право інтелектуальної власності України : конспект лекцій / за ред. В.І. Борисової. Харків : Право, 2008. 112 с.
8. Борко Ю.Л. Фінансовий механізм управління інтелектуальною власністю. Київ : Лазурит-Поліграф, 2010. 216 с.

Кириченко Т. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ ВНАСЛІДОК ЙОГО РОЗІРВАННЯ ЗА ПОЗОВОМ ОДНОГО З ПОДРУЖЖЯ

TERMINATION OF MARRIAGE AFTER ITS TERMINATION UNDER THE CLAIM OF ONE OF THE MARRIAGE

У статті автором проаналізовано положення сімейного законодавства, що регламентують припинення шлюбу внаслідок його розірвання за позовом одного з подружжя, у результаті чого встановлено, що чинне сімейне законодавство дозволяє пред'явлення позову в період вагітності дружини та до досягнення ново-народженої дитини одного року, якщо щодо одного з подружжя чи самої дитини буде вчинено діяння, яке за ознаками елементів юридичного складу може бути схоже на злочин, але таким не бути, в тому числі через його малозначність. У такому контексті наголошено на безпосередньому взаємозв'язку між ознакою суспільної небезпеки та істотною шкодою, оскільки лише за умови наявності першої має місце остання.

Констатовано, що ознаку малозначності законодавцем не було враховано під час закріплення положень статті сімейного законодавства, котра регламентує право на пред'явлення позову про розірвання шлюбу. Як і не було враховано те, що поняття злочину і категорія протиправної поведінки, яка характеризується наявністю ознак кримінального правопорушення, не є тотожними поняттями, оскільки остання може виявитись злочином, а може бути не визнана таким. Обґрунтовано недоцільність відокремлення в цьому випадку кримінальних від адміністративних правопорушень, важливим є сам факт їх вчинення та соціально-моральна характеристика такого діяння. Зі свого боку, адміністративно-деліктне законодавство містить низку складів проступків, які можуть бути поширені в сімейній сфері та мають схожі склади з кримінальними правопорушеннями чи вчиняються щодо дітей.

Також звернута увага на обов'язок суду встановити фактичні взаємини подружжя, перш ніж винести рішення про розірвання шлюбу між ними. При цьому, що мається на увазі під фактичними взаєминами та якими вони мають бути для прийняття відповідного рішення, не зрозуміло. За наявності таких прогалин не можна однострійно визначити, якими мають бути взаємні відносини подружжя для того, щоб суд міг прийняти обґрунтоване рішення про розірвання шлюбу між ними. Зроблено висновок про доцільність надання офіційного тлумачення категорії фактичні взаємини подружжя та визначити ознаки, за умови наявності яких суд може прийняти рішення про розірвання шлюбу, а також запропоновано окремі шляхи вдосконалення сімейного законодавства в цій сфері.

Ключові слова: припинення шлюбу, позовне провадження, подружжя, підстави, що унеможливають подання позову про розірвання шлюбу, ознаки кримінального правопорушення, малозначність, істотна шкода, фактичні взаємини подружжя.

In the article, the author analyzed the provisions of family law, which governs the termination of marriage as a result of its dissolution in the suit of one of the spouses. As a result, it was established that the current family law allows you to sue during the period of the wife's pregnancy and before the newborn reaches one year old, if one of the spouses commits an act that may be similar to the elements of the legal structure to a crime, but not to be such, including because of its insignificance. In this context, there is a direct relationship between a sign of public danger and substantial harm, since only if the former is present does the latter take place.

It was stated that the legislator did not take into account the sign of insignificance when securing the provisions of the article of family law governing the right to sue for divorce. As it was not taken into account that the concept of «crime» and the category of unlawful behavior, which is characterized by the presence of signs of a criminal offense, are not identical concepts, because the latter may turn out to be a crime, but may not be recognized as such. In this case, it is justified that it is inadvisable to separate criminal from administrative offenses, since the very fact of their commission and the social and moral characterization of such an act are of importance. For its part, the administrative-tort law contains a number of offenses that can be spread in the family sphere and have similar structures to criminal offenses or are committed against children.

Also, attention is drawn to the obligation of the court to establish the actual relationship of the spouses before making a decision on divorce between them. At the same time, what is meant by actual relations and what they should be for making an appropriate decision is not clear. In the presence of such gaps, it is impossible to determine what the mutual relations of the spouses should be in order for the court to make an informed decision on divorce between them. It is concluded that it is advisable to provide an official interpretation of the category of the actual relationship of the spouses and identify the signs, if any, the court can decide to dissolve the marriage, and also suggested some ways to improve family law in this area.

Key words: termination of marriage, lawsuit, spouses, grounds excluding the possibility of filing a lawsuit on divorce, signs of a criminal offense, insignificance, substantial harm, actual relationship of the spouses.

Держава наділяється правообов'язком регулювати та охороняти всі правовідносини, різниця полягає тільки в обсязі такого регулювання та способах охорони. Будь-то публічна чи приватна сфери правовідносин, вони регулюються нормами права, що встановлюються парламентом, проте якщо в межах галузей публічної сфери, як-от охорона здоров'я чи

правоохоронна діяльність, застосовується переважно імперативний метод права в поєднанні з чіткою та детальною регламентацією правових відносин і діяльності суб'єктів, то в приватній сфері через застосування диспозитивного методу вирішення множинності питань правового характеру залишається на розсуд самих суб'єктів правових відносин.

Обмеженість правового регулювання має місце і в тих приватних сферах, де закон досить тісно межує з мораллю, народними традиціями та звичаями. Як приклад варто навести сімейне право, котре регулює складні суспільні відносини, що будуються на почуттях, емоціях і усталених уявленнях про зміст побутових понять на кшталт сімейного життя, чесності, виховання, турботи про близьких тощо. У більшості видів сімейних правовідносин закон не в змозі встановити конкретну поведінку особи, натомість він регламентує лише порядок легалізації прийнятого нею рішення, як-от: не можна примусити людину народити дитину, піклуватись про неї чи про власних батьків, укласти або припинити шлюб. Рішення про це приймає сама особа, керуючись власними поглядами, бажаннями, можливостями, морально-етичними принципами тощо.

Наслідком відсутності детальної законодавчої регламентації правових відносин і залишення прийняття рішень на розсуд фізичних осіб може бути здійснення необґрунтованих юридично значущих дій, всупереч основним правовим засадам (загально-правовим, галузевим і спеціальним принципам права). У такому випадку важливу роль відіграють теоретично-правові розробки щодо кожного окремого питання, оскільки основні їх висновки та положення в кожному конкретному випадку можуть стати «зв'язком» між правовими нормами та безпосередньою поведінкою особи, а також скорегувати останню відповідно до чинних правових постулатів.

Одним з актуальних питань залишається припинення шлюбу між подружжям, про це свідчать офіційні статистичні дані представлені Міністерством юстиції України: у 2018 році зареєстровано майже 55 тисяч розлучень, що на 22 тисячі більше, а ніж у 2017 році. Щоправда, такі відомості не враховують факти припинення шлюбу в судовому порядку, яких у 2017 році налічувалось близько 90 тисяч [1].

Питання про розірвання шлюбу в судовому порядку, зокрема за заявою одного з подружжя, розглядали вчені в галузі цивілістики, проте переважно в процедурному аспекті (А.О. Дутко, О.І. Сафончик, О.М. Спектор), водночас норми матеріального права в окресленій сфері досліджувались поверхнево. Тому в основу цієї наукової праці було покладено вагомі положення та висновки, отримані внаслідок ґрунтовних досліджень (Н.С. Андрєєва), в тому числі монографічного характеру (Л.В. Липець) щодо змісту шлюбних відносин, а також результати наукових робіт у галузі кримінального права (Р.І. Леме-ха, В.О. Навроцький) і теорії держави та права (Л.В. Авраменко, М.І. Козюбра, О.В. Петришин, О.Ф. Скакун, М.В. Цвік).

Мета статті полягає в аналізі окремих положень сімейного законодавства, що регламентують припинення шлюбу внаслідок його розірвання за позовом одного з подружжя задля виявлення змістовних про-галин, окреслення конкретних недоліків та пошуку шляхів їх усунення.

Припинення шлюбу регламентується низкою процесуальних і матеріальних норм права, цивільно-

го процесуального, цивільного та сімейного законодавства відповідно. Щодо останнього, то окремими нормами Глави 11 Сімейного кодексу України (далі – СК України) визначено, що однією з підстав припинення шлюбу є його розірвання (ч. 2 ст. 104 СК України), в тому числі за позовом одного з подружжя (ч. 3 ст. 105, ч. 1 ст. 110 СК України), який подається до місцевого суду. Одночасно законодавцем встановлено випадки, коли пред'явлення позову неможливо: протягом вагітності дружини та до досягнення новонародженої дитини одного року, за умови якщо стосовно цієї дитини не визнано батьківство іншої особи чи немає рішення суду про виключення батька дитини з відповідного актового запису або одним із подружжя не вчинено «протиправну поведінку, яка містить ознаки кримінального правопорушення щодо другого з подружжя або дитини» [2].

Зі свого боку для того, щоб з'ясувати, чи має певна поведінка одного з подружжя ознаки злочину, необхідно визначити власне зміст останнього. Відповідно до ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України (далі – КК України), злочин (кримінальне правопорушення) – це діяння, котре характеризується суспільною небезпечністю та наявністю вини, вчинене суб'єктом злочину і передбачене КК України. У ч. 2 вказаної статті міститься застереження такого змісту: «Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі» [3].

На підставі викладеного можна дійти висновку, що чинне сімейне законодавство дозволяє пред'явлення позову в період вагітності дружини та до досягнення новонародженої дитини одного року, якщо щодо одного з подружжя чи самої дитини буде вчинено діяння, яке за ознаками елементів юридичного складу (об'єктом, об'єктивною стороною, суб'єктом, суб'єктивною стороною) може бути схоже на злочин, але таким і не бути, в тому числі внаслідок його малозначності. Малозначною вважається поведінка особи, яка за ознаками відповідає складу злочину передбаченого КК України, «але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі» [3]. Зауважимо, що поняття «істотна шкода» є оціночним, і лише в деяких статтях КК України (наприклад, ст.ст. 182, 246, 248, 364, 364-1, 365, 365-2, 367) з матеріальним складом істотна шкода отримує конкретний грошовий вираз. У деяких випадках зміст істотної шкоди в контексті низки статей кримінального законодавства розкривається в постановках Пленуму Верховного суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» від 26.12.2003 р. № 15 [4] і «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля» від 10.12.2004 р. № 17 [5]. Варто наголосити на безпосередньому взаємозв'язку між ознакою суспільної небезпеки та істотною шко-

дою, оскільки лише за умови наявності першої остання матиме місце. Таким чином, для оцінки протиправного діяння як малозначного розуміння обох категорій має теоретико-прикладне значення, а відсутність встановлення меж обсягів обох понять стає приводом для появи множинності наукових дискусій, у тому числі щодо нівелювання важливої ознаки шкоди, йдеться про визначення її як істотної. З цього приводу вважаємо слушною думку Р.І. Лемехи: «Малозначність діяння означає, що дії, які посягають на об'єкт, є такими, що зачіпають його у невеликому ступені і не заподіюють йому саме істотної шкоди, а не «жодної шкоди», як зазначив вищевказаний науковець. Тобто при вчиненні діяння заподіюється будь-яка шкода: незначна (мізерна) або істотна. Якщо шкода є незначною, то мова йде про малозначність діяння» [6, с. 135]. Заслужовує на увагу і позиція В.О. Навроцького з приводу тлумачення змісту категорії суспільної небезпечності як ознаки злочину, що «полягає у: здатності заподіювати реальну шкоду правоохоронюваному об'єкту або створювати загрозу заподіяння такої шкоди; оцінці наявності такої шкоди (реальної або потенційної) з позицій усього суспільства, а не конкретного потерпілого. Саме тому небезпечність і називається суспільною, тому що шкода є настільки великою, що загрожує основоположним суспільним цінностям, становить для них небезпеку» [7, с. 105].

Ознаку малозначності законодавцем не було враховано у процесі закріплення положень ч. 2 ст. 110 СК України, як і не було враховано те, що поняття «кримінальне правопорушення» («злочин») і категорія протиправної поведінки, яка характеризується наявністю ознак кримінального правопорушення, не є тотожними поняттями. Так, остання може виявитись злочином, а може бути не визнана таким, зокрема через малозначність. Наведемо приклад: сьогодні в соціальних мережах поширюються відео, де дітям відведена головна роль, вони тестують іграшки та дитячі товари чи стають учасниками жартів або розіграшів. За допомогою розміщення та збільшення кількості переглядів подібних відео в мережі Інтернет особи, насамперед батьки, можуть заробляти різні грошові суми, розмір яких зростає пропорційно кількості переглядів. Фактично в такому разі дитина стає «засобом» для отримання коштів, а самі дії батьків залежно від суб'єктивних і об'єктивних обставин щонайменше можна кваліфікувати за ст. 150 «Експлуатація дітей» КК України [3] та ст. 173-2 «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування» КУпАП [8]. Водночас імовірно, що таке діяння може бути визнано малозначним, оскільки навряд чи призведе до настання суспільної небезпеки та не заподіє дитині істотної шкоди. Навпаки, використання такого способу дасть змогу забезпечити гідні умови існування, купити необхідні дитячі товари, продукти харчування, ліки тощо.

З формулювання наведеного в ч. 2 ст. 110 СК України вбачається, що за умови здійснення одним із батьків подібної діяльності інший може подати до

суду позов про розірвання шлюбу, незважаючи на те, що дитина не досягла одного року. Навряд чи такий підхід можна визнати обґрунтованим, як і важко погодитись із позицією законодавця щодо виокремлення в цій статті діянь, схожих за своїми ознаками на кримінальне правопорушення, адже інститут юридичної відповідальності є ширшим і включає різні її види, зокрема адміністративну [9, с. 310–315; 10, с. 380–384; 11, с. 468–472].

На нашу думку, в контексті положень, передбачених ч. 2 ст. 110 СК України, немає суттєвої різниці між кримінальним або адміністративним правопорушенням, важливими є сам факт його вчинення та соціально-моральна характеристика такого діяння. Варто також зазначити, що адміністративно-деліктне законодавство містить низку складів проступків, які можуть бути поширені в сімейній сфері та мають схожі склади з кримінальними правопорушеннями (наприклад, 173-2 «Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування» КУпАП [8] і ст. 261-1 «Домашнє насильство» КК України [3]) чи вчинятись щодо дітей (ст. 180 «Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння», ч.ч. 1, 2 ст. 184 «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей» КУпАП [8]).

З огляду на зазначене положення ч. 2 ст. 110 СК України, на нашу думку, потребує переосмислення в зв'язку з частковою актуальністю норм, які в ній містяться, а власне її зміст підлягає удосконаленню. На цьому свого часу було наголошено Л.В. Липець, на думку якої вказана норма потребує змін у частині розширення переліку кола суб'єктів, щодо яких було вчинено діяння, що характеризується ознаками кримінального правопорушення: «Якщо людина хоча б раз у житті скоїла злочин або вчинила замах на злочин щодо сторонньої особи, то вона будь-коли може повторити такі дії, не виключено, що й стосовно близьких людей» [12, с. 92]. А.О. Дутко теж було запропоновано змінити окремі норми ст. 110 СК України, проте такі зміни мають зовсім інший характер, адже спрямовані на зміцнення інституту сім'ї та збереження шлюбних відносин між подружжям, шляхом встановлення заборони пред'явлення позову про розірвання шлюбу не лише «протягом вагітності дружини, а й протягом трьох років після народження дитини» [13, с. 55]. Отже, загалом варто погодитись із висновком, зробленим О.І. Сафончик у результаті дослідження законодавчого регулювання розірвання шлюбу в судовому порядку: «Питання розірвання шлюбу є досить складними і потребують вдосконалення чинного законодавства України. Зокрема, необхідно розробити порядок реалізації права на розірвання шлюбу» [14, с. 160].

Аналіз змісту ст. 112 СК України [2] дає змогу говорити про те, що підставами для розірвання шлюбу за позовом одного з подружжя є встановлення таких обставин: неможливість подальшого спільного життя подружжя та відсутність суперечності інтересам кожного з них або їх дітей через збереження шлюбу.

Для того, щоб встановити наявність або відсутність вказаних умов, суд має з'ясувати: 1) фактичні взаємини подружжя; 2) дійсні причини позову про розірвання шлюбу; 3) наявність малолітньої дитини, дитини з інвалідністю; 4) інші обставини, що мають істотне значення. У контексті поданих висновків необхідно звернути увагу на обов'язок суду встановити фактичні взаємини подружжя, при цьому, що мається на увазі, фактичними взаєминами та якими вони мають бути для прийняття рішення про розірвання шлюбу, незрозуміло. У будь-якому разі фактичні взаємини подружжя пов'язані зі шлюбними відносинами, котрі в правовій площині наділяються такими характерними рисами: «У фактичних шлюбних відносинах можуть перебувати тільки жінка та чоловік (різностатевість); відсутність зареєстрованого в органах державної реєстрації актів цивільного стану шлюбу як між особами, що спільно проживають, так і з будь-якою іншою особою; намір жінки та чоловіка встановити стійкі відносини, притаманні шлюбу; постійне спільне проживання; ведення спільного господарства; взаємне матеріальне забезпечення та піклування; неанонімність (публічність) відносин, відсутність приховування їх перед третіми особами» [15, с. 180].

Дослідуючи процедуру розірвання шлюбу у порядку позовного провадження, О.М. Спектор наголошує на її певних особливостях: «1) за загальним правилом шлюб не може бути розірваний у період вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини; 2) позовна заява може бути підписана представником і подана ним до суду; 3) участь подружжя мінімальна в одному засіданні; 4) не об'єднують в одну позовну заяву вимоги про розірвання шлюбу, визначення місця проживання дітей, їх утримання, участі того з батьків, хто буде прожи-

вати окремо, у вихованні дітей; 5) суд, як правило, у таких категоріях справ надає час для примирення подружжя» [16, с. 63]. Зі свого боку визначення таких ознак дає підстави достеменно стверджувати лише про факт шлюбу та наявність шлюбних взаємин, ознаки яких ані в теорії, ані в судовій практиці донині не знайшли свого відображення. Своєю чергою, за наявності таких прогалин не можна об'єктивно визначити, якими мають бути взаємні відносини подружжя для того, щоб суд міг прийняти обґрунтоване рішення про розірвання шлюбу між ними.

Як підсумок, необхідно наголосити на очевидній необхідності актуалізації окремих положень сімейного законодавства з метою усунення теоретичних прогалин, які суттєво ускладнюють прийняття судами рішень про розірвання шлюбу між подружжям за позовом одного з них. На нашу думку, досягнення вказаної мети можливе шляхом викладення ч. 2 ст. 110 СК України в такій редакції:

«2. Позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один із подружжя вчинив кримінальне чи адміністративне правопорушення щодо другого з подружжя або дитини».

Окрім того, доцільно надати офіційне тлумачення категорії «фактичні взаємини подружжя» та визначити ознаки, за умови наявності яких суд може прийняти рішення про розірвання шлюбу. Такі зміни, на нашу думку, будуть сприяти прийняттю законних та мотивованих рішень у судових справах про розірвання шлюбу, але об'єктивно вони не спроможні усунути всі законодавчі прогалини сімейного законодавства, зокрема щодо розірвання шлюбу, а тому необхідно продовжити наукові пошуки в цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Українці стали менше одружуватися і більше розлучатися. *Офіційний веб-сайт газети «Сьогодні»*. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/ukraine/v-2018-godu-zaregistrirovali-v-ukraine-na-20-tysyach-brakov-menshe-chem-god-nazad-1221820.html> (дата звернення: 05.12.2019).
2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
3. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
4. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.12.2003 р. № 15. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03> (дата звернення: 08.12.2019).
5. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17. *База даних «Законодавство України»* / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04> (дата звернення: 08.12.2019).
6. Лемеха Р.І. Істотно шкода як ознака, передбачена загальною частиною кримінального кодексу України. *Наше право*. 2016. № 2. С. 132–136.
7. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за заг. ред. В.О. Навроцького. Київ: «Юрінком Інтер», 2013. 712 с.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради України РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
9. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с.
10. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко [та ін.]; за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: «Право», 2009. 584 с.
11. Скаун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
12. Липець Л.В. Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом і договором: монографія. Київ, 2013. 192 с.
13. Дутко А.О. Розірвання шлюбу за законодавством України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2014. № 801. С. 51–55.
14. Сафончик О.І. Розірвання шлюбу в судовому порядку за законодавством України. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 158–161.
15. Андреева Н.С. Поняття та ознаки фактичних шлюбних відносин. *Європейські перспективи*. 2014. № 3. С. 177–181.
16. Спектор О.М. Розірвання шлюбу у порядку позовного провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 58–64.

Кострюков С. В.,
доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ТАРИФІВ НА ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖУ ЗАЛІЗНИЧНИМ ТРАНСПОРТОМ У ВНУТРІШНЬОМУ СПОЛУЧЕННІ

THE AREA OF LAW THE REGULATION OF THE ESTABLISHMENT OF TARIFFS FOR THE CARGO TRANSPORTATION RAILWAY TRANSPORT TO THE INTERNAL COMMUNICATION

Залізничний транспорт, генеруючи більше половини вантажообігу України, є однією з найважливіших галузей сучасної економіки. У цій роботі розглядається регулювання тарифів як один із засобів державного регулювання залізничних перевезень вантажів.

У статті на основі аналізу норм чинного законодавства України, що регулюють поняття ціни та тарифів на перевезення вантажу та позицій науковців із цього питання, досліджується сучасне визначення термінів ціни та тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом. Автором обґрунтовується необхідність дослідження організаційно-правових основ встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом у внутрішньому сполученні.

Розглядаючи питання правового регулювання встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом, автор доводить, що регулювання цього питання відбувається на підставі законів України, де містяться загальні норми, Статуту залізниць України та деяких постанов Кабінету Міністрів України, де знаходяться спеціальні норми і, зрештою, Збірника тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України, де прописані спеціалізовані норми. Розглянуто правові проблеми встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом загального користування України в умовах реформування відносин у сфері залізничних перевезень. Автором обґрунтовується доцільність збереження на сучасному етапі економічного розвитку провідної ролі держави у процесі визначення вартості послуг всіх суб'єктів залізничного транспорту до формування повноцінного конкурентного середовища у цій сфері.

Нині проблемі ефективного роздержавлення природних монополій належить одне з ключових місць в економічній політиці країни. У зв'язку з цим особливою актуальністю набуває розроблення нової стратегії ціноутворення в сегменті вантажних залізничних перевезень, яка тісно пов'язана з розширенням сфери конкурентних відносин, ефективності промислового сектора та економіки загалом.

Акцентується на доцільності подальшого вдосконалення правового регулювання встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом у внутрішньому сполученні.

Ключові слова: тариф, залізничний транспорт, вантаж, перевезення вантажів, вантажні тарифи.

Rail transport, generating more than half of Ukraine's freight turnover, is one of the most important sectors of the modern economy. In this paper, the regulation of tariffs is considered as one of the means of state regulation of rail freight.

In the article, on the basis of the analysis of the norms of the current legislation of Ukraine governing the concept of price and tariffs for cargo transportation and the positions of scientists on the subject, the modern definition of terms of price and tariffs for cargo transportation by rail is explored. The author substantiates the necessity to study the organizational and legal bases of establishing tariffs for the carriage of goods by rail in domestic traffic.

In considering legal at first regulation I set tariffs for re luck cargo rail author argues that regulating the matter comes under the Laws of Ukraine, which contains general rules, the Charter of railways of Ukraine and some of the Cabinet of Ministers of Ukraine, which are special but RMI and finally, the Collection of tariffs for the carriage of goods by rail within Ukraine, which contains specialized rules. The tariffs and prices on the railway transport services of cargo transportation: legal aspects the legal problems of fare formation on the railway transport services of cargo transportation are examined in the light of carrying out the structural reform of the railway trans-p ort of general using in Ukraine. The author substantiates the feasibility of maintaining at the present stage of economic development the leading role of the state in determining the cost of services of all railway entities to the formation of a complete competitive environment in this field.

To date, the problem of the effective repudiation of natural monopolies is one of the key places in the country's economic policy. In this regard, the development of a new pricing strategy in the freight rail freight segment, which is closely linked to the expansion of the sphere of competitive relations, efficiency of the industrial sector and the economy as a whole, is of particular relevance.

Attention is drawn to the feasibility of further improving the legal regulation of setting tariffs for the carriage of goods by rail in the domestic traffic.

Key words: tariff, Railway transport, cargo, cargo transportation, cargo tariffs.

Нині економіка України перебуває в процесі активної інтеграції у світовий економічний, правовий та політичний простір, що передбачає необхідність забезпечення конкурентоспроможності суб'єктів залізничного транспорту. Задля досягнення бажаного результату виникає потреба в застосуванні дієвих засобів державного регулювання господар-

ської діяльності в зазначеній сфері, що мають бути спрямовані на узгодження приватних та публічних інтересів [3]. Один з таких засобів – регулювання цін і тарифів, яке зазначене у п. 5 ч. 2 ст. 12 Господарського Кодексу України (далі – ГКУ) [2].

У складному комплексі питань, пов'язаних із дослідженням особливостей правового регулювання

діяльності транспорту в умовах виходу України на новий рівень розвитку, важливе місце посідає проблема правового впорядкування встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом. Що стосується актуальності обраної теми наукового дослідження, то вона обґрунтовується деякими причинами, до яких можна зарахувати такі: 1) необхідність вдосконалення правового механізму регулювання питання встановлення тарифів на залізничні перевезення вантажу у внутрішньому сполученні; 2) розробка і формулювання пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності правового регулювання питань встановлення тарифів на залізничні перевезення вантажу у внутрішньому сполученні.

Можна стверджувати, що актуальність цієї теми є досить значною, оскільки у сучасних економічних умовах забезпечення добросовісної конкуренції відбувається певна трансформація функцій, що виконують тарифи: їх варто розглядати як важливий регулятор сучасного ринку, визначальний фактор у розвитку економічних зв'язків.

Питання правового регулювання встановлення тарифів на залізничні перевезення вантажу досить активно досліджувались, але здебільшого в економічній літературі, зокрема, у працях В. Венгера, І. Ільїна, Н.М. Іщенко, В.В. Котика, А.Ю. Ребрової, Л.С. Ревуцької та ін. Щодо юридичної літератури, то окремі питання правового регулювання встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом розкриті у роботах Е.М. Деркача, Г. Джумагельдієвої, Я.М. Курбатової, В.В. Матвієнко, Є. Тодорова, Р. Тюріна, В.В. Чорного та ін.

Основна мета написання цієї наукової статті – це поглиблений аналіз характерних рис законодавчого регулювання встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом у внутрішньому сполученні, детальне вивчення особливостей інституту встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом у внутрішньому сполученні, а також дослідження питання деяких проблем правового регулювання та практичної діяльності із встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом у внутрішньому сполученні та наведення можливих шляхів їх вирішення.

Як свідчить досвід багатьох поколінь, незадовільний рівень вітчизняної інноваційної та високотехнологічної складової частини транспортної галузі пояснюється економічно необґрунтованим рівнем тарифів на перевезення, що підлягають державному регулюванню.

Проблема встановлення тарифів та ціноутворення на перевезення вантажу залізничним транспортом завжди була актуальною – як у дореволюційному законодавстві, так і в умовах сьогодення. Але спроби знайти оптимальне співвідношення рівня тарифів і рівня рентабельності залізниць із вантажообігом і якістю надання послуг перевезення вантажу залізничним транспортом, на жаль, не давали необхідного результату [10].

Перед тим, як перейти до розглядання основного питання нашої роботи, розкриємо поняття ціни

та тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом.

Згідно з ч. 1 ст. 189 ГКУ, ціна є вираженням у грошовій формі еквівалентом одиниці товару (продукції, робіт, послуг, матеріально-технічних ресурсів, майнових та немайнових прав), що підлягає продажу (реалізації), який має застосовуватися як тариф, розмір плати, ставки або збору, крім ставок і зборів, що використовуються в системі оподаткування [2].

У преамбулі Закону України (далі – ЗУ) «Про ціни і ціноутворення» зазначено, що цей Закон визначає основні засади цінової політики і регулює відносини, що виникають у процесі формування, встановлення та застосування цін, а також здійснення державного контролю (нагляду) та спостереження у сфері ціноутворення [8].

У Великому юридичному словнику під редакцією О.Я. Сухарева зазначено, що поняття «тариф» виникло від французького «tariff» і визначається як система ставок плати за різні виробничі і невиробничі послуги, які надаються підприємствам, організаціям, установам і громадянам [1].

Згідно з ч. 1 ст. 196 Цивільного Кодексу України (далі – ЦКУ) за перевезення вантажу стягується провізна плата у розмірі, що визначається за домовленістю сторін, якщо інше не встановлено законом або іншими нормативно-правовими актами. Якщо розмір провізної плати не визначений, стягується розумна плата [15].

Визначення поняття «тарифу на перевезення вантажу залізничним транспортом» містить Постанова Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) «Про затвердження Статуту залізниць України» № 457 від 06.04.1998 р., в якій у п. 6 зазначено, що «тарифи на перевезення вантажу – це система цінових ставок та правил їх застосування, за якими провадяться розрахунки за перевезення залізницями» [14].

Я.М. Курбатова на підставі співвідношення понять «тарифу», «збору» та «провізної плати» пропонує таке визначення тарифу – це система цінових ставок для визначення вартості послуг із перевезення вантажу залізничним транспортом, які надаються суб'єктами залізничного транспорту, і вважає, що тариф є основою для визначення розміру плати за перевезення. А, відповідно, тариф на перевезення вантажу залізничним транспортом – це ціна, за якою залізничний транспорт реалізує свою продукцію (перевезення вантажу). Вантажні тарифи виступають у значенні оптових цін і формуються за законами оптових цін [10].

Починаючи розгляд питання про правові основи регулювання встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом у внутрішньому сполученні, звертаємось до Основного ЗУ – Конституції, в якому з приводу транспорту ми знаходимо норму права, за якою встановлюється, що виключно законами України визначаються організація та експлуатація транспорту [9, п. 5 ст. 92].

Розглянемо ЗУ, що регулюють встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом. На підставі ч. 2 ст. 7 ЗУ «Про транспорт»

відомо, що рівень тарифів на транспорті визначається відповідно до нормативних витрат на одиницю транспортної роботи, рівня рентабельності та оплати податків, а розрахунки із споживачами послуг транспорту загального користування проводяться на основі чинних тарифів у порядку, що визначається кодексами (статутами) окремих видів транспорту та іншими актами законодавства України [7].

Згідно зі ст. 9 ЗУ «Про залізничний транспорт» встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом у межах України здійснюється на підставі бюджетної, цінової та тарифної політики у порядку, що визначає КМУ з урахуванням інвестиційної складової частини, а розрахунки за роботи і послуги, що пов'язані з перевезенням вантажу, щодо яких не здійснюється державне регулювання тарифів, провадяться за вільними тарифами, які визначаються за домовленістю сторін у порядку, що не суперечить законодавству про захист економічної конкуренції [5].

Ця норма має уточнення в п. 3 ст. 9 ЗУ «Про природні монополії», яка зазначає, що в процесі регулювання цін (тарифів) на товари суб'єктів природних монополій не враховуються:

- суми безнадійної дебіторської заборгованості та відрахування до резерву сумнівних боргів;
- суми визнаних штрафів, пені, неустойки;
- суми коштів або вартість товарів, що добровільно перераховуються (передаються) іншим юридичним та фізичним особам, у тому числі у вигляді фінансової або матеріальної допомоги, включаючи благодійну, спонсорську та шефську допомогу;
- суми нестачі та витрат від псування цінностей;
- вартість реалізованих виробничих запасів;
- витрати з утримання об'єктів соціально-культурного призначення, крім виняткових випадків, визначаються в порядку, встановленому КМУ [6].

У вище розглянутих ЗУ зазначено, що порядок цінової та тарифної політики на перевезення вантажу залізничним транспортом визначається КМУ, це підтверджується ст. 57 Статуту залізниць України (далі – Статут), згідно з якою тарифи на перевезення вантажу залізничним транспортом встановлюються у порядку, що визначає КМУ. У цій же статті встановлюється, що плата за перевезення вантажу справляється залежно від відстані, яка визначається згідно з планом формування поїздів [14]. Ст. 58 Статуту уточнює, що розрахунки за роботи і послуги, які пов'язані з перевезенням вантажу, щодо якого не здійснюється державне регулювання тарифів, провадяться за вільними тарифами, які визначаються за домовленістю сторін у порядку, що не суперечить антимонопольному законодавству [14]. Ст. 60 Статуту встановлює, які тарифи і ставки затверджуються залізницями:

- тарифи на перевезення вантажу всіма залізничними лініями, що не належать до загальної мережі залізниць;
- ставки зборів з одержувачів за очищення, промивання та дезінфекцію вагонів засобами залізниць у випадках, передбачених ст. 35 Статуту, а також за

очищення, промивання засобами залізниць вагонів після вивантаження в інших випадках, коли, згідно з Правилами, потрібне спеціальне очищення і промивання вагонів;

- тарифи на перевезення вантажу коліями, що належать залізницям, без виходу на колії загального користування;
- ставки зборів та розмір плати за послуги, передбачені у ст. 12 Статуту;
- пільгові тарифи на перевезення вантажу у місцевому сполученні [14].

Відповідно до вимог п. 2 Додатку до Постанови КМУ № 1548 від 25.12.1996 р. «Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін (тарифів)» Мінінфраструктури за погодженням із Мінекономіки і Мінфіном встановлює тарифи на перевезення вантажу залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги [12].

З метою стабілізації фінансово-економічного стану підприємств залізничного транспорту загального користування і забезпечення прозорості державної тарифної політики Постановою КМУ «Про забезпечення прозорості державної тарифної політики щодо перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України» № 1392 від 16.12.2009 р. встановлюється, що тарифи на перевезення вантажу в межах України підлягають щорічній індексації до початку нового фінансового року, а Мінінфраструктури, Мінекономіки і Мінфін мають забезпечити щорічну індексацію зазначених тарифів [13].

Як система вантажних тарифів на внутрішні перевезення вантажів залізничним транспортом на підставі Наказу Мінінфраструктури України № 317 від 26.03.2009 р. «Про затвердження Збірника тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги та Коефіцієнтів, що застосовуються до Збірника тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги» (далі – Збірник тарифів) [11] діє Збірник тарифів, який складається з VI розділів. У п. 2 I розділу «Загальні положення» встановлюється, що тарифи, збори та плати, наведені в цьому Збірнику, застосовуються на всіх лініях залізниць широкої, вузької та європейської колій мережі залізниць України загального користування, що включені в постійну експлуатацію, для всіх суб'єктів господарювання (фізичних та юридичних осіб), які беруть участь у процесі організації та здійснення перевезень вантажів залізничним транспортом. П. 3 цього розділу наголошує на тому, що державні регульовані тарифи встановлюються на:

- внутрішні вантажні перевезення, що здійснюються на лініях широкої та європейської колій загальної мережі залізниць України;
- охорону та супроводження вантажів, що підлягають обов'язковій охороні силами відомчої воєнізованої охорони на залізничному транспорті;
- користування вагонами і контейнерами перевізника;

– роботи і послуги, пов'язані з перевезенням вантажів, перелік яких наведено в розділі III Збірника тарифів.

ПАТ «Укрзалізниця» встановлює та затверджує відповідно до економічної ефективності та собівартості перевезень пільгові тарифи зі знижкою не більше як 20% від загальних тарифів (п. 4). У п. 5 цього розділу встановлюється, що розрахунки за перевезення вантажу, роботи і послуги, пов'язані з ними, щодо яких не встановлені державні регульовані тарифи, проводяться за вільними тарифами, які визначаються суб'єктами господарювання за згодою сторін у порядку, що не суперечить законодавству про захист економічної конкуренції. П. 6 цього розділу наголошує на тому, що тарифи застосовуються під час визначення плати за перевезення вантажу вантажною і великою швидкістю за відстань залізницями України у внутрішньому сполученні – від станції відправлення до станції призначення, які відкриті для виконання комерційних операцій згідно з Тарифним керівництвом № 4 залізниць України. І, зрештою, тарифи та збори за перевезення вантажу лініями, що будуються і відкриті для тимчасової експлуатації, затверджуються власником або центральним органом виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної регіональної політики у сфері будівництва, архітектури та містобудування за погодженням з Мінінфраструктури та Мінекономіки (п. 7).

У II розділі Збірника тарифів («Правила застосування тарифів») прописано 31 правило встановлення тарифів на різні види і випадки перевезення вантажу залізничним транспортом. Зміст інших розділів Збірника тарифів відповідає їхнім назвам. III розділ – «Збори за послуги, пов'язані з перевезенням вантажів». IV розділ – «Ставки плати за перевезення». V розділ – «Ставки плати за користування вагонами і контейнерами перевізника». VI розділ – «Перелік вантажів та відміток, що проставляються у перевізних документах» [11].

Проаналізувавши головні недоліки чинного порядку регулювання тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом, що опубліковані в наукових роботах [3; 4; 10] та ін., ми вважаємо, що вони полягають у:

- нерозділеності економіки вантажних і пасажирських перевезень;
- наявності великих обсягів перехресного субсидування вантажних і пасажирських перевезень;

– застосуванні необґрунтованих «пом'якшувальних механізмів» і пільг;

– використанні вузької інформаційної бази минулих періодів і слабкій мотивації учасників перевізного процесу;

– відсутності чіткої ринково обґрунтованої методики розрахунку тарифів на залізничні перевезення.

На нашу думку, система тарифного регулювання має максимально сприяти ефективній реалізації змін, які передбачаються реформами на залізничному транспорті. Відповідно до цього ми погоджуємося з думками науковців, які вважають, що чинне тарифне регулювання необхідно доповнити такими завданнями:

– передати функції тарифного регулювання незалежному державному органу;

– упорядкувати наявну тарифну систему;

– створити умови для фінансового поділу різних видів господарської діяльності залізничного транспорту;

– послідовно відмінити перехресне субсидування різних видів перевезень і здійснення прямого субсидування;

– створити умови для розвитку конкуренції (внутрішньогалузевої, міжгалузевої) і недопущення штучної монополізації в галузі;

– впливати тарифними інструментами на поліпшення якості надання послуг залізничним транспортом;

– зробити уніфікацію тарифів на повернення порожніх вагонів перевізників різних форм власності.

Підбиваючи підсумки цієї роботи, зазначимо, що є необхідність вдосконалення правового регулювання встановлення тарифів на перевезення вантажу залізничним транспортом у внутрішньому сполученні, вдосконалення системи тарифів на залізничні перевезення з урахуванням уніфікації методології формування та рівнів тарифів на залізничні вантажні перевезення, скорочення перехресного фінансування на залізничному транспорті й реалізації заходів структурної реформи на залізничному транспорті.

Звичайно, що в цьому напрямі має проводитися відповідна робота: прийматися нові закони, поповнюватися нормативна база, але разом із тим варто збагачувати дослідження процесів правового забезпечення транспортної діяльності на рівні юридичних праць.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большой юридический словарь /под ред. А.Я. Сухарева. 3-е изд. перераб. и доп. Москва : ИНФРА-М, 2006. 858 с.
2. Господарський кодекс України 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18-22. Ст. 144 (з наступними змінами і доповненнями).
3. Деркач Е.М. Щодо правового регулювання тарифів у сфері залізничних перевезень вантажів. *Форум права*. 2011. № 4. С. 179–186.
4. Джумагельдієва Г. Щодо окремих питань правового регулювання вартості залізничних перевезень вантажів. *Підприємництво, господарство і право*. 2003. № 5. С. 14–15.
5. Про залізничний транспорт : Закон України № 273/96-ВР від 04.07.1996 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/273/96-%D0%B2%D1%80>.
6. Про природні монополії : Закон України № 1682-III від 20.04.2000 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1682-14>.
7. Про транспорт : Закон України № 232/94-ВР від 10.11.1994 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80>.

8. Про ціни і ціноутворення : Закон України № 5007-VI від 21.06.2012 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5007-17>.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254 к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Курбатова Я.М. Правові аспекти встановлення тарифів і цін на перевезення вантажів залізничним транспортом загального користування. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. № 60. С. 274–280.
11. Про затвердження Збірника тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги та Коефіцієнтів, що застосовуються до Збірника тарифів на перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України та пов'язані з ними послуги : Наказ Мінінфраструктури України № 317 від 26.03.2009 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0340-09>.
12. Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін (тарифів) : Постанова Кабінету Міністрів України № 1548 від 25.12.1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1548-96-%D0%BF>.
13. Постанова Кабінету Міністрів України. Про забезпечення прозорості державної тарифної політики щодо перевезення вантажів залізничним транспортом у межах України. № 1392 від 16.12.2009 р.
14. Про затвердження Статуту залізниць України: Постанова Кабінету Міністрів України № 457 від 06.04.1998 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 14. Ст. 548 (з наступними змінами і доповненнями).
15. Цивільний кодекс України 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356 (з наступними змінами і доповненнями).

Парасюк В. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СУТНОСТІ ПІДСТАВИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

THEORETICAL SUBSTANTIATION OF THE ESSENCE OF THE CIVIL LIABILITY

У статті проведено теоретичне обґрунтування сутності підстави цивільно-правової відповідальності. Наголошується на тому, що підставою є наявність у вчиненому діянні складу цивільного правопорушення, який включає сукупність таких елементів: протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок між протиправним діянням та шкодою і вина. Склад цивільного правопорушення є складним юридичним фактом, який породжує взаємовідносини між правопорушником та потерпілим. У результаті цього виникає обов'язок правопорушника щодо усунення шкоди, заподіяної протиправним діянням.

У статті охарактеризовано зміст кожного елемента. Акцентується на особливому порядку встановлення змісту протиправної бездіяльності, який передбачає необхідність установлення юридичного обов'язку для активної поведінки та наявності реальної можливості для відвернення настання в результаті протиправного діяння шкоди. У науковій розвідці шкода розмежується на майнову та моральну (немайнову) залежно від форми прояву порушеного права. Окрім цього, наголошується на необхідності встановлення сукупності умов, яким має відповідати причинний зв'язок як окремий елемент цивільно-правової відповідальності: дотримання певної послідовності, коли протиправне діяння передусім заподіяно шкоди; причина породжує наслідок, тобто цивільно-правове значення має прямий причинний зв'язок; причина та наслідок є юридично значимими. У контексті визначення змісту вини акцентується на відсутності законодавчої дефініції цієї правової категорії та на відсутності визначення виду кожної із форм вини. У змісті вини виділяється інтелектуальний та вольовий критерії. Інтелектуальний критерій проявляється у здатності особи усвідомлювати і передбачати характер, значення та результат конкретного, обраного нею варіанту протиправної поведінки. Вольовий критерій вини передбачає безпосередньо сам вибір особою конкретного варіанту поведінки у формі бажання-небажання, припущення, легковажності. Акцентується увага на тому, що поняття вини юридичної особи та поняття вини фізичної особи є різними за характеристиками.

Ключові слова: протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок, вина, умисел, бездіяльність, юридична особа.

The article provides a theoretical substantiation of the essence of the basis of civil liability. It is emphasized that the basis is the presence in the act of committing a civil offense, which includes a set of the following elements: unlawful act, harm, causal link between the wrongful act and harm and guilt. The composition of a civil offense is a complex legal fact that gives rise to a relationship between the offender and the victim. As a result, the offender becomes obligated to eliminate the harm caused by the wrongful act.

The content of each element is described in the article. Emphasis is placed on the specific procedure for establishing the content of unlawful inaction, which provides for the need to establish a legal obligation for active conduct and a real opportunity to prevent the occurrence of unlawful harm. In scientific intelligence, damage to property and moral (non-property) is distinguished, depending on the form of manifestation of the infringed right. In addition, it emphasizes the need to establish a set of conditions that causality must satisfy as a separate element of civil liability: compliance with a certain sequence when the wrongful act precedes harm; the cause gives rise to a consequence, that is, the civil legal value has a direct causal link; cause and effect are legally significant. In the context of determining the content of the guilt, emphasis is placed on the absence of a legislative definition of this legal category and on the lack of definition of the type of each of the forms of guilt. The content of guilt stands out for the intellectual and volitional criteria. The intellectual criterion is manifested in a person's ability to understand and anticipate the nature, meaning and outcome of a particular variant of his or her unlawful behavior. The volitional criterion of guilt involves the very choice of the person of a particular variant of behavior in the form of desire – unwillingness, assumption, lightness. Attention is drawn to the fact that the concept of "guilt" of a legal entity and the concept of "guilt" of an individual are different in characteristics.

Key words: unlawful act, harm, causation, guilt, intent, inaction, legal entity.

Постановка проблеми. Стабільність майнових відносин зумовлюється, зокрема, законодавчо врегульованим порядком визначення підстав притягнення до юридичної відповідальності учасників цивільно-правового обігу. Хоча питання цивільно-правової відповідальності та її підстав опрацьовані давно і досить детально, однак на сьогоднішній день ціла низка найважливіших і найпринциповіших проблем цивільно-правової відповідальності залишаються або недостатньо глибоко вивчені, або не вивчені зовсім.

Стан дослідження. Питання цивільно-правової відповідальності і підстав щодо її настання в різноманітних аспектах були предметом досліджень таких учених-цивілістів: В.Т. Борисова, С.А. Загородньо-

го, Н.В. Ібрагімової, І.С. Канзафарова, В.В. Кочина, В.М. Кравчука, І.М. Кучеренка, Н.С. Кузнєцова, Р. Майданика, А.О. Немцевої, Ю.М. Павлюченко, О.О. Первомайського Р.Б. Прилуцького, В.Д. Примака, Л. Радченка, О.Є. Харитонova, О.В. Церковної та багатьох інших.

Метою статті є теоретичне розроблення сутності підстави цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Цивільно-правова відповідальність є окремою категорією цивільстики, яка базується на певних підставах. Однак науковці не досить однозначні щодо цього та пропонують визначитися, яким терміном слід позначати виникнення цивільно-правової відповідальності. С.А. Загородній стверджує, що принципова відмінність між

термінами «підстави» та «умови» відсутня. Межа, що проводиться між цими категоріями, фактично не має ані теоретичного, ані практичного значення. У зв'язку з цим науковець відзначає, що підстава цивільно-правової відповідальності – це необхідна та достатня умова, за якої виникає певне явище [1, с. 227–228]. Проте така позиція має своїх противників. Так, Н.С. Кузнецова притримується позиції про те, що порушення права суб'єкта цивільних відносин тягне необхідність відновлення порушеного права, в тому числі й шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Отже, підставою такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права [2, с. 345]. В.Д. Примак висловлюється з приводу того, що цивільна відповідальність може наставати за наявності різних умов, коло яких у кожному конкретному випадку встановлюється не тільки законом, а й договором і може визначатися особливостями певного різновиду цивільних відносин та порушених прав [3, с. 140]. Разом із тим слід сформулювати загальну модель, яку б можна було застосувати в разі порушення закону чи договору.

Ю.М. Павлюченко та Н.В. Ібрагімова виділяють юридичну та фактичну підстави субсидіарної відповідальності. Юридичною підставою вони вважають відповідну норму закону або договору, а фактичною – правопорушення основного боржника, за яким він сам не може задовольнити вимоги кредитора [4, с. 69]. У цій позиції є певна раціональність, однак її слід уточнити.

Як видається, підставу цивільно-правової відповідальності більш доцільно визначити як вчинення протиправного діяння, яке містить *склад цивільного правопорушення* – сукупність таких елементів: протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок між протиправним діянням та шкідливим наслідками, а також вина правопорушника. При цьому порушення абсолютних прав та його наслідки розглядають у значенні юридичних фактів, що за певних умов слугують підставами виникнення відносин цивільної відповідальності [5, с. 30]. Вчинення лише самого діяння не означає, що особу можна притягнути до цивільно-правової відповідальності. В її діянні слід установити склад цивільного правопорушення. Склад цивільного правопорушення є своєрідною юридичною конструкцією, яка визначає обов'язковий для установлення набір ознак, достатніх для притягнення особи до відповідальності. Юридичний склад цивільного правопорушення закріплений у нормі закону чи договору.

Першою об'єктивною підставою для настання цивільно-правової відповідальності є *протиправне діяння*, під яким розуміється дія чи бездіяльність, у результаті якої заподіяно шкоду. Діяння включає вольове ставлення суб'єкта до нього та його наслідків. Воно також має мету, на яку і спрямовується. Окрім цього, діяння має бути усвідомленим. Свідома діяльність людини, загалом, характеризується цілеспрямованістю діянь та передбаченням наслідків. Таким чином, підставою юридичної відповідальності може бути лише винне діяння право-

порушника. Бездіяльність передбачає пасивну протиправну поведінку, тобто невчинення конкретного, передбаченого нормою закону (чи договору) діяння, яке зобов'язаний суб'єкт у даній ситуації мав змогу вчинити. Іншими словами, бездіяльність визнається протиправною лише в тому випадку, коли вона була допущена особою, яка повинна була і могла діяти. «Повинна була» – це юридичний критерій, який передбачає юридичний обов'язок вчиняти конкретні дії; «мала змогу» – фізичний критерій, який передбачає фізичну можливість учинення передбачених дій. Обов'язок вчинення певного діяння, за невиконання якого настає цивільна відповідальність, може випливати із вимог закону, підзаконного нормативно-правового акту, з попередніх дій правопорушника, із професійних чи службових обов'язків, із родинних зв'язків, із договірних зобов'язань тощо. Звідси слід констатувати, що бездіяльність на рівні з дією наповнені інтелектуально-вольовим змістом та в рівній мірі можуть спричинити протиправний результат, який представляє собою зміни в об'єктивному світі.

Елементом цивільного правопорушення може бути лише протиправне діяння, тобто таке діяння, яке суперечить нормам закону чи договору. Протиправність визначається тим, що діяння порушує право в об'єктивному значенні, а отже, і суб'єктивне право. За наявності інших елементів складу цивільного правопорушення така поведінка є елементом складу правопорушення. У свою чергу не будь-яке відхилення від приписів цивільно-правових норм є протиправним. Воно стає таким лише в разі порушення імперативних приписів закону. Натомість диспозитивні норми цивільного права дозволяють учасникам цивільних правовідносин самотійно створювати правила поведінки. Джерелом таких норм є договір. Відповідно, порушення прав та обов'язків, погоджених сторонами в договорі, також слід визнавати протиправним із точки зору цивільного права. Що ж стосується порушення договірної норми цивільного права, то в кінцевому підсумку це також означає порушення закону, в тому числі норм про зобов'язання.

У цивільному праві існує презумпція протиправності діяння, в результаті якого заподіяно шкоду. Суть цієї презумпції полягає в тому, що заподіяння шкоди визнається протиправним і тягне за собою обов'язок відшкодувати шкоду, якщо законом не встановлено інше. Потерпілий не зобов'язаний доводити протиправність поведінки особи, яка спричинила шкоду. Правопорушник вправі надати докази того, що він діяв правомірно, що виключає цивільно-правову відповідальність. Випадками заподіяння шкоди, які не визнаються протиправними, слід визнавати: 1) виконання обов'язку; 2) здійснення права; 3) згода потерпілого; 4) необхідна оборона; 5) крайня необхідність.

Для притягнення до цивільно-правової відповідальності необхідна наявність *шкоди* як результату протиправної поведінки. Під шкодою розуміють негативні зміни, які призводять до зменшення благ, що охороняються цивільним правом. Її можна розглядати, зокрема, у соціальному, юридичному та фізич-

ному аспектах. Сутність першого – дезорганізуючий вплив на суспільні відносини. Без юридичної шкоди соціальна шкода не утворює протиправності діяння і не виступає підставою цивільно-правової відповідальності. Об'єктом юридичної шкоди є право в цілому, його норми. Шкода у фактичному аспекті означає зменшення фактичного обсягу майнових та немайнових благ. Виділення цих аспектів шкоди має лише теоретичне значення, оскільки шкода, яка набула юридичної форми, може визнаватися елементом складу цивільного правопорушення.

У цивільному праві шкода є негативним наслідком протиправного діяння, який виникає в результаті порушення майнових та особистих немайнових прав потерпілого. Тому слід виділяти майнову та моральну шкоду. Грошовим вираженням майнової шкоди є збитки, які можуть виражатися в таких формах: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) (ч. 2 ст. 22 ЦК України) [6].

М. Цуркан зауважив, що відсутність законодавчої дефініції поняття «моральна шкода» є цілком обґрунтованим умисним діянням законодавця у силу неможливості чіткого визначення цього оціночного поняття [7]. Натомість у ч. 2 ст. 23 ЦК України визначено способи прояву моральної шкоди, яка полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [1]. Грошовий вираз моральної шкоди також є складним питанням правозастосування. В. Примак пише, що цілком адекватними і самодостатніми критеріями визначення розміру моральної компенсації є морально-правові імперативи справедливості, розумності та добросовісності [7].

Третім елементом складу цивільного правопорушення є *причинний зв'язок між протиправним діянням та шкодою, яка ним заподіяна*. Відсутність причинного зв'язку означає, що шкода виникла не в результаті протиправного діяння суб'єкта, а є наслідком інших причин. Саме тому відповідальність заподіювача шкоди виключається. Проблема причинного зв'язку є одним з найскладніших питань сучасної цивілістики. Загалом, у більшості випадків, причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою настільки очевидний, що не виникає ніяких сумнівів у його наявності. У літературі виділяються певні вимоги, яким має відповідати причинний зв'язок як елемент цивільного правопорушення. Зокрема, до них відносять: 1) причинний зв'язок повинен мати таку часову послідовність,

коли протиправна поведінка передуює заподіяній шкоді (спочатку вчинюється діяння, а потім настають негативні наслідки); 2) причина має породжувати наслідок, тобто причинний зв'язок має бути прямим, а не навпаки; 3) причина та наслідок повинні бути юридично значущими, тобто здатними породжувати цивільні права та обов'язки в суб'єктів відповідного правовідношення [1, с. 229].

Вина є четвертим елементом складу цивільного правопорушення. Відповідно до ст. 614 ЦК України вина є підставою відповідальності за порушення зобов'язання – особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом [6]. У ЦК України відсутнє поняття «вина», лише вказується на дві її форми, а саме умисел та необережність. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України). Відповідно, слід зробити висновок, що вина буде встановлюватися у випадку, якщо особа не вжила достатніх заходів щодо належного виконання зобов'язання.

Вина у цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до свого діяння та його наслідків. У чинному ЦК України не виділяються види умислу. Щодо необережності, то в декількох статтях законодавець указує на «грубу необережність». У науці цивільного права також виділяється проста необережність, на протигагу грубій. Таким чином, слід констатувати деяку законодавчу непослідовність у виділенні видів вини. Безумовно, що основа прогалина полягає у відсутності законодавчих дефініцій форм вини у чинному ЦК України. У теорії та правозастосовній практиці не завжди точно формулюється зміст умислу та необережності, однак відомо, що ступінь тяжкості діяння є різним залежно від форми вини.

Вина в будь-якій формі завжди має два критерії: інтелектуальний та вольовий. Інтелектуальний критерій відображає здатність особи усвідомлювати і передбачати характер, значення та результат конкретного, обраного нею варіанту протиправної поведінки. Вольовий критерій передбачає безпосередньо сам вибір особою конкретного варіанту протиправної поведінки у формі бажання–небажання, припущення, легковажності. Змістовне наповнення інтелектуальної та вольової ознаки у формах вини є різним.

О.В. Церковна визначає, що умисел – це психічне відношення особи до своєї протиправної поведінки та її результату, в якому втілюється її негативне відношення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права [8, с. 64]. Однак це визначення не належно відображає правову природу умислу, оскільки в ньому відсутня така ознака, як усвідомленість протиправності діяння. Отже, думається, що під умислом у цивільному праві слід розуміти усвідомлення особою протиправності свого діяння, передбачення його шкідливих наслідків і бажання їх настання або хоча і не бажання, але свідоме припущення настання таких шкідливих наслідків. У судовій практиці умисел зустрічається досить рід-

ко, особливо це стосується зобов'язальних відносин. Сторона, яка порушила зобов'язання, не ставить собі за мету заподіяти шкоду іншій стороні. У цивільному праві види умислу не розмежовуються.

Необережність є найбільш поширеною формою вини в цивільному праві. Для необережності характерно те, що в поведінці правопорушника відсутній намір на усвідомлене вчинення правопорушення. Під необережністю у цивільному праві слід розуміти випадки, за яких особа передбачала настання небезпечних наслідків, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала таких наслідків, хоча й повинна була і могла їх передбачити. Перша ознака необережності – непередбачення особою можливості настання шкідливих наслідків, на відміну від умислу та самовпевненості. Друга ознака – можливість передбачення настання шкоди – відмежовує необережність від випадку, тобто невинного заподіяння шкоди.

У цивільному праві розмежовується лише проста та груба необережність. Критерієм їх розмежування є ступінь завбачливості. Проста необережність характеризується тим, що особа не проявляє достатньої завбачливості, яка необхідна за характером та умовами правопорушення. Груба необережність – відсутність у поведінці правопорушника мінімального ступеня завбачливості, яка характерна для будь-якого учасника майнового обороту, чи відсутність взагалі будь-якої передбачуваності та обережності.

Особливістю цивільного права є те, що в окремих випадках вина є факультативною підставою виникнення цивільно-правової відповідальності. Так, наприклад, закон дозволяє притягнення до цивільно-правової відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки за заподіяну шкоду і без наявності вини [1, с. 229].

Відносно вини у складі цивільно-правової відповідальності юридичних осіб не існує єдності наукової позиції. Складнощі випливають із того, що в класичному розумінні вина визначається як психічне ставлення до вчинюваного особою протиправного діяння (у формі дії або бездіяльності). Тобто ключовими у цій конструкції є категорії «інтелект» та «воля». Саме тому в науці пропонується підставою для притягнення до відповідальності юридичних осіб застосовувати цивільно-правову ідею відповідальності «без вини» [9, с. 294]. Як видається, дане положення є надто дискусійним, оскільки не належним чином відображає сутність цивільно-правової концепції відповідальності «без вини». А.О. Немцева, узагальнивши існуючі підходи до сутності конструкції «цивільної відповідальності без вини», визначає, що вона є «наслідком порушення абсолютних правовідносин та полягає в тому, що зобов'язана особа не виконала покладеного на неї абсолютного обов'язку пасивного типу та порушила абсолютне право конкретної особи. У зв'язку з цим виникає деліктне правоохоронюване зобов'язання, що за своєю природою у структурі деліктного правоохоронного правовідношення є примусовим та виступає елементом юридичного

змісту цивільно-правового примусу, незалежно від добровільності визнання та відшкодування деліквентом заподіяної шкоди» [5, с. 29]. А.О. Немцева пропонує під «цивільно-правовою відповідальністю без вини» розуміти деліктне зобов'язання відповідальної особи з відшкодування потерпілому заподіяної йому випадкової шкоди, що ґрунтується на принципі об'єктивного ризику [10, с. 3–4]. Р.Ю. Заїка зауважує, що «випадки відповідальності без вини є різновидами спеціальних деліктів» [11, с. 9]. Своєю чергою І.С. Канзафарова зазначає, що «відповідальність без вини суперечить принципу справедливості» і пропонує поширювати на розглядувані випадки статус «квазівідповідальності» [12, с. 92]. Певною мірою з таким твердженням погоджується Р.Ю. Заїка, який зауважує, що правовідносини, які виникають між потерпілою особою і особою, вина якої у заподіянні шкоди відсутня, проте на які законодавець покладає обов'язок відшкодувати збитки, будуть характеризувати не «відповідальність без вини», а набудуть характеру «виконання компенсаційних зобов'язань, передбачених законом» [11, с. 12]. Отже, слід не погодитися з висловленим у науці твердженням про те, що на цивільно-правову відповідальність юридичних осіб слід поширювати особливості теоретичної конструкції «цивільно-правової відповідальності без вини».

Відповідно до ст. 96 ЦК України юридична особа самастійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним їй майном [6]. Це означає, що юридична особа здатна бути винною. У науковій літературі висловлюється позиція про те, що вина юридичних осіб, безсумнівно, має свою особливу природу та виступає як складне соціально-психологічне явище, як вина всього колективу, а не тільки окремого його працівника [13, с. 209–241]. Існують також інші концепції вини юридичної особи. Науковці стверджують, що вину юридичної особи можна ототожнювати як з виною конкретного працівника, так і з виною органів юридичної особи, а вина юридичної особи може бути наслідком вини працівника [14, с. 230]. Для настання цивільно-правової відповідальності юридичної особи для потерпілого не має суттєвої різниці, чи це буде вина окремого працівника чи колективу в цілому. Відносно до потерпілого (кредитора) зобов'язаним може бути лише правопорушник (боржник). Окремий працівник, орган юридичної особи, директор чи трудовий колектив не є боржниками перед кредитором. Відповідно, нести відповідальність і бути винними вони не можуть.

Своєю чергою вина працівника (органу юридичної особи) все ж існує та має значення відносно до свого безпосереднього кредитора – юридичної особи. Працівник перебуває у правовому зв'язку з юридичною особою і у розглядуваному випадку виступає як боржник. Із цього слідує: якщо працівник юридичної особи заподіє шкоду поза рамками відносин «боржник–кредитор» з юридичною особою, сам працівник стає безпосереднім учасником правовідносин «боржник–кредитор» із потер-

пілим, може перед останнім бути винним і нести відповідальність.

Поняття вини юридичної особи та поняття вини фізичної особи є різними за характеристиками. У понятті вини фізичної особи використано термінологічний зв'язок «психічне ставлення» до вчиненої дії чи бездіяльності. З відомих причин її досить складно застосовувати до юридичної особи. У розглядуваному випадку вину юридичної особи доцільно характеризувати через конструкцію

«суб'єктивного ставлення» її учасників (засновників) до вчиненого протиправного діяння.

Висновки. Отже, притягнення винних до будь-якого виду відповідальності вимагає від правозастосовувача встановлення всіх обставин справи та справедливої сатисфакції. Визначення підстав цивільно-правової відповідальності належить до складних проблем цивілістики, що зумовлюється насамперед невизначеністю законодавця щодо складу підстави цього виду державного примусу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загородній С.А. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. № 1 (38). С. 226–230.
2. Кузнєцова Н.С. Інститут цивільно-правової відповідальності у цивілістичній доктрині України : у 5 т. *Правова доктрина України*. Харків : Право, 2013. Т. 3: Доктрина приватного права / за заг. ред. Н.С. Кузнєцової. С. 330–348.
3. Примаєв В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
4. Павлюченко Ю.М., Ібрагімова Н.В. Субсидіарна відповідальність холдингової компанії за зобов'язаннями корпоративних підприємств. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1/2. С. 66–75.
5. Немцева А.О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32.
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 25.01.2020).
7. Вимірювачі страждань. *Закон і бізнес*. 14.07-20.07.2018. № 28 (1378). URL: https://zib.com.ua/ua/print/133709__dumka_yuri.html (дата звернення: 25.01.2020).
8. Церковна О.В. Умисел потерпілого як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4 (36). С. 63–68.
9. Петрова І.Г. Поняття вини юридичної особи як основної ознаки суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення у сфері природокористування в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 292–298.
10. Немцева А.О. Теоретико-правовий аналіз відповідальності без вини у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Інститут законодавства Верховної Ради України. Івано-Франківськ, 2016. 21 с.
11. Заїка Р.Ю. Юридична природа цивільно-правової відповідальності без вини. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 7–14.
12. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності : монографія. Одеса : Астропринт, 2006. 264 с.
13. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. Москва : Юрлитиздат, 1970. 218 с.
14. Гражданское право Украины : учебник / А.А. Пушкин и др. ; под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. Харьков : Основа, 1996. Часть 1. 422 с.

Pashaieva Susanna Abulfat gizi
*PhD Student in Institute of Law and Human Rights
of National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Lecturer at Baku Technical College
at Azerbaijan Technical University*

HISTORY OF DEVELOPMENT OF HOUSING LEGISLATION IN AZERBAIJAN

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЖИТЛОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНІ

The main purpose of the research the primary object of the study is to investigate the development history of housing legislation in Azerbaijan and to analyze the regulation of housing relations. In ancient times, there were not norms regarding housing rights in Azerbaijan and explores the development history of housing legislation.

Methods. The systematic analysis, historical approach to the generalization of normative scientific and practical materials and other methods has been used while writing the research. With the help of general and specific scientific methods the author coherently analyzed the data.

Scientific novelty of the article. The right of private ownership of housing as a constitutional right is unlimited. A person must use his or her private property in such a way that it does not affect the interests of other individuals and legal entities.

The article also notes that in the 7th-8th centuries, Muslim law began to play an important role in Azerbaijani law. During the 23 months of existence of the Azerbaijan Democratic Republic only 1 (one) legal act reflecting housing issues, the law "On the terms of use of housing, commerce and other areas and determination of maximum prices for use", was adopted on April 12, 1920. After the restoration of independence, on November 9, 1991, the Law on Property in the Republic of Azerbaijan consisting of 24 Articles was adopted. The second item of Article 4 of this Law states that the property in the Republic of Azerbaijan consists of state property, collective property and private property. The article analyzes the provisions of this Law.

The researcher defines in the conclusions that the right to housing is one of the constitutional rights. He emphasizes that the Constitution, which is the Supreme Law of the state, contains provisions regarding housing rights.

As it is seen, the privatization of flats is a voluntary state event. There is no compulsory privatization. Privatization of housing is an individual right of a citizen of the Republic of Azerbaijan or a stateless person who has concluded a housing lease with the owner of a state or public housing fund.

Key words: *Constitution, Housing Code, Housing Rights, Property Law, Housing Law, Housing Fund.*

Основна мета дослідження полягає у вивченні історії розвитку житлового законодавства в Азербайджані й аналізі регулювання житлових відносин у галузі житлового законодавства з давніх часів до наших днів, а також у вивченні історії житлового законодавства.

Методи. Під час написання дослідницької роботи були використані методи систематичного аналізу, узагальнення нормативних науково-практичних матеріалів, історичний підхід тощо. Автор аналізував дані в скоординованій формі за допомогою загальних і спеціальних наукових методів.

Наукова новизна статті. Право приватної власності на житло як конституційне право не обмежено. Людина повинна використовувати свою приватну власність таким чином, щоб це не зачіпало інтереси інших фізичних і юридичних осіб.

У статті наголошується, що у VII–VIII століттях мусульманське право стало відігравати важливу роль в азербайджанському праві. Протягом 23 місяців існування Азербайджанської Демократичної Республіки був прийнятий тільки 1 (один) нормативно-правовий акт, що відображає житлові питання – Закон «Про умови використання житла, торгівлі та інших областей і визначення максимальних цін за їх користування», що був прийнятий 12 квітня 1920 року. Після відновлення незалежності 9 листопада 1991 року було прийнято Закон «Про власність в Азербайджанській Республіці» із 24 статей. У другій частині статті 4 цього Закону підкреслюється, що власність в Азербайджанській Республіці складається з державної, колективної і приватної власності. У статті аналізуються положення цього закону.

У заключній частині дослідник зазначає, що житлове право є одним із конституційних прав. Він підкреслює, що в Конституції, що є найвищим законом держави, містяться положення, які відображають права на житло. У заключній частині дослідник зазначає, що житлове право є одним із конституційних прав. Він підкреслює, що в Конституції містяться положення, що відображають права на житло. Як видно, приватизація житла є добровільним державним заходом. Немає ніякої обов'язкової приватизації. Приватизація житла є індивідуальним правом громадянина Азербайджанської Республіки або особи без громадянства, яка уклала договір оренди житла з власником державного або державного житлового фонду.

Ключові слова: *Конституція, Житловий кодекс, житлове право, майнове право, житлове законодавство, житловий фонд.*

Significant changes and progress have been made in the life of Azerbaijan society in recent years, and positive changes manifested within the country have also influenced the purposeful housing policy of the state. The Republic of Azerbaijan has taken decisive steps in the area of housing, treated with deep respect and care for the individual and his /her personality.

The main aim of the study is to investigate the development history of housing legislation in Azerbaijan and to analyze the regulation of housing relations.

Methods. The researcher systematically analyzed the materials using systematic analysis and a historical approach. The historical approach helps to investigate the development history of housing legislation in Azerbaijan.

Review of last publications. Considering the research carried out by a number of foreign and national researchers on the subject, we can note the following. For example, researcher V.T.Batichko in his monograph "The Housing Law" analyzes the subject matter, meth-

od, basic principles in the field of housing relations, issues of housing policy and rules for the use of residential areas, bases and rules for the provision of housing under social contracts, types of housing and other issues.

Turkish researcher Mehmet Ayan in his work “The Property Law” deals with property rights and the protection of this right, movable and immovable property.

Another Russian researcher V.P. Tudzilov in his work “The concept of housing accommodation” deals with the concept of housing and the right to housing.

Another Russian researcher G.F. Sheshko in his work “Comment to the Housing Code of the Russian Federation (paragraph-by-paragraph)” explains Comments to the Housing Code of the Russian Federation.

The Russian researcher L.Y. Mikheyeva in the article “The system of citizens' rights to living quarters” deals with citizens' housing rights.

To all appearance, housing issues remain a pressing problem in almost all countries.

Presentation of the main text. According to the French philosopher Auguste Comte, a concept can only be adequately understood until its history is known [2, p. 16]. Agreeing with the position of Auguste Comte, we see that the earliest source of civilization in the slave-owning system of Azerbaijan, one of the oldest centers of civilization, was custom if we consider the development history of housing legislation. A law had emerged in connection with the development of state power. In the early days, the Law was replaced by the decisions of the governor and the council of elders.

In ancient Azerbaijan, which was not so rich with legal sources, it is not possible to provide detailed information about the initial character of the Law, as well as the right to housing eligibility. M.F. Melikova and Kh. J. Ismayilov were right saying that the lack of law monuments such as the statutes of King Bakhhoris in ancient Egypt, the Code of Hammurabi in ancient Babylon, the laws of Manusmriti in ancient India, The Law of the Twelve Tables (Latin: *Leges Duodecim Tabularum* or *Duodecim Tabulae*) in ancient Rome, in ancient Azerbaijan does not allow to reflect the comprehensive view of the issues of public administration and Law [2, p. 33].

There is no information on the elements of housing law relations in the legal norms existing in the ancient slave-owning states of Azerbaijan – Mannea, Atropatene, and Albania. This problem did not cease to exist after Avesta, the oldest political and legal monument of the Azerbaijani people, appeared on the territory of the Mannae, Media. Avesta is a diverse source of numerous theological, ethical, historical-epic and legal norms that emerged at different times and places.

I.H. Aliyev believed that “Avesta”, written in golden letters on the 12,000 cow skin or trees, existed much earlier than Alexander the Great. Avesta was consolidated as law in the 1st century BC [4, p. 118–119].

The original Avesta consisted of 21 nasks (books) and 815 chapters. The reason why these books have not survived until today is related to the destruction and fire resulting from the attack of Alexander the Great. The primary Avesta is claimed to have 345,700 words (gahs), and only 83,000 of them have reached us,

and they have been collected in books called *The Vendidad* (a corruption of Avestan *Vī-Daēvō-Dāta*, “Given Against the Demons”), “The *Yasna* (“worship, oblations”)), “The *Visperad* (“prayer to all patrons”))” [6, p. 27]. However, the mentioned books do not include legal relations on housing.

The formation of feudal economic relations in the territory of Azerbaijan dates back to the beginning of the 3rd century AD. Albania and Atropatene were among the first countries where feudal relations were formed. The Sassanid state, which came to power in Iran in 224, occupied Atropatene and Albania in 226 AD. A.H. Fazili considers the Sassanid period to be the peak of Zoroastrianism [6, p. 179].

The “Tensar Letter” dated back to the 6th century and “Matikan” written in 620, are referred to the legal monuments of the Sassanid period in Azerbaijan. “Matikan” is also known as the Sassanid Code of laws. Although the Sassanid Code of laws contains property relations, it does not contain any instructions on the housing.

Z.M. Bunyadov shows that at the end of the first half of the 7th century, Azerbaijan was occupied by the Arab Caliphate and included into it as two provinces – Azerbaijan and Arran [6, p. 7]. At the end of the 7th – early 8th centuries – after Islamic religion became dominant in Azerbaijan, Shariah and Muslim Law, an integral part of Islam, began to play an essential role in Azerbaijan's Law.

During the 23 months of existence of the Azerbaijan Democratic Republic only 1 (one) legal act reflecting housing issues, the law “On the terms of use of housing, commerce, and other areas and determination of maximum prices for use”, was adopted on April 12, 1920. [4, p. 435].

The second chapter (Articles 71–84) “Construction Rights” of the Civil Code of the Azerbaijan SSR, which came into force on September 8, 1923, was adopted at the third convocation of the second session of the Central Executive Committee of Azerbaijan on June 16, 1923, after the establishment of Soviet power in Azerbaijan, is devoted to the issues related with the flat rent, as well as other issues related with the housing area [9]. According to Article 71 of this Code, contracts for the provision of urban land for construction have been signed for 49 (forty-nine) years for stone buildings and 20 (twenty) years for other constructions between the communal departments and the cooperative associations or other legal entities, as well as individual citizens.

The following four (4) articles of the Criminal Code of Azerbaijan SSR, consisting of 264 Articles which came into force on March 1, 1961, were adopted by the Azerbaijan SSR dated December 8, 1960:

- 1) Article 132 – Violation of housing immunity of citizens;
- 2) Article 162-1 – Violation of norms established on the number of floors and rooms, the area of the flat;
- 3) Article 166 – Illegal transfer of housing area to another person for money;
- 4) Article 214-1 – Violation of the rules for the purchase of building materials.

As in all spheres of social and economic life during the Soviet era, including in the 70-80s of the 20th cen-

tury, housing was regulated by the state. The majority of the population got housing areas from the local authorities or factories, plants, and companies they worked for permanent use for free. However, the flat could also be bought with money by joining the construction of cooperative housing. The particular interest of citizens in the construction of cooperative housing and their participation in the organization of housing and construction cooperatives played an essential role in solving such social problems as housing. Housing and construction cooperatives in Azerbaijan were mainly organized in Baku.

It should be noted that courts also played an important role in securing citizens' rights to housing. In this regard, the decision No.2 of the Plenum of the Supreme Court of Azerbaijan SSR dated July 21, 1972, entitled "On Court Practice on Citizens' Resettlement Claims," draws attention. In the Preamble of the decision, it was stated: "Protecting the housing rights and interests of the citizens of the Soviet Union secured by Law is one of the essential tasks of the judicial bodies. The courts of the Republic hear a large number of cases related to civic housing disputes, including claims of citizens on resettlement. Courts properly hear such cases in compliance with the norms of housing legislation, and the violated housing rights and interests of citizens are restored. At the same time, many shortcomings hinder the proper resolution of disputes in the courts.

As a result of the collapse of the USSR, on October 18, 1991, at the session of the Supreme Soviet of Azerbaijan, the Constitutional Act on State Independence was adopted, and the state independence of our country was restored. The Constitutional Act states that the independent Azerbaijan State is the legal successor of the Azerbaijan Democratic Republic, which existed in 1918–1920.

The acquisition of housing rights by the citizens of the USSR for the first time was reflected in the third Constitution of the USSR dated October 7, 1977. To regulate the housing rights more broadly, the Housing Principles of the USSR and the union republics by the Decision of the Supreme Soviet of the USSR dated June 24, 1981, and the Housing Code of Azerbaijan SSR was adopted on July 8, 1982, under these Principles. The norms regulating relations with the housing and construction cooperative for the first time are reflected in a separate chapter in this Code. Thus, Chapter 5, which combines 9 (nine) articles of the afore-said Code, is entitled "Provision of Citizens with Living Areas in the Houses of Housing- Construction Co-operative and Use of This Area" (Articles 109–117). Many norms regulating various areas of housing relations, including those in the field of housing co-operative and previously incorporated in separate legislative acts, have been incorporated into the Housing Code. Although the gaps in the legislation on housing-construction co-operatives were removed by the adoption of the Housing Code of the Azerbaijan SSR, the circumstances required the adoption of specific legislative acts to regulate relations with housing-construction co-operatives. That is why the Decree of the Soviet of Ministers of the Azerbaijan SSR No. 252 from June 3,

1983 approved the "Model Charter of Housing and Construction Co-operative in the Azerbaijan SSR." Moreover, by the decision of the Baku Soviet of People's Deputies on April 8, 1988 "Rules for the Registration of Citizens in Need of Improvement of Housing in Baku and Distribution of flats" and the Regulation on "the costs of selling and maintaining the flats in the state and public housing funds to the citizens" under the Decree of Soviet of Ministers of the Azerbaijan SSR No. 257 dated on June 14, 1989, was approved. The privatization of flats was started based on the last Decree.

Norms related to housing regulations were mainly reflected in the Housing Code, the Civil Code, and partly in the Code of Administrative Offenses of the Azerbaijan SSR dated December 13, 1984, and the Criminal Code of the Azerbaijan SSR dated December 8, 1960.

As a result of the collapse of the USSR, on October 18, 1991, at the session of the Supreme Soviet of Azerbaijan, the Constitutional Act on State Independence was adopted, and the state independence of our country was restored. The Constitutional Act states that the independent Azerbaijan State is the legal successor of the Azerbaijan Democratic Republic, which existed in 1918–1920.

Article 22 of the Constitutional Act states that "property can be in the following forms: state property, private property, and collective property. Private and collective property is permitted and guaranteed by Law; the Law defines the methods of their acquisition and use, the limits of their activities. Private and collective property cannot be subjected to forced transference. In cases stipulated by law, private and collective property can be transferred for the benefit of the Republic of Azerbaijan provided that damages are paid. Full confiscation of movable and immovable property is not allowed".

After independence, on November 9, 1991, the "Law on Property in the Republic of Azerbaijan", consisting of 24 Articles, was adopted. The second item of Article 4 of this Law states that the property in the Republic of Azerbaijan consists of state property, collective property and private property.

Article 10 of the same Law states that, the state housing fund is in the state property of the Republic of Azerbaijan.

Under Article 17 of the "Law on Property in the Republic of Azerbaijan", the public associations, which are considered as juridical persons, could have buildings, structures, housing funds.

The law of private property plays an essential role in the content of the property right. The law of private property is the broadest right in its content. It gives opportunity to the owner to use the property in his/her possession for any type of activity not prohibited by law and to exercise any action concerning his/her property not prohibited by Law, including transfer of the right to possess, use and dispose of property to other persons, to amortize it, to use as a deposit and otherwise.

The owner simultaneously concentrates all three competences mentioned above (ownership, use, and disposal).

There is an opinion in the legal literature that, besides the right of ownership, use and disposal, there are numerous other proprietary competences in the content of the private property rights, and the trilateral list is not of universal significance. The Anglo-American Law does not provide a legal definition of private property rights, indicating that the number of owner's competence is more than ten.

English lawyer A.M. Honore offered the following 11 elements of ownership right:

- 1) The right of ownership, which is understood as the exclusive physical control over the property and the exclusive right to use it;
- 2) The right to use or personal use of the item independently if it does not contain the following two competences;
- 3) The right of management, that is, to determine who uses it and how;
- 4) The right to take income, that is, the right to receive a benefit which gives the exercise of two previous competences;
- 5) The right to amortize, to consume and spend at one's discretion, change, or, in a word, even destroy everything;
- 6) The right to secure from expropriation (the word "expropriation" is derived from the Latin word "expropriatio," meaning "forced amortization of private property") or safety;
- 7) The right to give property;
- 8) The right of termlessness (concerning possession, use and disposal);
- 9) The prohibition of the use of things to the detriment of others;
- 10) The loss of property for debt repayment;
- 11) The existence of the residual nature, that is, the rules for restoring the violated power.

According to N.N. Alekseyev, "in economic conditions where private property is being abolished and in economic conditions governed individually or collectively, everything can theoretically be perfectly imagined, in the social life of the whole of society, the importance is established on the isolation of the natural power. In capitalism, every single owner takes care of his economic interests".

Under Article 21 of the "Law on Property in the Republic of Azerbaijan", the citizen's property includes land plots, houses, flats, gardens, garden houses, garages, household appliances and personal production items, cash, etc. The amount or value of the property acquired by the citizen under the Law or the contract was not limited.

A member of an flat, house-building, garden, garage cooperative acquires the right on the property after s/he has fully paid her/his share of the rented flat, garden, country- house, garage or other building or structure.

A citizen, who owns an flat, dwelling house, garden, garage, other buildings, and structures, may dispose of that property at his discretion: to sell, donate, make a will, lease, and enter into other transactions not contrary to the Law.

Adoption of the Law of the Republic of Azerbaijan dated January 26, 1993 "On Privatization of Hous-

ing in the Republic of Azerbaijan" can be considered as the first step towards strengthening the process of privatization of housing in our country. This Law, comprising 16 articles, contains the main provisions of the privatization of housing, the principles, the scope of bodies authorized to carry out privatization, the range of privatized housing (flats), and many general issues of privatization. Besides, the Law specifies the privatization of housing, the scope of buildings that cannot be privatized, the provision of utilities to privatized flats, as well as the settlement of disputable cases of privatization.

Privatization refers to the acquisition of companies, workshops, production sites, manufacturing units of large enterprises, their plant and equipment, and also liquidated assets from state-owned and local executive bodies by private individuals and joint-stock companies as an exclusive property right [8].

Housing privatization is an integral part of privatization. Article 1 of the Law on Privatization of Housing in the Republic of Azerbaijan states: "The citizens of the Republic of Azerbaijan, as well as stateless persons, who have concluded housing lease agreement with the owner of the state or public housing fund, have the right to transfer the residential houses (houses) to their private property by the terms and conditions established by this Law".

According to Article 3 of this Law, the main principles of privatization of housing are the following:

- basing the privatization of flats on volunteering;
- free privatization of flats (houses);
- ensuring the rights of citizens to claim ownership of their flats by the terms and conditions set out in the Law on Privatization of Housing in the Republic of Azerbaijan;
- Privatization transparency, state control over privatization and public control.

As it is seen, the privatization of flats is a voluntary state event. There is no compulsory privatization. Privatization of housing is an individual right of a citizen of the Republic of Azerbaijan or a stateless person who has concluded a housing lease with the owner of a state or public housing fund.

Citizens, who privatized flats (houses), possess, use and dispose of these flats with the consent of the adult family members: they may make it will, sell, donate, lease, other transactions that are not contrary to the Law. The privatization of flats is carried out by the State Real Estate Register Service under the State Committee on Property Issues of the Republic of Azerbaijan.

Following the return of national leader Heydar Aliyev to power in 1993, as in all other areas of public life, significant changes have occurred in the sphere of housing rights. The reorganization of the economic system has given a new breath to the socio-economic relations. First, the country has entered a free market economy. Secondly, the privatization program has been successfully implemented, and, finally, the unlimited opportunity on all forms of ownership has played an essential role in the fundamental improvement of the social and material welfare of citizens [10].

The first Constitution of the independent Azerbaijan Republic was adopted in a nationwide vote (referendum) after drafting it under the leadership of the great leader Heydar Aliyev on November 12, 1995 [12]. Speaking about the Constitution of independent Azerbaijan, Heydar Aliyev said: "The Constitution should, first of all, reflect the relations between the state, the government, and the people. Distribution of power, supreme executive, legislative, and judicial powers must be based on the will of the people and secured by-elections. The state must be people's business. Not people should be for the state, but the state shall secure the nation and these principles should be the basis of our Constitution" [11].

The Constitution of the Republic of Azerbaijan contains provisions on property and housing rights.

Article 43 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan is about housing rights [1].

Conclusions. The study concludes that the right to housing and the right to housing inviolability are recognized as one of the fundamental human and civil rights. Currently, the legal basis for the implementation of citizens' housing rights is regulated under the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, the Housing Code of the Republic of Azerbaijan, other legal acts and international treaties to which the Republic of Azerbaijan is a party.

We propose, adding paragraph III to Article 43 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and reading it as follows: "Confiscation of private property is permitted in exceptional cases".

REFERENCES:

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan, Baku : Law Publishing, 2016. 68 p.
2. Ragimov I.M Bessertnaire St. Petersburg : Juridical Center, 2017. 192 p.
3. Batichko V.T Lightweight wire. Taganrog : TTI UFO, 2009.
4. Mehmet Ayan .The right. C. II. Konya, 2010, 578 p.
5. Tusupov V.P Ponyatie yearly populace. *Civilist*. 2009. №. 2.
6. Sheeshko G.F. Comment by the Code of Russian Federation (postateine). Moscow : INFRA-M, 2008. 335 p.
7. Mikheeva L.Yu. The system is a citizen of the year. *Law*. 2005. №. 6.
8. Fazili A.H. Atropatena BC IV - the eighth century. Baku : Science, 1992, 216 p.
9. Malikova M.F, Ismailov X. State and law of Azerbaijan in ancient times and early medieval. Baku : Legal Literature, 2001, 184 p.
10. The Civil Code of the Azerbaijan SSR (1923). Citizen of the Azerbaijan SSR, Code (1964): Codes, including all additions and changes restored texts. Baku : Law Publishing House, 2013, 540 s.
11. The victim M.Q. Basic principles and modernity of the independent Azerbaijan state. "*Azerbaijan*" newspaper. Baku, 2011. May 8.
12. Referendum. URL: <https://obastan.com/en/search/?q=referendum>.

Пряміцин В. Ю.,

*викладач кафедри публічного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Балінська В. О.,

*студентка факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Ковалик К. І.,

*студентка факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ШЛЮБНОГО ДОГОВОРУ В УКРАЇНІ ТА США: ПЕРЕВАГИ Й НЕДОЛІКИ

PECULIARITIES OF MARRIAGE AGREEMENT IN UKRAINE AND USA: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

У статті досліджено поняття шлюбного договору та виділено його основні ознаки. З'ясовано сутність шлюбного договору та мету його укладення. Детально проаналізовано порядок укладення шлюбного договору в Україні та Сполучених Штатах Америки, здійснено порівняння українського та американського законодавства щодо змісту та процедури укладення шлюбного договору. Виявлено місце шлюбних договорів у житті представників американського суспільства. Визначено прогалини чинного законодавства, виділено основні переваги та недоліки укладення шлюбного контракту в Україні. У статті зроблено висновок щодо необхідності вдосконалення українського законодавства, пов'язаного з процесом створення шлюбних договорів, що регулюють основні аспекти сімейних відносин. Також у статті проаналізовано результати опитування населення з питань обізнаності українців у нюансах укладення контракту, доцільності існування даної процедури та ставлення опитуваних до існуючої можливості підписання шлюбного договору. За результатами дослідження зроблено висновок, що ставлення українського населення до права на укладення шлюбного договору є неоднозначним і потребує детального вивчення фахівцями у сфері права. Надано характеристику шлюбного договору як механізму впливу на сімейні відносини та здійснено оцінку місця цього документа в подружньому житті. Здійснено аналіз категорій населення, що найчастіше користуються можливістю укладення шлюбного договору. Проаналізовано актуальність існування інституту шлюбних контрактів на сучасному етапі розвитку суспільства. Досліджено наукові погляди, що склалися в юридичній науці стосовно основних позитивних та негативних аспектів існування процедури укладення шлюбного договору. У статті зроблено висновок щодо хибності існуючих у суспільстві стереотипів стосовно наслідків підписання шлюбного контракту. Розроблено систему рекомендацій щодо вдосконалення існуючої законодавчої бази, що регулює поняття шлюбного договору та особливості процедури його укладення. Запропоновано варіанти можливого законодавчого визначення терміна «шлюбний договір».

Ключові слова: шлюбний договір, шлюб, подружжя, майнові права, договір, Сімейний кодекс.

The article explores the concept of marriage contract and its main features are highlighted. The essence of the marriage contract and the purpose of its conclusion have been found out. The procedure for the conclusion of the marriage contract in Ukraine and the United States of America is analyzed in detail, the Ukrainian and American legislation on the content and procedure of the marriage contract are compared. The place of marriage contracts in the life of representatives of American society has been revealed. The gaps of the current legislation are identified, the main advantages and disadvantages of marriage contract in Ukraine are highlighted. The article concludes that it is necessary to improve the Ukrainian legislation related to the process of creating marriage agreements that regulate the main aspects of family relationships. The article also analyzes the results of the survey of the population on the issues of awareness of Ukrainians in the nuances of contracting, the expediency of the existence of this procedure and the attitude of respondents to the existing possibility of signing a marriage contract. According to the results of the study, it is concluded that the attitude of the Ukrainian population to the right to conclude a marriage contract is ambiguous and requires detailed study by experts in the field of law. The marriage contract is described as a mechanism of influence on family relations and the place of this document in the married life is evaluated. The analysis of the categories of the population most often using the possibility of entering into a marriage contract. The actuality of the existence of the Institute of Marriage Contracts at the present stage of society development is analyzed. The scientific views which have developed in the legal science concerning the main positive and negative aspects of the existence of the marriage contract procedure have been investigated. The article concludes that the stereotypes existing in society about the consequences of signing a marriage contract are false. The system of recommendations for improvement of the existing legislative base, which regulates the concept of marriage contract and peculiarities of the procedure of its conclusion, has been developed. Options for a possible legislative definition of the term "marriage contract" are suggested.

Key words: marriage contract, marriage, married couple, property rights, contract, Family Code.

Вступ. Сьогодні одним із найактуальніших питань у сфері врегулювання сімейних відносин є укладення чоловіком та жінкою шлюбного дого-

вору. І хоч інститут шлюбного договору впроваджений в українське законодавство відносно давно, його популярність набирає обертів саме останні 2–3 роки.

Причиною цього є збільшення кількості розлучень на території України, внаслідок яких кожен із подружжя прагне забезпечити своє майбутнє на випадок розірвання шлюбу, маючи на меті вжити всіх необхідних заходів для того щоб бути впевненим у завтрашньому дні. Більша частина населення нашої країни висловлює думку, що основною причиною укладення шлюбного договору є невпевненість у своєму партнері. Ми вважаємо, що така думка не є безпідставною, адже за даними Держкомстату, на 295 тисяч укладених шлюбів в Україні припадає 130,7 тисяч розлучень, тобто розлучаються 44,3% подружніх пар. І, на жаль, кожного року показник збільшується, змушуючи населення все частіше замислюватись над необхідністю укладення шлюбного договору. Як наслідок, існує потреба в аналізі чинного законодавства, що регулює порядок укладення шлюбного договору.

Аналізом порушеної нами проблеми займалося багато видатних українських та радянських учених, а саме: А.І. Поцелуйко, О.О. Ульяновко, О.О. Леонідова, О.А. Явор, І.В. Римаренко, Ю.В. Гофман, Л.В. Липець та інші. Разом із тим існує ряд окремих питань, що потребують подальшого детального розгляду та вирішення.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття порядку укладення шлюбного договору в Україні, дослідження основних переваг та недоліків існування інституту шлюбного контракту і розроблення практичних рекомендацій щодо усунення прогалин чинного законодавства стосовно порушеного питання.

Результати дослідження. Дослідження законодавчого закріплення права особи на укладення шлюбного договору є одним із найпопулярніших питань серед українських науковців. А.І. Поцелуйко вважає, що в сучасних ринкових умовах і на шляху України до європейської інтеграції шлюбний договір є надзвичайно важливим правовим інститутом, що розширює диспозитивні можливості суб'єктів сімейно-правових відносин, надаючи їм можливість відійти від встановленого законом режиму майна подружжя та регулювати свої майнові відносини відповідно до своїх індивідуальних потреб [1, с. 143].

Аналіз чинного законодавства демонструє, що законодавець належним чином не врегулював окремі важливі аспекти функціонування інституту шлюбного контракту. Наприклад, у жодному нормативно-правовому акті не надається безпосереднє визначення поняття шлюбного договору. На нашу думку, це є суттєвою прогалиною законодавства, адже кожен суб'єкт правовідносин матиме змогу самостійно трактувати даний термін, що може призвести до серйозних проблем під час проведення процедури укладення договору та подальшого захисту своїх прав.

Серед учених побутують різні думки щодо визначення поняття, яке є об'єктом нашого дослідження. Ю. Шемшученко визначає шлюбний договір як укладену в установленому законом порядку письмову і нотаріально посвідчену угоду осіб, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя щодо врегулювання майнових відносин між ними [2, с. 685].

О.А. Явор визначає шлюбний договір як договір про спільну діяльність [3, с. 8]. В.С. Гопанчук розглядає питання шлюбного договору, вважаючи, «що це угода осіб (подружжя) про вирішення спірних (зазвичай майнових) питань життя сім'ї» [4, с. 61].

На нашу думку, запропоновані визначення не відображають усю сутність поняття шлюбного договору. Ми пропонуємо визначати шлюбний контракт як правочин фізичних осіб, що перебувають у законному шлюбі або подали заяву про реєстрацію шлюбу, що визначає основні майнові права та обов'язки чоловіка та жінки в період шлюбу чи у випадку його можливого розірвання.

У Сімейному кодексі України питанню укладення шлюбного договору присвячено главу 10, що закріплює основні ознаки шлюбного контракту та нюанси проведення процедури його підписання. Серед основних характеристик можна виділити такі:

- серед суб'єктів, що мають право на укладення шлюбного договору, виділяють дві категорії осіб: особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя. У випадках, коли стороною укладення договору до реєстрації шлюбу є неповнолітня особа, законодавством передбачена необхідність надання письмової згоди батьків або піклувальника, що попередньо засвідчена нотаріусом;

- шлюбний договір повинен укладатися у письмовій формі і нотаріально посвідчуватись;

- шлюбний договір набирає чинності в день реєстрації шлюбу, якщо його було укладено до моменту здійснення даної процедури. У випадку укладання договору подружжям він набирає чинності в день його нотаріального посвідчення;

- у шлюбному договорі може бути встановлено загальний строк його дії, а також строки тривалості окремих прав та обов'язків. Також може бути встановлена чинність договору або окремих його умов і після припинення шлюбу;

- зміна або припинення шлюбного договору в односторонньому порядку не допускається. Угода про зміну шлюбного договору посвідчується нотаріусом. Водночас законодавством передбачено можливість зміни договору в судовому порядку на вимогу одного з подружжя, якщо цього вимагають його інтереси, інтереси дітей, а також непрацездатних повнолітніх дочки, сина, що мають істотне значення. У разі припинення шлюбного договору права та обов'язки, що були ним встановлені, припиняються з моменту його укладення або в день подання нотаріусу заяви про відмову від нього;

- на вимогу одного з подружжя шлюбний договір може бути розірваний за рішенням суду з підстав, що мають істотне значення, зокрема в разі неможливості його виконання;

- шлюбний договір на вимогу одного з подружжя або іншої особи, права та інтереси якої цим договором порушені, може бути визнаний недійсним за рішенням суду з підстав, установлених Цивільним кодексом України [5].

Панівне місце в стосунках подружжя шлюбні договори відіграють у багатьох країнах світу, зокре-

ма в США. У житті кожного американця шлюбний договір – це не просто юридично укладена угода між двома особами, які планують створити сім'ю, а важливий аспект американського законодавства, на основі якого формується їхня унікальність та відмінність від інших національностей, адже в Україні цей процес не відіграє такої вагомої ролі й лише в останні роки набуває популярності.

Кожен штат має свої закони та особливості щодо укладання шлюбного договору.

Спільною і важливою ознакою всіх законодавств є єдиний акт шлюбного договору (Uniform Prenuptial Agreement Act – UPAA), який прийняли близько 26 штатів, але кожен із них вносить свої зміни у нормативно-правову базу штату. Це єдиний акт, який служить основою для визначення питань щодо того, як та коли шлюбний договір має бути виконано. UPAA був підготовлений у 1983 році. UPAA було запропоновано у відповідь на прохання великої кількості людей, які одружилися і мають намір продовжити кар'єру поза домівкою [6].

На даний момент в Україні відсутній такий унікальний у своєму роді акт, який зміг би зібрати всі питання, що стосуються шлюбних договорів, для того щоб особи, які планують укласти подружню угоду щодо свого майна, прав та обов'язків у шлюбі, мали можливість спиратися на первинний документ.

Завдяки цьому акту штати отримали певну основу і план дій, на якому ґрунтується укладання шлюбного договору. На прикладі Сімейного кодексу Техасу ми хочемо розглянути деякі важливі аспекти, які чітко дають можливість зрозуміти сутність шлюбного договору на території Сполучених Штатів Америки.

Техаський закон широко визначає поняття «власність», яке є основою створення шлюбного договору. Різноманітність майна охоплює доходи, заробітну плату, різноманітні активи, включаючи пенсійні виплати, акції, відсотки на оренду та борги [7].

Відмінною ознакою між законодавством Техасу та України є те, що в Конституції України не зазначено існування й умови укладання шлюбної угоди, тоді як Конституція Техасу регулює даний процес і передбачає, що особи, які планують одружитися, можуть за допомогою письмового документа розділити все або частину свого майна між собою, яке вже існує або буде придбане в майбутньому. Подружжя також може укласти договір про те, що доходи і майно, які були до шлюбу або які можуть бути отримані в майбутньому, придбані лише однією стороною, будуть окремою власністю одного з подружжя [8].

Сімейний Кодекс Техасу закріплює перелік основних питань, що можуть бути врегульовані шлюбним договором, серед яких:

1) право власності особи на її майно, незважаючи на те, коли воно було куплене і де розташоване;

2) право купувати, продавати, використовувати, передавати, обмінюватися, відмовлятися, здавати в оренду, споживати, витрачати, привласнювати, створювати цінні папери, заставляти, обтяжувати, розпоряджатися чи іншим чином управляти та контролювати майном;

3) право розпоряджатися майном після розірвання шлюбу, смерті або настання будь-якої іншої події;

4) порядок складання заповіту, щоб забезпечити умови шлюбного договору;

5) право власності й розпорядження виплатою внаслідок смерті (зазвичай це виплата полісу страхування життя, пенсії, фінансова допомога на організування похорону);

6) обрання закону, що регулює правильну структуру договору;

7) будь-які питання, включаючи їхні особисті права та обов'язки, не порушуючи публічну політику чи статут, що передбачає кримінальне покарання [8].

У переважній більшості населення України побутує думка, що була притаманна громадянам радянського простору. Сутність її полягає в тому, що потреба в підписанні шлюбного договору виникає лише в разі укладення фіктивного шлюбу або ж є ознакою «несправжнього» кохання.

Ми провели опитування серед українського населення з-приводу обізнаності та загально-го ставлення громадян до можливості укладення шлюбного договору в Україні, доцільності існування цієї процедури та найважливіших аспектів, що можуть регулюватися змістом шлюбного договору. Загалом, участь в опитуванні взяло 427 осіб, з яких переважна більшість – особи віком від 18 до 25 років (52% опитуваних).

Розглядаючи питання обізнаності українського населення в сутності поняття шлюбного договору, результати дослідження показали, що значна частина громадян держави знає про можливість укладення шлюбного контракту, але фактично не володіє достатньою кількістю інформації щодо змісту договору та процедури його підписання. Кількість таких осіб серед респондентів наразі становить 61,5% опитуваних.

Отже, отримана статистика свідчить про необхідність донесення до населення норм законодавства, що регулюють зміст та порядок укладення шлюбного договору. Це має забезпечити краще розуміння українцями сутності цього поняття та вдосконалення ефективності застосування правових норм на практиці.

На нашу думку, інтерпретація поняття шлюбного договору як ознаки «несправжнього» кохання є стереотипом, навіяним менталітетом радянського населення. Результати опитування демонструють, що переважна більшість населення абсолютно не підтримує дане твердження (43,1% опитаних осіб) або ж схильна вважати його неправдивим (24,9% опитаних осіб).

Наступним суперечливим висловленням щодо шлюбного договору, яке побутує в Україні, є поступове погіршення стосунків між подружжям після укладення шлюбного договору. Зібрана нами статистика свідчить, що правдивість цього твердження є відносною, адже його підтримали лише 14,6% опитуваних. На противагу прихильникам цієї думки 30,3% учасників абсолютно не вважають її істинною.

Проаналізувавши відповіді людей, що взяли участь в опитуванні, ми виявили, що вагома кількість

осіб схильна думати, що доцільним є підписання шлюбного контракту людьми з високим рівнем заробітку (32,2% опитуваних). Дані показники є свідченням того, що на сьогодні шлюбний договір для українців є інструментом захисту своїх майнових прав.

Результати опитування демонструють, що значна частина населення не вважає за доцільне виокремлювати певні категорії осіб, для яких підписання шлюбного договору є необхідною процедурою, а підтримують думку щодо рівності будь-якої подружньої пари у праві укладення договору (48,7% опитуваних).

Зважаючи на те, що шлюбний договір може мати різний зміст, слід розглянути питання того, які аспекти подружнього життя українці вважають найбільш доречними для врегулювання шляхом підписання контракту.

За результатами дослідження, на думку опитуваних, найбільш актуальними питаннями, що мають слугувати предметом шлюбного договору, є врегулювання майнових права та обов'язки подружжя (39,8%) і правового режиму майна (30,2%). Менш важливим за своєю необхідністю учасники опитування визначили право на утримання (19,6%).

Отримані дані свідчать про те, що шлюбний договір, на думку українців, у першу чергу слугує механізмом врегулювання питань, що стосуються матеріальних аспектів життя подружжя. Тому існує нагальна необхідність у вдосконаленні чинного законодавства щодо майнових прав подружжя.

Таким чином, проведене нами дослідження спростовує існуючі в суспільстві думки щодо негативних наслідків укладення шлюбного договору та демонструє позитивну тенденцію модернізації поглядів українців на можливість здійснення даної процедури.

Висновки. Отже, наразі шлюбний договір відіграє пріоритетну роль у врегулюванні відносин подружжя. Існування інституту шлюбного контракту є необхідним у період сьогодення, адже таким чином населення може захистити свої права, укладаючи шлюб. Порівнявши особливості укладення договору в США та Україні, а також провівши дослідження серед сучасного українського суспільства, ми з'ясували, що на даний момент поняття «шлюбний договір» набуває ширшого та більш популярного значення. Така активність зумовлена впливом міжнародних тенденцій на модернізацію сімейного законодавства, а також стрімким розвитком інформаційного простору та зменшенням обмежень у сфері соціальної рівності населення. Як наслідок, це призводить до розширення кругозору українського населення та зміни застарілих життєвих поглядів як серед молоді, так і серед представників старшого покоління.

Ми вважаємо за доцільне внести зміни до законодавства щодо більш детального регулювання процедури укладення шлюбного договору та його змісту. Ми пропонуємо:

- доповнити главу 10 СК України поняттям шлюбного договору;
- внести зміни до статті 93 СК України, виклавши пункти, що регулювали би порядок укладення заповіту таким чином, щоб він не суперечив умовам шлюбного договору;
- внести зміни до статті 93 СК України, визначивши можливість подружжя регулювати шлюбним договором процедуру розпорядження виплатою внаслідок смерті (виплата полісу страхування життя, пенсії, фінансова допомога на організування похорону).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Поцелуйко А.І. Шлюбний договір як цивільно-правовий інструмент сімейно-правового регулювання подружніх майнових відносин. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016. Вип. 4. С. 135–144.
2. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія : в 6 т. Київ : Укр. Екцикл., 2008. Т. 6: Т–Я. 768 с.
3. Явор О.А. Функції шлюбного контракту в сімейному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Харків, 1996. 18 с.
4. Гопанчук В.С. Законодавство України Про шлюб та сім'ю : моногр. Київ : Видавництво «Наукова думка», 1998. 237 с.
5. Сімейний кодекс від 10.01.2002 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.
6. Казарян К.А. Інститут шлюбного договору в англосаксонській та континентальній правових сім'ях. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2013. № 1062. Вип. 14. С. 268–271.
7. Kathryn J. Murphy Goranson Bain Ausley, PLLC Dallas, Plano, and Austin : MARITAL PROPERTY AGREEMENTS. URL: <https://www.gbfamilylaw.com/wp-content/uploads/2019/02/Marital-Property-Agreements.New-Frontiers.2018.pdf>.
8. Сімейний кодекс Техасу. URL: <https://statutes.capitol.texas.gov/Docs/FA/htm/FA.4.htm>.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.42:061ЄС

DOI <https://doi.org/10.15421/392014>

Карпенко Р. В.,

викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄСPROBLEMS OF ADAPTATION OF AGRARIAN LEGISLATION
TO THE EU LEGISLATION

Європейська інтеграція як невід'ємна складова частина процесу глобалізації полягає у створенні необхідних інституційно-правових засад економічного, політичного та соціально-культурного зближення (конвергенції) «цивілізаційно споріднених національних спільнот». Ця тенденція зумовлюється прагненням європейських держав консолідувати зусилля в розбудові спільного простору верховенства права, соціальної справедливості, миру, добробуту, вільної торгівлі, безперешкодного пересування й комунікації, безпеки та правосуддя. Об'єктивним наслідком інтеграційних процесів стало конституювання Європейського Союзу, що ґрунтується на спільних інтересах і цінностях унікального наднаціонального міждержавного об'єднання, членство в якому громадяни окремих європейських держав водночас розглядають як додаткову гарантію зміцнення національної державності та розвитку громадянського суспільства. Євроінтеграція є вибором українського народу, що ґрунтується на усвідомленні європейської ідентичності, належності до європейської цивілізації та спільності історичної долі з європейськими народами. Визначення євроінтеграції як стратегічного орієнтиру, зовнішньополітичного пріоритету та ключової мети української держави зумовлює необхідність імплементації європейських стандартів забезпечення прав і свобод людини, модернізації інститутів публічної влади на людиноцентристських засадах, подолання технологічної відсталості, покращення інвестиційного клімату, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного виробника на європейському ринку, приєднання до структур спільної безпеки тощо. Важливим кроком у реалізації євроінтеграційних прагнень України є адаптація вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу.

Стаття присвячена висвітленню загальних особливостей механізму гармонізації аграрного законодавства України та інституційних аспектів, які впроваджуються на міжгалузевому та галузевому рівнях. Розглянуто аспекти адаптації українського аграрного законодавства до вимог і стандартів Європейського Співтовариства. Наголошено, що адаптація аграрного законодавства України до законодавства ЄС полягає у зближенні національного законодавства із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток підприємницької, соціальної активності громадян України, економічний розвиток держави в межах ЄС, сприятиме поступовому зростанню рівня життя населення. Адаптацію національного аграрного законодавства до законодавства міжнародних організацій здійснюють уповноважені органи державної влади за допомогою правотворчості, планування, координації та контролю. Адаптація є складовою частиною інтеграційних процесів, передумовою гармонізації національного аграрного законодавства із законодавством міжнародних організацій.

Ключові слова: механізм гармонізації законодавств, ЄС, аграрне законодавство, Порядок денний асоціації Україна – ЄС, загальнодержавні програми, інтеграція, правова система, адаптація законодавства, приблизна адекватність законів, апроксимація, пріоритетні сфери адаптації законодавства.

European integration, as an integral part of the globalization process, is to create the necessary institutional and legal foundations for the economic, political and socio-cultural rapprochement (convergence) of “civilly related national communities”. This trend is driven by the desire of European states to consolidate efforts to build a common space of the rule of law, social justice, peace, prosperity, free trade, free movement and communication, security and justice. The objective consequence of the integration processes was the constitution of the European Union, which is based on the common interests and values of a unique supranational inter-state union, whose membership is considered by citizens of individual European states as an additional guarantee of strengthening the national statehood and the development of civic society. European integration is the choice of the Ukrainian people, based on the awareness of European identity, belonging to the European civilization and commonality of historical destiny with the European peoples. Defining European integration as a strategic orientation, foreign policy priority and key goal of the Ukrainian state necessitates the implementation of European standards of human rights and freedoms, modernization of public authorities on a human-centric basis, overcoming technological backwardness, improving the creation of investment opportunities European market, joining common security structures, etc. An important step in the realization of Ukraine's European integration aspirations is the adaptation of national legislation to the legislation of the European Union.

The article is devoted to the general features of the mechanism of harmonization of agrarian legislation of Ukraine, and institutional aspects that are implemented on inter-sectoral levels. Issues of adaptation of Ukrainian agrarian legislation to the requirements and standards of the European Community. Noted that adaptation of Ukrainian agrarian legislation to the EU legislation consists in the approximation of national legislation with contemporary European legal system which would ensure development of entrepreneurial, social, activity of Ukrainian citizens, economic development of the state within the EU, will contribute to a gradual increase in the standard of living of the population. Adaptation of national agrarian legislation to the legislation of international organizations is realized by authorized organs of state power through law-making, planning, coordination and control. Adaptation is a component of the integration process, prerequisite for the harmonization of national agrarian legislation with that of international organizations.

Key words: mechanism of harmonization of legislation, EU, agrarian law Agenda of the EU – Ukraine, national programs, integration, legal system, adaptation of legislation, approximate adequacy of laws, approximation, priority areas for laws adaptation.

Зовнішня інтеграція України у світовий економічний простір відіграє важливу роль у розвитку вітчизняної економіки, саме тому Україна зацікавлена в сприятливому середовищі, яке спрощувало б доступ до зовнішніх ринків і забезпечувало стабільні торговельні потоки на основі постійного підвищення конкурентоспроможності вітчизняного аграрного виробництва. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом є новим форматом відносин, спрямованим на створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі (ЗВТ) Україна – ЄС і поступову інтеграцію України до внутрішнього ринку Євросоюзу.

Важливий науковий внесок у дослідження питань розвитку та становлення вітчизняного законодавства, його подальше вдосконалення з метою узгодження з європейськими стандартами і нормами зробили такі вчені, як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.Т. Білоус, С.В. Ківалов, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Н.Р. Нижник, С.Г. Стеценко, Т.А. Коломоєць, Н.М. Пархоменко, В.О. Шамрай, В.К. Шкарупа та ін.

Орієнтуючись на досвід нормотворчої діяльності членів ЄС, необхідно максимально визначити і реалізувати правові норми та принципи національної правової системи з урахуванням норм і принципів європейського права. Відповідно до стратегії євроінтеграції нашої держави, адаптація законодавства України до законодавства ЄС полягає в зближенні національного законодавства із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток, аграрного підприємництва, соціальної активності громадян України, економічний розвиток держави в межах ЄС, сприятиме поступовому зростанню рівня життя населення. Володіючи великим агропромисловим потенціалом, Україна прагне брати активну участь у міжнародній кооперації з формування міжнародної продовольчої системи. Країна була й продовжує залишатися лідером харчової і сільськогосподарської продукції на світовому ринку. З кінця 90-х років XX ст. українські зернові й олійні культури поставляються також до країн Близького Сходу, Східної Європи та ЄС [1]. Відстає експорт молочної продукції й продуктів високого ступеня переробки. Проте для більшості вітчизняних аграрних товаровиробників європейський ринок залишається недоступним. Наявність численних перешкод зумовлена невідповідністю вимогам ЄС і ВТО наявного правового й організаційного забезпечення безпеки сільгосппродукції, захисту конкуренції, порядку надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам та іншими чинниками. Проголошений курс на інтеграцію до ЄС є для України стратегічним орієнтиром, «своєрідним тестом на політичну, економічну й соціокультурну зрілість» [2]. Більшість вітчизняних аналітиків вважає, що нашої країні потрібні вільні ринки, умови, які знімали б щодо неї геополітичну дискримінацію в Європі, а не тільки саме членство в Євросоюзі, а основним завданням є сприйняття європейських цивілізаційних цінностей, а не вступ до ЄС в організаційному

плані [3]. Тому, підписавши 14 липня 1996 р. Угоду про партнерство та співробітництво з Європейськими співтовариствами (цей тип угод ЄС використовує для оформлення своїх відносин з усіма країнами СНД, Україна взяла на себе зобов'язання з модернізації і приватизації аграрного сектора економіки, розвитку внутрішнього та зовнішнього ринків для українських товарів, за умови забезпечення охорони навколишнього природного середовища і підвищення безпеки продуктів харчування.

Також були прийняті зобов'язання з поступового наближення українських стандартів до технічних правил ЄС стосовно продуктів харчування, включаючи санітарні й фітосанітарні стандарти. Протягом наступних років з'явилися численні нормативні акти, спрямовані на виконання взятих зобов'язань. Так, у 1995 р. Указом Президента України затверджено Стратегію інтеграції України в ЄС, яка передбачає адаптацію законодавства, наближення до сучасної європейської системи права; у 1997 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію, яка закріпила основні етапи й механізм цього процесу, а також Тимчасовий регламент, в якому передбачено механізм моніторингу проектів нормативних актів, розроблених центральними органами виконавчої влади, щодо їх відповідності законодавству ЄС, а Законом України від 18 березня 2005 р. затверджено Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС, яка визначала основні напрями й етапи адаптації до кінця 2008 р.

Сучасний стан української фінансової системи демонструє неспроможність комерційних банків швидко реагувати на змінювання ситуації в аграрному секторі. Ось чому більш доцільним є використання досвіду фінансової системи європейських держав, для якої характерні різноманітні організаційно-правові форми. В Європі протягом десятиліть утворились особливі системи кредитування в сільській місцевості, засновані на кооперативних засадах, що значно відрізняються від традиційного кредитування комерційними банками. Кооперативні банки – це некомерційні організації, основною метою яких є не отримання прибутку, а надання кредитно-фінансових послуг своїм учасникам для розвитку їхньої господарської діяльності й підвищення матеріального благополуччя. Директивою Ради Європейської Спільноти «Про адекватність капіталу інвестиційних фірм та кредитних установ» від 15 березня 1993 р. [5] передбачено, що мінімальний розмір капіталу для кооперативних банків має бути не менше 2 млн євро (при тому, що для інших банків він має становити не менше 3 млн євро) і їм заборонено провадити особливо ризикові фінансові операції. У таких країнах, як ФРН, Франція й Нідерланди, ці установи набули вигляду організованого економічного механізму з чіткою структурою. У Німеччині є місцеві кооперативні банки (райфайзенбанк або фольксбанк), Центральні кооперативні банки вважаються середнім рівнем [7; 8].

В Україні створено окрему правову базу для діяльності кооперативних банків та кредитних союзів, але

це не стало вагомим чинником для створення потужної системи кооперативних кредитних установ, бо законодавство в цій царині не є досконалим, бо не розроблено відповідних підзаконних нормативних актів, спрямованих на створення гарантійної системи діяльності кооперативних банків та захист коштів вкладників. А кредитні союзи, які діють у сільських регіонах України, за своєю суттю є мікрофінансовими установами, що надають невеликі споживчі кредити і не мають достатніх ресурсів для довгострокового кредитування.

Важливою третьою проблемою, пов'язаною з адаптацією аграрного законодавства, є стандартизація й сертифікація сільськогосподарської продукції. В Україні створено сучасну законодавчу базу в цій сфері, визначено спеціальний орган – Державний комітет України з питань технічного регулювання й споживчої політики, на який покладено завдання зі стандартизації й гармонізації національних стандартів із міжнародними та європейськими. Однак діяльність у цьому напрямі здійснюється надзвичайно повільно: за даними Рахункової палати України до середини 2007 р. кількість стандартів, гармонізованих із міжнародними та європейськими, була в 1,7 раза менше, ніж передбачено вищезгадуваною Програмою адаптації законодавства. Без вирішення цієї проблеми просування українських продуктів на європейський ринок неможливе. В Європейському Союзі значна увага приділяється питанню безпеки харчових продуктів. Згідно з Постановою Європейського Парламенту та Ради Європи від 25 січня 2004 р. «Про встановлення основних принципів та вимог закону про харчові продукти» [6] створено Європейський орган із питань безпеки та якості харчових продуктів, встановлено відповідні механізми реалізації політики ЄС у цій галузі. Одним із ключових моментів вищевказаної постанови є те, що закріплені в ній схеми контролю охоплюють весь цикл виробництва харчової продукції (починаючи з сільського господарства).

Нині в Україні нараховується приблизно 90 сертифікованих ферм загальною площею 210 тис. га, в яких реалізуються проекти, зорієнтовані на експорт органічної продукції, прикладом яких є діяльність кількох господарств Вінницької, Тернопільської, Київської та Луганської областей із вирощування твердої пшениці в умовах органічного землеробства з метою її експорту у Швейцарії. При цьому сертифікація господарств виконується й інспектується швейцарським сертифікатором відповідно до стандартів Bio-Suisse [4]. На інших об'єктах сертифікація також виконується іноземними сертифікаційними комісіями за стандартами ринків експорту.

В Україні офіційні стандарти органічного сектору не визначені, через що суттєво гальмується розвиток споживчого ринку такої продукції. Варто зазначити, що в умовах перевиробництва сільськогосподарської продукції в країнах ЄС фермер розглядається не тільки як виробник продовольства, а й як так званий страж природи [3, с. 160]. Рішенням Європейського Парламенту та Ради Європи від 22 липня

2004 р. затверджено програму дій у сфері навколишнього природного середовища [6], яка передбачає виконання агроекологічної програми, спрямованої на стимулювання екологічних методів господарювання. За цією програмою та іншими документами ЄС надається фінансова підтримка фермерам, які зобов'язуються протягом не менше 6 років ввести в практику методи, що зменшують забруднення довкілля, в тому числі хімічно-органічними добривами, і які сприяють збереженню сільських ландшафтів. Надається також допомога фермерам, які виводять із сільськогосподарського обороту землі не менше як на 20 років із метою охорони навколишнього природного середовища (наприклад для створення біологічних лісових заповідників або природних парків). Четвертим напрямом адаптації в царині аграрного законодавства є узгодження зі стандартами ЄС законодавства про компанії.

Законом в Україні передбачено створення сільськогосподарських дорадчих служб, діяльність яких спрямована на підвищення рівня знань сільськогосподарських виробників, отримання ними навичок прибуткового ведіння господарства, підвищення рівня доходів і розвиток сільської місцевості. Сільськогосподарськими радниками виступають спеціалісти, які мають високий рівень професійної підготовки і які склали кваліфікаційний іспит.

Надання дорадчих послуг, не передбачених у цільових програмах, здійснюється коштом їх замовників. Як показує практика, більшість крупних і середніх сільгоспідприємств таких послуг не потребують, у той час, як фермери, обслуговуючі кооперативи, кредитні союзи і власники особистих селянських господарств звертаються за допомогою радників для вирішення різних питань, пов'язаних з аграрним виробництвом, маркетинговими дослідженнями, фінансовими відносинами та ін. Доволі перспективним джерелом отримання доходів на селі є впровадження досвіду країн ЄС із розвитку сільського туризму, де цей вид діяльності має безліч напрямів і забезпечує зайнятість сільських жителів.

У рамках проектів міжнародної технічної допомоги за сприянням Європейської Федерації сільського й зеленого туризму він почав розвиватися й в Україні: створено громадські організації, які допомагають громадянам, бажаючим надавати туристичні послуги, власників туристичних агросадіб знайомлять зі стандартами якості ЄС, розміщують рекламу в друкарських виданнях, приймають замовлення через систему Інтернет. Законодавчою базою для розвитку цього виду діяльності нині є лише Закон «Про особисте селянське господарство», який дає змогу власникам особистих селянських господарств надавати послуги в галузі сільського й зеленого туризму без реєстрації підприємницької діяльності й за наявності лише декларації доходів із податкової інспекції та сплати податку на прибуток.

Однак нині у законодавстві України немає такого нормативного акта, який регулював би ці відносини, що є основною перешкодою для інтенсивного розвитку таких господарств. Загалом сільське гос-

подарство України є ще дуже далеким від європейської моделі, а регулювання аграрних правовідносин відстає від вимог часу. Селянство очікує послідовної аграрної політики, спрямованої на формування справедливих ринкових відносин, гармонізацію національних стандартів безпеки та якості продукції зі стандартами ЄС, впровадження ресурсозберігаючих, безпечних та екологічно чистих технологій виробництва.

За інформацією Урядового офісу координації європейської та євроатлантичної інтеграції, станом на кінець 2018 р. виконання Угоди про асоціацію взагалі в країні оцінювалось у 42%. Водночас, за результатами 2018 р., один із найвищих показників виконання угоди саме у сфері сільського господарства – 88%. Для виробника це означає зміни в господарській діяльності та агровиробничій практиці, адже незалежно від тривалості процесу адаптації законодавства йому доведеться змінюватись відповідно до вимог ЄС. Організації громадянського суспільства більше за всіх зацікавлені в тому, щоб фермери годували громадян здоровою їжею, щоб сільське господарство нашої країни процвітало. Тому громадські об'єднання, учасники європейських громадських коаліцій, які взяли на себе зобов'язання здійснювати моніторинг виконання Угоди, не чекаючи остаточних ухвалень змін у законодавстві, намагаються надати фермерам необхідну підтримку вже зараз. Адже чим раніше фермери зрозуміють, яким чином їх стосується Угода про асоціацію, тим швидше знайдуть нові ринки для своєї продукції та оновлять чинні. Угода про асоціацію була ратифікована Верховною Радою України та Європейським Парламентом 16 вересня 2014 р. Повністю Угода набула чинності з 1 січня 2017 р. після її ратифікації всіма країнами-членами Європейського Союзу (ЄС). Однак з 1 листопада 2014 р. тимчасово застосовувались деякі її положення, зокрема Глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне та секторальне співробітництво» (за винятком ст. 404 (h) щодо посилення гармонізації з питань, які обговорюються в рамках міжнародних організацій). На виконання «Плану заходів з виконання Угоди про асоціацію Україна–ЄС», що затверджений Кабінетом Міністрів України 25 жовтня 2017 р., та положень глави 17 УА Мінагрополітики розробило «План заходів з наближення законодавства України до права ЄС в агропромисловому комплексі», затверджений Наказом Мінагрополітики від 27 червня 2018 р. № 313. Він включає заходи з імплементації 44 актів права ЄС: 6 актів щодо політики якості; 25 актів ЄС щодо стандартів торгівлі рослинами, насінням рослин, продуктами, отриманими з рослин, фруктами та овочами; 4 акти щодо органічного фермерства;

23 акти ЄС щодо стандартів торгівлі живими тваринами та продуктами тваринництва; 1 акт стосується генетично модифікованих зернових. З 1 січня 2016 р. також почали тимчасово застосовуватись положення Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», який містить Главу 4 «Санітарні та фітосанітарні заходи», що стосується сфери сільського господарства і торгівлі. Відповідно до неї між Україною та Європейським Союзом створюється Поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ) на 10 років. Україна має впровадити національну систему контролю за якістю та безпечністю харчових продуктів, яка буде еквівалентна системі Європейського Союзу, що базується на важливому принципі забезпечення контролю «від лану до столу». На виконання цього розпорядженням Кабінету Міністрів України № 228 від 24 лютого 2016 р. (зі змінами, внесеними розпорядженням КМУ № 444 від 04.07.2017 р.) було затверджено Всеохоплюючу стратегію імплементації законодавства у сфері санітарних та фітосанітарних заходів, яка містить строки законодавчого наближення у цій сфері. Стратегія охоплює заходи з розроблення законодавства та впровадження значної кількості санітарних та фітосанітарних заходів, які стосуються як загальної національної системи контролю, так і окремих продуктів та процесів.

Відповідно до Звіту про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2018 р., 64% актів ЄС було імplementовано у сфері санітарних і фітосанітарних заходів, 22% актів у сфері захисту навколишнього природного середовища та 86% актів у сфері сільського господарства. Впровадження європейських норм дало змогу вітчизняним суб'єктам господарювання отримати дозвіл на поставки в ЄС м'яса птиці, риби та рибопродуктів, меду, яєць і яйцепродуктів, молока і молочних продуктів, колагену, кишкової сировини, равликів, а також нехарчових продуктів тваринного походження, наприклад, пуху, пір'я та шкірсировини, технічного казеїну тощо. Станом на початок лютого 2019 р. 306 українських виробників тваринної продукції вже пройшли процедури перевірки та отримали право на експорт продуктів тваринного походження до ЄС, з них 126 виробників харчових продуктів тваринного походження (м'ясо птиці, риби, меду, яєць, молочної продукції). Для українських фермерів використання переваг процесу євроінтеграції і узгодження вітчизняного законодавства зі стандартами ЄС містить низку переваг, що сприяє зростанню експорту й розширенню асортименту виробництва. Крім того, національний споживач також отримує переваги від покращеної якості продукції, кращого інформування про вміст, походження та виробництво сільськогосподарських товарів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Друзенко Г.В. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС: досвід часткового прийняття AquisCommunautaire без чіткої перспективи членства у Союзі. *Юридичний журнал*. 2005. № 8. С. 27–36.
2. Мерніков Г.І. Європейська інтеграція України та економічна безпека держави. *Сайт Національного інституту стратегічних досліджень*. URL: <http://www.db.niss.gov.ua/cgi-bin/bsdcc.pl?100>
3. Назаренко В.И. Аграрная политика Европейского Союза. Москва : Ин-т Европы РАН, 2004. 205 с.
4. Офіційний сайт М-ва аграрної політики України. URL: <http://www.minagro.kiev.ua>.
5. EU Directive on the Capital Adequacy of Investment Firms and Credit Institutions of 15 march 1993. Directive 93/6/EEC, *Official Journal of the European Communities*. № L141, 11 June 1993.
6. Regulation of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety / № 178/2002. *Official Journal* № L31, 01/02/2002 P. 0001 – 0024. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriSe>.
7. European Council Regulation of 24 June 1991 on organic production of agricultural products and indications referring thereto on agricultural products and foodstuffs / № 2092/91. *OJ* № L198, 22.7.1991. P. 1–15. URL: http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexapi!prod!CELEXnumdoc&lg=EN&numdoc=31991R2092&model=guichett.
8. Communication EU on the Sixth Environment Action Programme of the European Community, «Environment 2010: Our future, Our choice» / Decision № 1600/2002/EC of the European Parliament and of the Council. URL: http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.15421/392015>

Греца Я. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ПРИ ОПОДАТКУВАННІ ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ-ПІДПРИЄМЦІВ НА ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ОПОДАТКУВАННЯ

ENSURING THE EQUALITY PRINCIPLE IN TAXATION OF THE INCOME OF INDIVIDUALS IN THE GENERAL SYSTEM OF TAXATION

Стаття розкриває особливості оподаткування доходів фізичних осіб-підприємців, визначає переваги і недоліки здійснення господарської діяльності в такій формі. Так, зазначено, що до переваг здійснення індивідуальної підприємницької діяльності можна зарахувати простоту реєстрації підприємця, спрощений облік доходів та витрат, лояльне регулювання касових операцій тощо. Водночас здійснення господарської діяльності в такій формі має низку недоліків порівняно з юридичними особами, зокрема підприємець несе відповідальність за свої зобов'язання всім своїм майном, на відміну від засновника юридичної особи щодо її зобов'язань, у тому числі і податкових. Наголошено на тому, що є суттєва різниця між оподаткуванням юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців на загальній системі оподаткування, при цьому обсяг податкового навантаження на останніх є вищим. Дискримінаційними є норми податкового законодавства України щодо обмеження обсягу витрат підприємця, які враховуються під час визначення об'єкта оподаткування, порівняно з витратами юридичної особи. Наведено конкретні приклади необґрунтованих обмежень витрат підприємців у Податковому кодексі України. Звернуто увагу на недосконалість правового регулювання визначення об'єкта оподаткування фізичної особи-підприємця, що зумовлює виникнення спорів між платниками податків та податковими органами. Вказано на деякі недоліки у правозастосуванні в діяльності податкових органів під час вирішення питання щодо складу витрат фізичної особи – підприємця. Обґрунтовано, що потребують удосконалення норми податкового законодавства в частині визначення об'єкта оподаткування осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність, оскільки законом не визначено перелік витрат, що можуть враховуватися такими особами в процесі визначення об'єкта оподаткування, а це призводить до необґрунтованих обмежень із боку податкових органів. Доведено, що на підприємців покладено додатковий фінансовий тягар порівняно з юридичними особами у вигляді військового збору та єдиного соціального внеску на власні доходи. Наголошено, що в такій ситуації не забезпечується дотримання принципу рівності платників податків. Незважаючи на те, що в деяких випадках допускається відступ від принципу рівності у процесі застосування регулюючої функції податків, однак у цій ситуації, з огляду на підвищену відповідальність підприємців, а також нерівні організаційні можливості порівняно з юридичними особами, вище податкове навантаження на них є несправедливим. Зроблено висновок, що в цій ситуації здійснення господарської діяльності у формі фізичної особи-підприємця не є оптимальним із точки зору податкового планування. Внесено пропозицію щодо законодавчого врегулювання цієї проблеми.

Ключові слова: фізична особа, підприємець, господарська діяльність, податок, об'єкт оподаткування, витрати, принцип рівності.

The article reveals the peculiarities of the taxation of income of individual entrepreneurs, as well as defines the advantages and disadvantages of conducting economic activities in this form. Thus, it is noted that the advantages of carrying out individual business activities include the simplicity of registration of the entrepreneur, simplified accounting of income and expenses, loyal regulation of cash transactions, etc. On the other hand, carrying out economic activities in this form has several disadvantages compared to legal entities, in particular the entrepreneur is responsible for their obligations with all their property, unlike the founder of the legal entity in relation to its obligations, including tax liabilities. It is emphasized that there is a significant gap between taxed legal entities and sole proprietors in general, but it should be noted that the tax burden on the latter is higher. The norms of the tax legislation of Ukraine concerning the limitation of the amount of expenses of the entrepreneur, which are taken into account in determining the object of taxation, in comparison with the expenses of a legal entity are discriminatory. This is illustrated by concrete examples of unjustified restrictions on the expenses of entrepreneurs in the Tax Code of Ukraine. Attention is drawn to the imperfection of the legal regulation of defining the object of taxation of an individual entrepreneur, which causes disputes between taxpayers and tax authorities. Also, it is pointed out that there are certain shortcomings in the activity of the tax authorities in resolving the issue of the cost structure of the individual entrepreneur. It is substantiated that the tax legislation needs to be improved in terms of determining the object of taxation of persons engaged in independent professional activity, since the law does not specify the list of expenses that can be taken into account by such persons in determining the object of taxation, and this leads to unjustified restrictions on the subject of taxation by tax authorities. It is proved that the entrepreneurs have an additional fiscal burden compared to legal entities in the form of a military levy and a single social contribution to their own revenues. It is emphasized that in such a situation the principle of equality of taxpayers is not ensured. Although in some cases derogation from the principle of equality in the application of the regulatory function of taxes is allowed, however, in this situation, given the increased responsibility of entrepreneurs and unequal organizational capacity compared to legal entities, higher tax burden on them is unfair. It is concluded that in the current situation economic activity in the form of an individual entrepreneur in the general tax system is not optimal in terms of tax planning. A proposal for legislative settlement of this problem has been submitted.

Key words: individual, entrepreneur, economic activity, tax, object of taxation, costs, principle of equality.

Постановка проблеми. Однією з найбільш поширених форм господарської діяльності є здійснення індивідуальної підприємницької діяльності громадянами. Так, на початок 2019 року їх кількість становила 1,91 млн [1]. Здійснення підприємницької діяльності фізичними особами має важливе значення для розвитку економіки держави, забезпечує значний обсяг податкових надходжень до бюджету, сприяє формуванню середнього класу, вирішенню проблеми безробіття тощо. При цьому держава має сприяти розвитку малого і середнього бізнесу, створюючи прозорі і справедливі правила. Забезпеченню справедливості, зокрема, має сприяти неухильне дотримання принципу рівності і недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації. Разом із тим діючий стан правового регулювання оподаткування фізичних осіб – підприємців не можна назвати оптимальним. Аналіз норм законодавства, а також практики його застосування свідчить, що ціла низка положень норм Податкового кодексу України, які регулюють оподаткування підприємців на загальній системі оподаткування, є дискримінаційними і потребують змін. Нині очікується суттєва реформа оподаткування доходів фізичних осіб, під час проведення якої ці недоліки мають бути враховані й усунуті. Це свідчить про актуальність і своєчасність дослідження цієї проблематики.

Стан дослідження. Питанню оподаткування доходів фізичних осіб були присвячені праці таких вчених, як О.О. Головашевич, Л.М. Демиденко, М.П. Кучерявенко, Н.Ю. Пришва та ін. Водночас не приділялося достатньо уваги питанням аналізу недоліків регулювання оподаткування доходів підприємців на загальній системі оподаткування, особливо крізь призму податкового планування.

Метою статті є оцінка переваг та недоліків здійснення господарської діяльності у формі фізичної особи-підприємця, внесення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання підприємців на загальній системі оподаткування задля забезпечення принципу рівності платників податків.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи вплив вибору форми здійснення господарської діяльності на процес податкового планування, можна дійти висновку, що найбільш суттєво відмінність проявляється в порядку оподаткування юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, адже юридичні особи на загальній системі оподаткування є, зокрема, платниками податку на прибуток підприємств, в той час як підприємці на загальній системі оподаткування сплачують податок на доходи фізичних осіб. З одного боку, може скластися враження, що ставки цих податків однакові – 18%, однак сукупність інших елементів податків, а також відмінності у сплаті інших податків та зборів суттєво відрізняють ці форми ведення бізнесу щодо їхнього податкового навантаження.

Здійснюючи вибір між проведенням господарської діяльності у формі створення юридичної особи чи у формі фізичної особи-підприємця, варто враховувати весь спектр переваг та недоліків, а не

тільки брати до уваги податкові аспекти. Зокрема, як зазначає Т.А. Гусева, до очевидних переваг ведення підприємницької діяльності як індивідуального підприємця є практична відсутність будь-яких вимог у процесі здійснення державної реєстрації, оперативність і простота прийняття управлінських та виробничих рішень, непоширення на підприємців низки обмежень по касових операціях (на них не поширюються вимоги про обов'язкове зберігання готівкових коштів у банку, дотримання ліміту каси тощо) [2 с. 158]. Також до переваг здійснення господарської діяльності підприємцем індивідуально можна зарахувати здійснення спрощеного обліку доходів та витрат, порівняно з бухгалтерським обліком юридичної особи.

Суттєвим фактором, який може вплинути на доцільність вибору форми здійснення господарської діяльності є той факт, що, здійснюючи підприємницьку діяльність індивідуально, фізична особа несе відповідальність за своїми зобов'язаннями, у тому числі і податковими, всім своїм майном, на відміну від засновників юридичних осіб, що створює суттєві ризики. У наукових колах точиться дискусія з приводу доцільності встановлювати додаткову відповідальність засновників юридичних осіб чи обмежену майнову відповідальність фізичних осіб підприємців. На думку деяких науковців, відсутність відповідальності засновників за зобов'язаннями юридичної особи створює умови для криміналізації бізнесу в цій формі. Своєю чергою, відсутність обмеженої відповідальності індивідуального підприємця за своїми зобов'язаннями робить його незахищеним порівняно із засновниками юридичних осіб [2, с. 160]. Однак, на нашу думку, запровадження відповідальності засновників за зобов'язаннями юридичної особи (насамперед товариств з обмеженою відповідальністю) є недоцільним, оскільки, по-перше, буде фактором стримування ділової активності, а по-друге, буде суперечити усталеній світовій корпоративній практиці. Так само недоцільним є встановлення обмеженої відповідальності фізичних осіб-підприємців, адже запровадження таких обмежень буде додатковим фактором для виникнення зловживань, штучного уникнення виконання ними своїх зобов'язань.

Якщо порівнювати податкове навантаження юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців на загальній системі оподаткування, ми можемо дійти висновку, що за чинним законодавством для індивідуальних підприємців воно є вищим. На це впливає, зокрема, відмінність у процесі визначення об'єкта оподаткування, яка полягає в тому, що для підприємців суттєво обмежений перелік витрат порівняно з юридичними особами. Як відомо, для юридичних осіб об'єктом оподаткування податком на прибуток є фінансовий результат до оподаткування, визначений за даними бухгалтерського обліку, за якого враховуються витрати операційної діяльності (собівартість товарів, адміністративні витрати, витрати на збут, інші операційні витрати), а також інші витрати (фінансові витрати, витрати минулих періодів, операції з основними засобами, операції з борговими

вимогами і зобов'язаннями тощо). Водночас перелік витрат, які може під час визначення оподаткованого доходу врахувати фізична особа-підприємець, наведений у п. 177.4 ст. 177 Податкового кодексу України, який є за своїм змістом значно вужчим. Відповідно, витрати, які не ввійшли до цього переліку, не можуть враховуватися під час визначення об'єкта оподаткування, навіть якщо вони пов'язані з господарською діяльністю. Зокрема, податкові органи неодноразово займали таку позицію: підприємець не зможе врахувати витрати на власне відрядження (тільки на відрядження найманих працівників), на сплату податку на майно (в тому числі земельний податок чи оренда плати за землю), на погашення відсотків за кредитом, навіть якщо кредит отримувався для здійснення господарської діяльності, курсові різниці, витрати на оплату бухгалтерських послуг та інші витрати. Суттєво обмежений підприємець у зарахуванні до витрат, пов'язаних з отриманням доходу, витрат на страхування. Податкові органи в індивідуальній податковій консультації від 14.03.2018 р. № 1009/Б/99-99-13-01-02-14/ПК визнали право на зарахування до витрат підприємницької діяльності підприємців-перевізників витрат за договорами страхування цивільно-правової відповідальності, а також особисте страхування водіїв від нещасних випадків на транспорті під час поїздки, оскільки таке є обов'язковим для власників транспортних засобів. Однак жодних інших витрат на страхування у складі витрат підприємця-загальносистемника податковий орган не визнає [3].

До цього ж необхідно додати, що фізична особа – підприємець, на відміну від юридичної особи, не може врахувати збитки минулих періодів, що суттєво звужує її можливості, адже якщо попередній рік для підприємця виявиться збитковим, то ці збитки не можуть бути враховані ним у поточному періоді.

Можна також згадати про обмеження щодо зарахування на витрати вартості мобільного зв'язку (можна включати лише вартість дзвінків, які пов'язані із здійсненням господарської діяльності, при цьому такий зв'язок необхідно підтверджувати документально, що доволі непросто). Також у Податковому кодексі є пряма норма, яка обмежує зможу підприємця враховувати під час визначення об'єкта оподаткування витрати на придбання та утримання основних засобів подвійного призначення (земельні ділянки, об'єкти житлової нерухомості, легкові та вантажні автомобілі) [4].

Так само варто наголосити, що до 2017 року податкові органи ставили під сумнів право фізичних осіб – підприємців враховувати під час визначення об'єкта оподаткування суми амортизаційних відрахувань, нарахованих на основні засоби, що використовувалися під час здійснення господарської діяльності. Ця проблема була вирішена лише шляхом законодавчого урегулювання [5].

Фіскальна позиція податкових органів, яка буквально обмежує перелік витрат підприємця лише тими, які прямо передбачені у ст. 177 Податкового кодексу України, нечіткість самих правових норм вказаної статті, яка, з одного боку, ніби і не перед-

бачає виключного, обмеженого переліку, але, з другого боку, чітко це не зумовлює, призводить до численних судових спорів між платниками податків та податковими органами. Так, постановою Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 31.03.2016 р. у справі № 804/16096/15 скасовано Індивідуальну податкову консультацію ДФС від 28.10.2015 р. № 1061/Г/99-99-1702-02-14, яка обмежувала право підприємців на врахування витрат із сплати відсотків за кредитами, при цьому суд встановив, що сплата процентів, нарахованих на кредитні кошти, отримані для придбання товарів із метою використання в господарстві, є вартістю придбаних банківських послуг, прямо пов'язаних із господарською діяльністю підприємця, і підлягає врахуванню під час визначення його об'єкта оподаткування податком на доходи фізичних осіб [6].

Спірним залишається питання щодо формування та документального підтвердження витрат підприємця. Якщо право юридичної особи на формування витрат на дату отримання товарів чи послуг не ставиться під сумнів, то стосовно фізичних осіб – підприємців податкові органи наполягають, що їх витрати визнаються, якщо вони оплачені і підтверджені відповідним платіжним документом. Якщо підприємець отримав товари або послуги, але не оплатив їх, податкова не визнає такі витрати навіть за умови, що вони підприємцем реалізовані і він отримав відповідний дохід. Водночас податковим органом не враховуються витрати в розумінні податкового законодавства – це сума будь-яких витрат платника податку в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах, здійснюваних для провадження господарської діяльності платника податку, в результаті яких відбувається зменшення економічних вигод у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, внаслідок чого відбувається зменшення власного капіталу. При цьому нормами ст. 177 Податкового кодексу України передбачено касовий метод тільки для визначення доходів підприємця, який перебуває на загальній системі оподаткування, однак норми про касовий метод визначення витрат для фізичної особи – підприємця на загальній системі оподаткування жодне положення Податкового кодексу України не містить. Разом із тим, врахувавши під час визначення об'єкта оподаткування неоплачені витрати, підприємець мав бути готовий захищати свої права в суді, оскільки податковим органом такі витрати, напевно, визнані не будуть.

Ще гіршою ситуацією із визначенням витрат є для осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність, наприклад, таких як адвокати, нотаріуси та низка інших, оскільки норма ст. 178 Податкового кодексу України взагалі не визначає склад витрат, які можуть враховуватися такими особами у процесі визначення об'єкта оподаткування. Норма закону містить загальне положення, яке передбачає, що оподатковуваним доходом вважається сукупний чистий дохід, тобто різниця між доходом і документально підтвердженими витратами, необхідними для провадження певного виду незалежної профе-

сійної діяльності. Однак, які саме витрати вважаються необхідними для здійснення такої діяльності і хто саме має визначати таку необхідність, не врегульовано. З одного боку, може скластися враження, що таке широке формулювання розв'язує руки платникам податків, не обмежуючи їх право, однак на практиці податкові органи часто керуються власним розсудом, оцінюючи пов'язаність витрат самозайнятої особи з її професійною діяльністю, часто свавільно звужуючи їх перелік. Наприклад, податкові органи тривалий час під час проведення перевірок нотаріусів керувалися наказом ДПС України від 24.12.2012 р. № 1185 та наказом Міністерства доходів і зборів України від 30.12.2013 р. № 884 «Про затвердження Узагальнюючої податкової консультації щодо витрат приватного нотаріуса», однак у цих консультаціях був наведений орієнтовний і доволі звужений перелік, який не враховував всіх можливих реальних витрат нотаріусів, які пов'язані з їх діяльністю [7]. Так, врахування витрат на сплату комунальних послуг було передбачено лише в разі використання нотаріусом власного приміщення, тому під час перевірок податкові органи ставили під сумнів такі витрати, якщо нотаріус користувався приміщенням на правах оренди чи позички. Зрозуміло, що будь-якого законодавчого підґрунтя такі претензії контролюючих органів не мали.

Також варто наголосити, що фізичні особи – підприємці, а також особи, які здійснюють незалежну професійну діяльність, мають додаткове податкове навантаження у вигляді військового збору (1,5% від об'єкта оподаткування), а також у вигляді єдиного соціального внеску на власні доходи (в той час як юридичні особи сплачують ЄСВ тільки з фонду оплати праці найманих працівників). При цьому в Україні є несправедлива норма, яка зобов'язує фізичних осіб – підприємців, а також самозайнятих осіб сплачувати єдиний соціальний внесок навіть за відсутності доходів від здійснення своєї діяльності. До цього часу до кінця не вирішена проблема покладення на громадян подвійного обов'язку зі сплати ЄСВ, якщо вони є одночасно зареєстрованими як фізичні особи – підприємці, а водночас здійснюють незалежну професійну діяльність (така проблема актуальна, наприклад, для адвокатів, арбітражних керуючих тощо). Це так само зумовлює численні судові спори з податковими органами, які часто вирішуються на користь платників податків.

Можна навести ще низку прикладів, коли свого часу податкові органи створювали штучні перешкоди для підприємців, зокрема абсолютно безпідставно обмежували право фізичних осіб – підприємців на зарахування до податкового кредиту, зокрема, сум ПДВ, що виникли у зв'язку із придбанням чи ввезенням на митну територію України вантажних транспортних засобів (навіть у випадках, коли основним видом діяльності підприємця було надання послуг з автомобільних перевезень вантажів, а сам підприємець, безумовно, був зареєстрований платником ПДВ) на тій підставі, що такі транспортні засоби реєструються не за фізичною особою – під-

приємцем, а просто за фізичною особою. При цьому податкові органи не враховували того, що норми податкового законодавства України не обмежували право платника податку на податковий кредит залежно від суб'єктного складу сторін у правовідносинах за договорами на придбання товарів (робіт, послуг), у тому числі і транспортних засобів, та визначають однакові права та обов'язки як для юридичних, так і для фізичних осіб, платників податку (в тому числі і фізичних осіб-підприємців).

Також необхідно наголосити, що в Україні тривалий період точиться дискусія щодо заміни податку на прибуток податком на виведений капітал. Як відомо, суть цього податку зводиться до того, що він передбачає оподаткування лише тієї частини прибутку, яка виводиться у формі дивідендів чи прирівняних до них виплат, тоді як прибуток, що залишається в бізнесі, оподатковуватися не буде. Не вдаючись до аналізу переваг і недоліків таких можливих змін, ми хочемо наголосити, що в разі запровадження такого податку відмінність між оподаткуванням юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців зросте.

Навіть у ситуації, яка склалася нині, ми можемо констатувати, що фізичні особи – підприємці мають низку податкових обмежень, які видаються несправедливими та дискримінаційними, такими, що не відповідають принципу рівності платників податків. Свого часу Конституційний суд Російської Федерації в ухвалі від 14.12.2004 р. № 451-0 висловив позицію, що регулювання податкових відносин має відповідати вимогам конституційного принципу рівності, в тому числі незалежно від організаційно-правової форми здійснення підприємницької діяльності. Це передбачає закріплення в законі правових гарантій покладання на рівних суб'єктів оподаткування рівного податкового тягаря. Разом із тим принцип рівності не виключає можливість встановлення різних правових умов для різних категорій суб'єктів права, проте така різниця не може бути довільною, вона має ґрунтуватися на об'єктивних характеристиках відповідних категорій суб'єктів. Ця правова позиція, що має загальне значення для всіх галузей законодавчого регулювання, стосовно сфери податкових відносин означає, що конституційний принцип рівності не перешкоджає законодавцю використовувати диференційований підхід до встановлення різних систем оподаткування для індивідуальних підприємців і організацій, якщо така диференціація зумовлена об'єктивними факторами, в тому числі економічними характеристиками об'єкта оподаткування та бази оподаткування [8].

Однак у цій ситуації, зважаючи на фактор відповідальності фізичної особи підприємця за виконання податкових зобов'язань усім своїм майном, а також враховуючи нерівні організаційні можливості адміністрування податків порівняно з юридичними особами, ми вважаємо несправедливими правила, які для підприємців встановлюють податковий тягар більший, ніж для юридичних осіб.

Висновок. За діючих умов здійснення господарської діяльності у формі фізичної особи – підприємця на загальній системі оподаткування не можна

вважати оптимальним із точки зору податкового планування. Ми вважаємо за необхідне внесення змін до Податкового кодексу України, які усунуть необґрунтовані обмеження для фізичних осіб – підприємців щодо формування витрат, що враховуються у процесі обчислення об'єкта оподаткування. Аналогічні положення мають бути закріплені і для осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність. Такі

зміни мають забезпечити дотримання принципу рівності, забезпечити право на формування витрат, пов'язаних із господарською (професійною) діяльністю в обсязі, не меншому, ніж це передбачено для юридичних осіб, чітко встановивши при цьому критерії визначення витрат, які з господарською діяльністю не пов'язані, з метою уникнення зловживань із боку як платників податків, так і податкових органів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. YouControl: 2019 року кількість підприємств в Україні збільшилася на 4%, а ФОПів – на 2%. URL: <http://jur-gazeta.com/golovna/youcontrol-2019-roku-kilkist-pidpriemstv-v-ukrayini-zbilshilasya-na-4-a-fopiv-na-2.html>.
2. Гусева Т.А. Налоговое планирование: концепция правового регулирования. Орел : Орел ГТУ, 2007. 236 с.
3. Що не може включати до витрат підприємець на загальній системі. URL: <https://balance.ua/news/post/chto-ne-mozhet-vklyuchat-v-rasxody-predprinimatel-na-obshhej-sisteme>.
4. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Голос України*. 2010. № 229-230.
5. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні : Закон України від 21.12.2016 р. № 1797-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 5-6. Ст. 48.
6. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 31.03.2016 р. у справі № 804/16096/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57257590>.
7. Про затвердження Узагальнюючої податкової консультації щодо деяких питань оподаткування фізичних осіб, які провадять незалежну професійну діяльність (приватних нотаріусів, адвокатів) : Наказ ДПС України від 24.12.2012 р. № 1185. URL: <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkov-zakonodavstvo/nakazi/62191.html>.
8. Ухвала Конституційний суд Російської Федерації від 14.12.2004 р. № 451-0. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_52611.

Мамалуй О. О.,
кандидат юридичних наук,
суддя Верховного Суду

ПЛАТНИК ПОДАТКІВ ЯК УЧАСНИК ПОДАТКОВИХ ВІДНОСИН

TAXPAYER AS A SUBJECT OF LEGAL RELATIONS

У науковій роботі автором розглянуто платників податків як учасників податкових правовідносин, акцентовано на важливості правильного розуміння та однакового підходу до тлумачення цього поняття з огляду на неможливість існування безсуб'єктних відносин, а отже, однозначної потреби в оцінці та ідентифікації конкретного суб'єкта права як платника податків, а також включення його до суб'єктного складу податкових правовідносин. Автором вказано, що платники податків як учасники правових відносин є «своєрідним рушійним механізмом», який прямо бере участь в їх виникненні, зміні та припиненні. У статті розкрито загальнотеоретичну проблематику, пов'язану із встановленням співвідношення таких понять, як «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин», на основі проаналізованих теоретичних позицій окремих науковців. Автор зауважує, що «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин» являють собою загальнотеоретичні конструкції, які навряд чи можна розмежовувати на основі критерію статичності та динаміки, адже поняття «суб'єкт правовідносин», так само як і категорія «суб'єкт права» може застосовуватися як в абстрактному, загальнотеоретичному сенсі, так і в конкретно-прикладному значенні. Під час дослідження питання щодо платників податків чимало уваги було приділено класифікації суб'єктів податкових правовідносин за різними критеріями з огляду на різні наукові підходи, що значно розширює та поглиблює розуміння кола платників податків, при цьому чітко та безумовно вказує на обов'язковість зарахування до основних суб'єктів податкових відносин контролюючого органу та платника податків. Автором також наведено власний підхід до класифікації платників податків за певними критеріями (правова природа статусу особи, резидентство, специфіка об'єктів оподаткування). У науковому дослідженні розглянуто основні проблеми визначення поняття «платник податку», визначено види платників податків та синтезовано основні елементи юридичного складу платника податку: статусний, об'єктно-діяльнісний, нормативний. Автором розроблено власний підхід до тлумачення поняття «платник податків».

Ключові слова: платник податків, податкові правовідносини суб'єкт правовідносин.

The author deals with taxpayers as participants in tax relations, emphasizes the importance of the correct understanding and the same approach to the interpretation of this concept in view of the impossibility of the existence of a non-subjective relationship, and therefore the unambiguous need for assessment and identification of a particular subject of law as a payer taxes so including it in the subject structure of the tax relationship. The author points out that taxpayers, as participants in legal relations, are a "kind of driving mechanism" that directly participates in their origin, change and termination. The article deals with the general theoretical problems related to establishing the relation between such concepts as "subject of law" and "subject of legal relations" on the basis of the analyzed theoretical positions of individual scientists. The author points out that "subject of law" and "subject of legal relations" are general theoretical constructs that can hardly be distinguished on the basis of the statics and dynamics criteria, since the concept of legal entity as well as the category of legal entity can be used both in abstract, general theoretical sense and in concrete and applied sense. Considerable attention in the study of the issue of taxpayers has been paid to the classification of subjects of tax relations by different criteria and taking into account different scientific approaches, which significantly broadens and deepens the understanding of the circle of taxpayers, while clearly and unconditionally indicates the obligation to refer to them tax authorities of the controlling authority and the taxpayer. The author also presents his own approach to the classification of taxpayers by certain criteria (the legal nature of the status of the person, the residence, the specifics of the objects of taxation). The basic problems of definition of the concept of "taxpayer" have been considered in the research, the types of taxpayers have been defined and the basic elements of the legal structure of the taxpayer have been synthesized: status, object-activity, normative. The author has developed his own approach to interpreting the concept of "taxpayer".

Key words: taxpayer, tax relations, subject of legal relations.

Для системного та послідовного дослідження правової природи конкретного різновиду суспільних відносин потрібно чітко визначити суб'єктний склад таких відносин. Учасники правових відносин є «своєрідним рушійним механізмом», який бере безпосередню участь в ініціюванні, зміні та припиненні правових відносин. Регламентовані правом відносини не можуть бути безсуб'єктними. Не є виключенням у цьому разі й податкові відносини, які характеризуються галузево зумовленою специфікою.

В аспекті визначення специфіки правового статусу суб'єктів податкових відносин потрібно підняти загальнотеоретичну проблематику, пов'язану із встановленням співвідношення таких понять, як «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». У першу чергу варто зауважити, що є два підходи до визначення співвідношення відповідних понять:

а) ототожнення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин»;

б) розрізнення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин».

Так, Ц.А. Ямпольська обстоює позицію, за якою такі поняття, як «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин», варто ототожнювати, адже суб'єкт права є носієм прав та обов'язків, тоді як суб'єкт правовідносин є дійсним або ж потенційним учасником таких відносин [1, с. 112]. Незважаючи на схожість трактувань, позицію, що відповідні поняття є різнорідними, висловлює М.О. Перепелиця, яка зазначає, що суб'єкт права відрізняється від суб'єкта правовідносин тим, що перший є потенційним учасником суспільних відносин, тоді як другий може розглядатися виключно як дійсний учасник правовідношення [2, с. 11].

Змістовну аналогічну позицію з відповідного питання займає С.С. Алексєєв, який говорить, що суб'єкт права наділений правосуб'єктністю та потенційно може виступати як учасник правових відносин, тоді як суб'єкт правовідносин – це конкретний, реальний учасник правовідносин [3, с. 140]. Р.Й. Халфіна зазначає, що поняття суб'єкта права є змістовно ширшим за поняття суб'єкта правових відносин, адже коли мова йде про правовідносини, тоді ми розглядаємо реалії об'єктивної дійсності, що ж стосується особи як суб'єкта права, то тут йдеться про наукове абстрагування, а отже, про потенційну можливість виступати як учасник суспільних відносин [4, с. 115].

Всі вищезазначені позиції містять певного роду «раціональне зерно», адже намагаються на загально-теоретичному рівні провести розмежування таких суміжних, проте не тотожних понять, як «суб'єкт права» та «суб'єкт правових відносин». При цьому хотілося б зауважити, що суб'єкт права та суб'єкт правовідносин являють собою загальнотеоретичні конструкції, які навряд чи можна розмежувати на основі критерію статичності та динамічності.

Так, поняття «суб'єкт правовідносин», так само як і категорія «суб'єкт права», може застосовуватися як в абстрагованому, загальнотеоретичному сенсі, так і в конкретно-прикладному значенні. Такого роду підхід зумовлюється, зокрема, тим, що сам термін «суб'єкт правовідносин» є узагальненням без вказівки на конкретний різновид відносин, адже відносини, в будь-якому разі, у процесі їх реалізації мають конкретну галузеву характеристику. Водночас суб'єкт правовідносин вказує на дійсну або ж потенційну участь особи в правовідношенні. Що ж стосується суб'єкта права, то під ним треба розуміти найвищу міру абстрагування характеристики особи, із вказівкою на належні їй права та обов'язки.

У доктрині податкового права також було запропоновано цілу низку визначень поняття «суб'єкт податкового права». Узагальнене визначення поняття «суб'єкт податкового права» було запропоновано М.П. Кучерявенком. Так, науковець зазначає, що суб'єкт податкового права – це особа, поведінка якої регламентується приписами податкового права та яка виступає носієм прав та обов'язків і може виступати учасником податкового правовідношення [5, с. 70].

Прихильником аналогічного підходу до визначення суб'єкта податкових відносин є О.П. Орлюк [6, с. 254]. Своєю чергою, В.І. Теремецький пропонує таке визначення поняття: суб'єкт податкового права – учасник податкових відносин який реалізує свою правосуб'єктність. При цьому науковець фактично ототожнює такі терміносполуки, як «суб'єкт податкових відносин» та «суб'єкт податкового права» [7, с. 742].

У цьому випадку треба зазначити, що аналогія із загальнотеоретичним підходом в аспекті співвідношення «суб'єкт права – суб'єкт правових відносин», у контексті визначення співвідношення понять «суб'єкт податкового права – суб'єкт податкових

відносин» буде не зовсім доцільною. Це зумовлено, зокрема, тим, що суб'єкт правових відносин є категорією теоретично-абстрактною, адже мова не йде про конкретний різновид відносин. У випадку із суб'єктом податкових відносин є наявною чітка галузева спеціалізація таких відносин. У зв'язку із цим доцільно розмежовувати відповідні поняття саме на основі умовного критерію «статичності – динамічності». Так, суб'єкт податкового права є поняттям теоретичного характеру, що характеризується своєю статичністю. Такого роду підхід зумовлюється тим, що суб'єкт податкового права має потенційну змогу стати учасником податкових відносин. Що ж стосується суб'єкта податкових відносин, то ним є суб'єкт податкового права, який у рамках конкретного податкового правовідношення реалізує свою правосуб'єктність. Водночас ми не заперечуємо доволі таки умовний характер розмежування таких понять, як «суб'єкт податкового права» та «суб'єкт податкових відносин».

У подальшому варто розглянути підходи до класифікації суб'єктів податкових відносин. Так, Д.В. Вінницький поділяє суб'єктів податкових відносин на такі різновиди:

- а) державні та муніципальні органи;
- б) держава та муніципальні утворення;
- в) фізичні особи;
- г) організації [8, с. 31].

Своєю чергою, поширеним є підхід, за яким у податковому праві виокремлюють такі категорії суб'єктів:

- а) держава (суб'єкти, які приймають рішення нормативного характеру у сфері оподаткування);
- б) платники податків;
- в) контролюючі органи [9, с. 16; 10, с. 30; 11, с. 254].

Що ж стосується Я.О. Берназюка, то він виокремлює чотири групи суб'єктів податкових відносин:

- а) державні та недержавні утворення, що мають владні повноваження у сфері податкового права;
- б) платники податків;
- в) особи, які сприяють сплаті загальнообов'язкових платежів податкового характеру (податків та зборів);
- г) податкові агенти [12, с. 149].

А.В. Бризгалін також проводить класифікацію суб'єктів податкових відносин. Так, науковець виокремлює такі їх види:

- а) органи державної влади (органи державної податкової служби, органи податкової міліції, органи казначейства тощо);
- б) платники податків (фізичні особи та юридичні особи);
- в) особи, які сприяють сплаті податків та зборів (наприклад: особи, які володіють інформацією про платника податків) [13, с. 131].

М.О. Перепелиця називає такі групи суб'єктів податкових відносин:

- а) органи державної влади;
- б) державні органи, які пов'язані зі сплатою загальнообов'язкових платежів податкового характеру;
- в) платники податків;

г) суб'єкти, які сприяють сплаті податків та зборів [14, с. 18].

Безумовно, в рамках доктринальних джерел можна знайти широку варіативність підходів до класифікації суб'єктів податкових відносин. При цьому безумовним залишається один факт: основними суб'єктами податкових відносин є контролюючий орган та платник податків.

У цьому випадку ми продовжимо розгляд особливостей правового статусу такого учасника податкових відносин, як платник податків. Визначення поняття «платники податків» можна синтезувати за посередництвом аналізу положень п. 15.1 ст. 15 Податкового кодексу України. Платники податків – це фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з приписами податкового законодавства, і на яких покладено обов'язок із сплати податків та зборів відповідно до положень Податкового кодексу України [15]. З відповідної дефініції вбачається, що платників податків можна класифікувати за цілою низкою критеріїв.

З огляду на критерій правової природи статусу особи платників податків можна поділити на:

- а) платників фізичних осіб;
- б) платників юридичних осіб.

Ще одним специфічним статусом платника податків є фізична особа – підприємець. Фізична особа – підприємець є одним із різновидів самозайнятої особи.

На основі критерію резидентства платників податків можна поділити на:

- а) платників резидентів;
- б) платників нерезидентів.

Так, платниками податків резидентами є:

а) юридичні особи та їх відокремлені особи, які утворені та провадять свою діяльність відповідно до законодавства України з місцезнаходженням як на її території, так і за її межами;

б) дипломатичні представництва, консульські установи та інші офіційні представництва України за кордоном, які мають дипломатичні привілеї та імунітет;

в) фізична особа, яка має місце проживання в Україні [15].

При цьому з приводу останнього випадку має застосовуватися система критеріїв визначення резидентського статусу фізичної особи, яка отримала свою формалізацію в рамках пп. в) пп. 14.1.213 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України. Що ж стосується нерезидентів, то ними є:

а) іноземні компанії, організації, утворені відповідно до законодавства інших держав, їхні зареєстровані (акредитовані або легалізовані) відповідно до законодавства України філії, представництва та інші відокремлені підрозділи з місцезнаходженням на території України;

б) дипломатичні представництва, консульські установи та інші офіційні представництва інших держав і міжнародних організацій в Україні;

в) фізичні особи, які не є резидентами України [15].

При цьому в Податковому кодексі України як специфічний різновид нерезидента визначено – нерезидент, що має офшорний статус. Так, нерезидентом, що має офшорний статус, є нерезидент, що розташований на території офшорних зон, крім того, що може надати виписку з правоустановчих документів, яка легалізована у встановленому законодавством порядку та свідчить про звичайний (неофшорний) статус такого нерезидента (пп. 14.1.122¹ п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України) [15].

Що ж стосується платників податків-юридичних осіб, то вони можуть бути:

- а) власне юридичними особами;
- б) відокремленими підрозділами юридичних осіб (філії та представництва).

Так, філії та представництва юридичної особи в цілях оподаткування розглядаються як повноцінний платник податків.

Залежно від специфіки об'єкта оподаткування платники податків поділяються на:

- а) платників податків, які мають, одержують (передають) об'єкт оподаткування;
- б) платників податків, які здійснюють діяльність, яка є об'єктом оподаткування.

У першому випадку мова йде про відносини «статичного» характеру, тоді як у другому випадку відносини характеризуються яскраво вираженою «динамікою».

Для того, щоб особа могла розглядатися як платник податків, має бути наявним такий юридичний склад:

а) перебувати у статусі фізичної особи або ж юридичної особи (відокремленого підрозділу юридичної особи) (статусний елемент);

б) одержувати (передавати) об'єкти оподаткування або ж здійснювати діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування (об'єктно-діяльнісний елемент);

в) законодавче закріплення обов'язку зі сплати податків та зборів (нормативний елемент).

Тільки за умови наявності всіх елементів відповідної юридичного складу особа може детермінуватися як платник податку.

Важливим є той аспект, що сам платник податку є обов'язковим елементом правового механізму будь-якого загальнообов'язкового платежу податкового характеру. Такого роду висновок зумовлюється приписами пп. 7.1.1 п. 7.1 ст. 7 Податкового кодексу України. Без чіткого визначення осіб, які є платниками податку, не вбачається за можливе функціонування правового механізму конкретного податку або ж збору.

Також варто зазначити, що кожен із платників податку може виступати платником за одним або ж низкою загальнообов'язкових платежів податкового характеру. У цьому випадку все залежить від об'єктів майнових прав платника податків та специфіки його діяльності.

В аспекті ж встановлення специфіки правового статусу платника податків (кореляція прав

та обов'язків) загальноприйнятим є підхід, за яким платників податків, в першу чергу, визначають як зобов'язаних учасників податкових відносин. Так, М.П. Кучерявенко зазначає, що платник податків має детермінуватися, насамперед, як зобов'язаний суб'єкт податкового права. Цей підхід науковець обґрунтовує тим, що імперативність обов'язку зі сплати податків та зборів зумовлює характер правосуб'єктності відповідного учасника податкових відносин.

Специфічною ознакою податкових відносин є нерівність їх учасників. Нерівність у цьому випадку проявляється в нееквівалентності податкових відносин, що отримує прояв через структуру прав та обов'язків учасників таких відносин. Тобто одні учасники податкових правовідношень мають владні повноваження щодо інших учасників податкових відносин.

На практиці це отримує вияв у тому, що повноваження контролюючих органів реалізуються через владні приписи, тоді як платник податків має обов'язок чітко слідувати таким владним приписам [16, с. 92]. У цьому випадку важливо зазначити, що й справді у податкових відносинах є об'єктивна (фактична) нерівність учасників податкових відносин (контролюючих органів та платників податків). Вона проявляється, зокрема в пропорції прав та обов'язків, які формують основи правового статусу відповідних суб'єктів податкового права. Водночас, із формально-юридичної точки зору, платник податків та контролюючий орган є рівними суб'єктами податкових відносин. Такого роду підхід зумовлюється вимогами такого загальноправового вихідного положення права, як принцип рівності.

Крім цього, потрібно зазначити, що обов'язок платника податків слідування імперативному (владному) припису контролюючого органу не завжди отримує зовнішню об'єктивацію. Так, у рамках податкового законодавства отримали формалізацію захисні механізми, які забезпечують захист прав та інтересів платника податків від свавільних дій із боку представників контролюючого органу. Мова йде, зокрема, про непрямо закріплений принцип самозахисту платника податків, який полягає в тому, що платник податків може не допустити представників контролюючого органу до проведення контрольних заходів у рамках документально виїзної перевірки або ж фактичної перевірки у разі відсутності у таких представників всіх необхідних документів для проведення контрольних заходів. Без таких нормативних «запобіжників» існував би об'єктивний ризик свавільного негативного розсуду з боку представників контролюючого органу.

Особливості співвідношення правового статусу платника податків та контролюючого органу за посередництвом категорій «активний» та «пасивний» характеризує болгарський науковець М. Коста. Так, вчений зазначає, що в системі відносин «влада – підпорядкування» активним суб'єктом завжди виступає владний учасник таких відносин – у контексті податкових відносин таким суб'єктом є податковий орган. Що ж стосується «пасивних» суб'єктів, то ними є учасники податкових відносин, яким безпосередньо адресуються такі владні приписи, – платники податків [17, с. 248–249].

З відповідним поділом учасників податкових відносин на активних та пасивних можна погодитися тільки із великою мірою умовності. Як платники податків, так і контролюючі органи в рамках реалізації тих чи інших елементів своєї правосуб'єктності виявляють ініціативність, діють активно, утримуються від дій або ж бездіють через приписи чинного законодавства. Це стосується не тільки платника податків, але й контролюючого органу. Так, компетенція контролюючого органу не може виходити за межі, що є чітко визначені законодавством. Контролюючий орган як суб'єктом, який наділений як повноваженнями (ст. 20 Податкового кодексу України), так і обов'язками (ст. 21 Податкового кодексу України). Що ж стосується платника податків, то він також має не тільки юридичні обов'язки (ст. 16 Податкового кодексу України), але й наділений правами (ст. 17 Податкового кодексу України). У зв'язку із цим ми маємо констатувати доволі умовний характер поділу учасників податкових відносин (платника податків та контролюючого органу) на «пасивних» та «активних».

С.М. Греца також говорить про сталість підходу, за яким платник податків визначається як зобов'язаний учасник податкових відносин. Проте водночас правник наголошує на необхідності визначати характер правового статусу платника податків крізь призму правового механізму конкретного податку чи збору (мова йде, зокрема, про такий податок, як податок на додану вартість (ПДВ)).

І справді визначення співвідношення правових статусів платника податків та контролюючого органу є доволі дискусійним питанням. Можливо, не дарма законодавець у процесі формалізації прав та обов'язків учасників податкових відносин застосував такий підхід: в аспекті платника податків спочатку отримали свою формалізацію обов'язки (ст. 16 Податкового кодексу України), а вже потім права (ст. 17 Податкового кодексу України), тоді як в контролюючого органу спочатку були визначені повноваження (ст. 20 Податкового кодексу України), а вже потім обов'язки (ст. 21 Податкового кодексу України).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ямпольська Ц.А. Субъекты советского административного права : дис. ... доктора юрид. наук. Москва, 1958. 284 с.
2. Перепелиця М.О. Правове регулювання статусу платників податків і зборів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2001. 184 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2-х т. Т. 2. Москва : Юрид. лит., 1982. 360 с.
4. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. Москва : Юрид. лит., 1974. 351 с.
5. Кучерявенко Н.П. Налоговое право. Харків : Консум, 1998. 447 с.
6. Орлюк О.П. Фінансове право : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
7. Теремецький В.І. Класифікація суб'єктів податкових правовідносин. URL: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKewih1vKG7pbnAhWyxсQBHZ_3CCgQFjAAegQIBRAB&url=http%3A%2F%2Ffirbis-nbuv.gov.ua%2Fcgi-bin%2Ffirbis_nbuv%2Fcgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF%2FFP_index.htm_2011_4_123.pdf&usg=AOvVaw2y4p6ff7XOHuwnKqtt8ZDp.
8. Винницький Д.В. Субъекты налогового права. Москва : НОРМА, 2000. 192 с.
9. Податкове право : навч. посібник / Г.В. Бех, О.О. Дмитрик, Д.А. Кобильнік та ін.; за ред. проф. М.П. Кучерявенка. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 400 с.
10. Бандурка О.М. Податкове право : навч. посібник / О.М. Бандурка, В.Д. Понікаров, С.М. Попова. Київ : Центр учбової л-ри, 2012. 312 с.
11. Орлюк О.П. Фінансове право : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
12. Берназюк Я.О. Банки як суб'єкти податкових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2004. 215 с.
13. Налоги и налоговое право : учеб. пособие / под. ред. А.В. Брызгалина. Москва : Атлантика-Пресс, 1997. 532 с.
14. Перепелиця М.О. Правове регулювання статусу платників податків і зборів в Україні : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2001. 184 с.
15. Податковий кодекс України в редакції від 01.06.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20190601>.
16. Кучерявенко М.П. Податкове право України : Академічний курс. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 701 с.
17. Костов М. Финансови правни отношения. Софи : Издателство на БАН, 1979. 255 с.

Плетньова А. Є.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СУЧАСНА ПРОБЛЕМАТИКА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ

MODERN ISSUES OF ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR VIOLATION OF CUSTOMS RULES

Одним із сучасних пріоритетних напрямів політики нашої держави у сфері зовнішньоекономічної діяльності є максимальне сприяння підвищенню якості та результативності митного адміністрування. Наразі все більш очевидним стає факт, що митне законодавство має в рівній мірі враховувати як публічні інтереси держави щодо захисту її економічних інтересів і національної безпеки, так і приватні інтереси учасників зовнішньоекономічної діяльності. Очевидно, що саме ці цілі повинні бути поставлені на чільне місце вдосконалення адміністративної відповідальності за порушення митних правил.

Діючий Митний кодекс України закріплює поняття митних правил, та саме яке діяння визнається їх порушенням.

Механізм адміністративно-правового забезпечення охорони митного правопорядку, що реалізується через інститут адміністративної відповідальності, проявляє себе індивідуально, поряд з іншими засобами його правового захисту. Адміністративній відповідальності в митній сфері притаманні як загальні ознаки юридичної відповідальності в цілому, так і специфічні ознаки.

Серед основних сучасних проблем у сфері притягнення до адміністративної відповідальності за порушення митних правил можна виділити такі:

- помилковість у вчиненні процесуальних дій, а саме відсутність у матеріалах справи документів, що підтверджують належне повідомлення особи про час і місце складання протоколу про адміністративне правопорушення, розгляду справи про адміністративне правопорушення, неповідомлення про проведення експертизи тощо;

- відсутність складу або події порушення митних правил та накладання невірної виду або розміру стягнення у зв'язку з малозначністю діяння;

- дублювання диспозицій правопорушень у митній сфері, що призводить до неправильної кваліфікації правопорушення, а значить і до призначення помилкової міри відповідальності.

Робимо висновок, що актуальність дослідження проблематики адміністративної відповідальності за порушення митних правил зумовлена високою значимістю дотримання митних правил у забезпеченні життєздатності сучасної держави і об'єктивно високим значенням діяльності митних органів щодо виявлення та притягнення до адміністративної відповідальності за порушення митних правил відповідно до європейських стандартів та міжнародного досвіду.

Ключові слова: митні правила, порушення митних правил, адміністративна відповідальність за порушення митних правил, митні правопорушення.

One of the current priority areas of our country's foreign economic policy is maximizing the quality and efficiency of customs administration. Nowadays, it is becoming increasingly apparent that customs legislation must equally take into account both the public interest of the state in protecting its economic interests and national security, and the private interests of participants in foreign economic activity. Obviously, these goals should be at the forefront of improving administrative responsibility for violation of customs rules.

The current Customs Code of Ukraine establishes the notion of customs rules and actions recognized as its violation.

The mechanism of administrative and legal ensuring of protection the law and order, implemented with the help of administrative legal liability institution, is manifested individually, along with the latest ways of its legal defence. Administrative measures in the customs sphere have both the main general signs of legal liability and specific signs.

Among the main urgent problems in the sphere of bringing to administrative responsibility for violation of customs regulations the following can be distinguished:

- fallacy in the performance of procedural actions, exactly the absence of documents in the case file confirming the person's proper notification of the time and place of drawing up the protocol on the administrative offense, consideration of the case on the administrative offense, failure to report on the examination, etc.;

- the absence of a composition or event of violation of customs rules and the imposition of the wrong type or size of the penalty in connection with the insignificance of the action;

- duplication of dispositions of offenses in the customs sphere, which leads to improper qualification of the offense, and therefore to the appointment of a false measure of violation.

It can be concluded that the relevance of the study of the problems of administrative responsibility for violation of customs rules determines the high importance of compliance with customs rules in ensuring the viability of the modern state and the objectively high value of the activities of customs authorities in identifying and holding administrative responsibility for violation of customs rules in accordance with European standards and international experience.

Key words: customs regulations, violation of customs regulations, administrative liability for violation of customs regulations, customs offenses.

Рух української економіки шляхом інноваційно-го розвитку і модернізації зумовлює необхідність максимального сприяння зовнішньоторговельної

діяльності на основі підвищення якості та результативності митного адміністрування, що є одним із пріоритетних напрямів політики держави у сфері

зовнішньоекономічної діяльності. Зараз все більш очевидним стає факт, що митне законодавство має в рівній мірі враховувати як публічні інтереси держави щодо захисту її економічних інтересів і національної безпеки, так і приватні інтереси учасників зовнішньоекономічної діяльності. Очевидно, що саме ці цілі повинні бути поставлені на чільне місце вдосконалення адміністративної відповідальності за порушення митних правил.

Правове регулювання управлінських суспільних відносин здійснюється за допомогою різноманітних норм та інститутів адміністративного права, особливе місце серед яких займає інститут адміністративної відповідальності. У свою чергу адміністративна відповідальність за порушення митних правил виступає одним із дієвих засобів забезпечення митної справи і митної політики України, укріплення законності, посилення охорони прав і свобод громадян. За своєю суттю адміністративна відповідальність за порушення митних правил – це реакція держави на шкоду, заподіяну митним правопорушенням, державна оцінка порушення митно-правової норми.

Самі митні правила Митний кодекс України визначає як порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх органам доходів і зборів для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем, або контроль за якими покладено на органи доходів і зборів цим Кодексом та іншими законами України [7].

Питання щодо адміністративної відповідальності за порушення митних правил регулюються Митним кодексом України [6]. Слід зазначити, що норми про порушення митних правил та процесуальні аспекти провадження у таких справах були наявні у всіх Митних кодексах незалежної України: у Митному кодексі України 1991 року вони містилися в Розділі VIII, 2002 року – у розділах XVIII та XIX, у діючому Митному кодексі України 2012 року – у розділах XVIII та XIX. Так, відповідно до статті 458 Митного кодексу України, порушення митних правил є адміністративним правопорушенням, яке являє собою протиправні, винні (умисні або з необережності) дії чи бездіяльність, що посягають на встановлений цим Кодексом та іншими актами законодавства України порядок переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, пред'явлення їх органам доходів і зборів для проведення митного контролю та митного оформлення, а також здійснення операцій з товарами, що перебувають під митним контролем, або контроль за якими покладено на органи доходів і зборів цим Кодексом чи іншими законами України, і за які цим Кодексом передбачена адміністративна відповідальність [7].

Механізм адміністративно-правового забезпечення охорони митного правопорядку, що реалізується через інститут адміністративної відповідальності, проявляє себе індивідуально, поряд з іншими засобами його правового захисту. При цьому необхідно зазначити, що адміністративна відповідальність за

порушення митних правил – це визначений митним законом правовий обов'язок громадянина або конкретної посадової особи усвідомлювати свої винні, неправомірні діяння у сфері охорони митного правопорядку і за наявності достатніх для цього підстав понести кару у вигляді адміністративного стягнення, накладеного митним органом або судом [5, с. 112].

Адміністративній відповідальності в митній сфері притаманні як загальні ознаки юридичної відповідальності, так і специфічні ознаки:

- адміністративно-карані порушення митних правил, на відміну від інших адміністративних правопорушень, передбачені лише Митним кодексом України;

- має більш конкретні цілі – вона спрямована на відносини у сфері митної справи України, охорону митних правил, а також виховання поваги до цих правил і правовідносин, що регулюються ними у сфері митної справи України з боку всіх учасників митних відносин;

- може наставати тоді, коли правопорушник виявлений на території іншої держави і за наявності державних угод чи договорів між митними органами суміжних держав про сумісний контроль;

- унаслідок аварії або дії непереборної сили відповідальність не настає за вчинення лише деяких правопорушень, передбачених Митним кодексом України, якщо такі факти підтверджуються відповідними документами;

- суб'єктами застосування адміністративної відповідальності виступає система митних органів, серед яких повноваження по накладанню стягнень чітко розмежовані, та суди;

- за порушення митних правил застосовується лише три види адміністративних стягнень – попередження, штраф, конфіскація;

- предмети порушення митних правил підлягають конфіскації незалежно від часу вчинення або виявлення такого порушення. Крім цього, конфіскація товарів і транспортних засобів, що є предметами або знаряддями порушення митних правил, застосовується незалежно від того, чи є ці товари, транспортні засоби власністю особи, яка вчинила правопорушення [8, с. 69].

Ступінь дослідженості даної проблематики в спеціальній літературі слід визнати досить високою, але не це відповідає потребам сьогодення через динаміку зміни суспільних відносин у сфері митної справи і необхідність теоретичного осмислення сучасних процесів в області митних правопорушень.

До сучасних науковців, що займалися дослідженням цієї проблематики, слід віднести Л.О. Батанову, що у своїх працях звертається до питань застосування адміністративних стягнень за порушення митних правил та розглядає специфіку і порядок застосування адміністративних стягнень за порушення митних правил – попередження, штраф, конфіскація – та надає їхню характеристику відповідно до Митного кодексу України [1]. Цікавим є твердження авторки, що застосування адміністративного затримання за порушення митних правил має спиратися на єдині, законодавчо закріплені положення, які встановлю-

ють чітко визначені підстави й порядок його проведення. Для цього необхідно усунути колізійність норм митного та адміністративного законодавства під час застосування адміністративного затримання. Крім того, оновлені законодавчі положення щодо порядку та підстав адміністративного затримання слід, на думку дослідниці, деталізувати на рівні підзаконних актів [2].

Також слід відмітити дослідження В. Дорогих, в яких розглядається організаційно-правове забезпечення притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності за порушення митних правил в Україні, порядок застосування різних видів стягнень та провадження у справах про порушення митних правил. Автор зазначає, що відповідальність за порушення митних правил є одним із дієвих засобів забезпечення митної справи та митної політики України, укріплення законності, посилення охорони прав і свобод громадян. Накладення адміністративних стягнень здійснює значний профілактичний вплив не лише на порушників митних правил, а й на інших осіб, підвищує рівень їхньої правосвідомості, виховує негативне ставлення до порушників законів. Аналіз законодавства, яке регулює відповідальність за порушення митних правил, а також дослідження практики його реалізації показують недосконалість окремих правових норм, тому діяльність адміністративно-юрисдикційних, у тому числі й митних органів, потребують свого подальшого вдосконалення [4].

Ще загальнотеоретичні аспекти адміністративної відповідальності за порушення митних правил досліджуються Г.В. Грянкою. Автор, розкриваючи визначення адміністративної відповідальності за порушення митних правил, зазначає, що вона передбачає винність подвійного роду. По-перше, обов'язок винної особи дати звіт про свої неправомірні діяння у сфері відносин державної митної справи; по-друге – обов'язок понести покарання у виді адміністративного стягнення. Перше означає, що адміністративна відповідальність зв'язується з поверненням до минулого, з обов'язком відзвітуватися за минулу поведінку і пояснити митному органу причини невиконання норм митного законодавства. Чинний Митний кодекс України у виді альтернативи надає змогу посадовій особі митного органу замість адміністративного покарання попередити винного. При цьому, звичайно, враховується особа порушника і характер проступку. Друге означає, що за порушення митних правил особа зобов'язана понести передбачене законом покарання у виді адміністративного стягнення, тобто підлягає певним обмеженням, стисненням у межах санкцій митного законодавства [3].

Незважаючи на наявність великої правозастосовної практики, сутність адміністративної відповідальності за вчинення митних правопорушень на теоретичному рівні є недостатньо дослідженою, а нормативне регулювання притягнення осіб до відповідальності та заходів такої відповідальності потребує вдосконалення, про що свідчить значна кількість справ, розглянутих у судах, пов'язаних із заявами

про оскарження рішень митних органів про притягнення до адміністративної відповідальності.

Серед основних порушень прав осіб, щодо яких ведеться провадження у справах про адміністративні правопорушення у сфері митного регулювання, та інших учасників провадження можна виділити помилковість у вчиненні процесуальних дій, а саме відсутність у матеріалах справи документів, що підтверджують належне повідомлення особи про час і місце складання протоколу про адміністративне правопорушення, розгляду справи про адміністративне правопорушення, повідомлення про проведення експертизи, неприлучення до матеріалів справи документів, що мають доказове значення, та інших. Для вирішення вищевказаних проблем необхідно, на нашу думку, насамперед внесення змін до нормативно-правових актів та законодавства України щодо забезпечення державної підтримки кадрової політики в митних органах, організації навчання та підвищення кваліфікації, сучасного технічного оснащення, фінансової підтримки, посилення контролю за посадовими особами митних органів під час адміністративного діловодства, підвищення відповідальності посадових осіб митних органів за виконання службових обов'язків і дотримання дисципліни тощо.

Наступною проблемою щодо притягнення до адміністративної відповідальності за порушення митних правил є відсутність складу або події порушення митних правил та накладання невірної виду або розміру стягнення. За порушення митних правил застосовується лише три види адміністративних стягнень – попередження, штраф, конфіскація [7].

Найменш поширеним є попередження як альтернатива адміністративному штрафу, яке за порушення митних правил майже не застосовується. Тим часом попередження є важливою профілактичною мірою адміністративно-правового впливу на правопорушників. Крім того, його наявність у ряді складів порушень митних правил дозволила б забезпечити адекватний вплив на правопорушника з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпеки скоєного правопорушення.

Адміністративний штраф, навпаки, присутній у всіх санкціях норм, вміщених у главу 68 Митного кодексу України. Конфіскація як стягнення за порушення митних правил є виключною мірою відповідальності та полягає у примусовому вилученні товарів, транспортних засобів і безоплатній передачі їх у власність держави.

Не можна не звернути уваги, що в разі скоєння порушення митних правил, що не містить істотної загрози охоронюваним суспільним відносинам, до правопорушника можуть бути застосовані непропорційно великі санкції. Наприклад, недекларування товарів, транспортних засобів комерційного призначення, що переміщуються через митний кордон України, тобто незаявлення за встановленою формою точних та достовірних відомостей (наявність, найменування або назва, кількість тощо) про товари, транспортні засоби комерційного призначення,

які підлягають обов'язковому декларуванню у разі переміщення через митний кордон України, тягне за собою накладення штрафу в розмірі 100 відсотків вартості цих товарів, транспортних засобів з конфіскацією зазначених товарів, транспортних засобів [7]. У даному випадку може мати місце технічна друкарська помилка або ситуація, коли недостовірні відомості були представлені декларанту третьою особою (постачальником, виробником, контрагентом і т.п.), тобто є добросовісна необізнаність. Тоді подібна санкція, як видається, має на меті максимально покарати правопорушника, а не сприяти розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Як показує судова практика, в зазначених випадках суди нерідко застосовують статтю 22 Кодексу України про адміністративні правопорушення [6], скасовуючи постанови митних органів про притягнення до адміністративної відповідальності за порушення митних правил у зв'язку з малозначністю вчиненого.

Отже, необхідно ретельно опрацювати критерії пом'якшуючих факторів для встановлення судом малозначності правопорушення для того, щоб його використання по відношенню до тих чи інших порушників було прозорим, обґрунтованим і справедливим. Також необхідне подальше опрацювання питання щодо пропорційності діючих видів і розмірів адміністративних санкцій, передбачених за порушення митних правил, що позитивно вплине на ефективність виконання державою завдань у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Ще треба зауважити, що незрозумілим вважається збіг диспозицій правопорушень у митній сфері. Так, під час аналізу змісту статей 483 та 485 Митного кодексу України вбачається, що вони містять

однакові елементи складу правопорушень – найменування товарів, їхню вагу або кількість, країну походження тощо [7]. Таке дублювання призводить до неправильної кваліфікації правопорушення, а значить – і до призначення помилкової міри відповідальності. Усунення даної проблеми можливе шляхом скорочення кількості видів порушень митних правил, що фактично дублюються, та чіткого визначення диспозицій. Будь-яке правопорушення має бути чітко визначене в законі. Особа повинна знати, за які дії або бездіяльність її може бути притягнуто до відповідальності, адже одним з елементів верховенства права є юридична визначеність, яка вимагає від норми чіткості, точності та спрямованості на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними.

Таким чином, актуальність дослідження проблематики адміністративної відповідальності за порушення митних правил зумовлена високою значимістю дотримання митних правил у забезпеченні життєздатності сучасної держави і, відповідно, об'єктивно високим значенням діяльності митних органів щодо виявлення та притягнення до адміністративної відповідальності за порушення митних правил. Цей процес дуже складний у силу своєї специфіки та умов сучасних державних перетворень. Тому як на теоретичному рівні, так і в правозастосовчій практиці митних органів нерідко виникають проблемні питання. Зняття цих протиріч належить від подолання прогалин у правовому регулюванні митною сферою, проведення кадрової політиці, реформування неефективних та застарілих інститутів митної системи відповідно до європейських стандартів та міжнародного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Батанова Л.О. Адміністративні стягнення за порушення митних правил: проблеми застосування. *Митна справа*. 2014. № 1. С. 42–47.
2. Батанова Л.О. Підстави та порядок адміністративного затримання за порушення митних правил: проблеми правового регулювання. *Право і суспільство*. 2014. № 4. С. 131–136.
3. Грянка Г.В. Правові засади адміністративної відповідальності за порушення митних правил. *Право і суспільство*. № 6. С. 102–108.
4. Дорогих В. Порушення митних правил. *Юридичний вісник*. № 3. С. 180–184.
5. Іщенко Ю.В., Чабан В.П. Митне право України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 296 с.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.
7. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. *Офіційний вісник України*. 2012. № 32. Ст. 1175.
8. Настюк В.Я., Шульга М.Г. Митне право України : навч. посібник. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2005. 114 с.

Романишин Н. Ю.,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ

ORGANIZATIONAL AND LEGAL SUPPORT FOR THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE STATE POLICIES IN THE FIELD OF COMBATING DOMESTIC VIOLENCE

Розглянуто правове регулювання захисту постраждалих осіб від домашнього насильства. Проаналізовано правовий статус суб'єктів формування та реалізації державної політики та охарактеризовано їх взаємодію у сфері протидії домашньому насильству. Після набрання чинності Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII) створюється організаційно-правова основа взаємодії державних органів та соціальних установ у сфері протидії домашньому насильству за допомогою системи загальних та спеціальних нормативно-правових актів.

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері протидії домашньому насильству та проаналізувати реальне наповнення налагодження механізму співпраці між різними суб'єктами у сфері протидії домашньому насильству на сучасному етапі.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що в ній проаналізовані напрями формування та реалізації державної політики захисту постраждалих осіб від домашнього насильства та запровадження взаємодії різних суб'єктів у сфері протидії домашньому насильству, що різняться характером, формами і методами діяльності, а також своїми повноваженнями, але мають спільну мету – запобігання та протидію домашньому насильству. Констатовано, що з набранням чинності закону і створення низки нормативно-правових актів взаємодія суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, стала ефективніша, однак і надалі вимагає вдосконалення і наповнення реальною співпрацею.

Важливим кроком до формування ефективної системи взаємодії та співпраці державних органів та соціальних установ у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі є підготовка, прийняття та реалізація цілої системи загальних і спеціальних нормативно-правових актів, що мають забезпечити швидкий захист прав постраждалих осіб. Тому вдосконалення цієї системи, а також реальної взаємодії та злагодженої системи співпраці між державними органами й соціальними установами потребують поглибленого наукового аналізу шляхом об'єднання зусиль науковців, практичних працівників і представників органів державної влади.

Ключові слова: *правове регулювання, постраждалі особи, захист.*

The legal regulation of protection of victims from domestic violence is considered. The legal status of the subjects of formation and implementation of public policy is analyzed and their interaction in the field of combating domestic violence is characterized. After the entry into force of the Law of Ukraine "On Prevention and Countering Domestic Violence" (from December 7, 2017 № 2229-VIII), an organizational and legal basis for interaction of the state bodies and social institutions in the field of combating domestic violence is created through a system of general and special legal acts.

The purpose of the article is to consider the administrative and legal support of the formulation and implementation of state policy in the field of combating domestic violence and to analyze the actual filling of the mechanism of cooperation between different subjects in the field of combating domestic violence at the present stage.

The scientific novelty of the publication is that it analyzes the directions of formation and implementation of the state policy of protection of victims from domestic violence and introduction of interaction of different subjects in the field of combating domestic violence, differing in character, forms and methods of activity, as well as their powers, but share a common goal of preventing and countering domestic violence. It is stated that with the entry into force of the law and the creation of a number of legal acts, the interaction of the entities that take measures in the field of preventing and countering domestic violence has become more effective, but still requires improvement and filling with real cooperation.

An important step in the formation of an effective system of interaction and cooperation of the state bodies and social institutions in the field of preventing and countering domestic and gender-based violence is the preparation, adoption and implementation of the whole system of general and special normative legal acts, which should provide rapid protection. Therefore, improvements to this system, as well as real interaction and a coherent system of cooperation between public authorities and social institutions require in-depth scientific analysis through the combined efforts of scientists, practitioners and representatives of public authorities.

Key words: *legal regulation, violence, victims, protection.*

Дослідження сучасного стану державної політики у сфері протидії домашньому насильству є вкрай важливим і необхідним для забезпечення необхідною допомогою всіх постраждалих осіб та зменшення масштабів цього явища загалом. На сучасному етапі в Україні відбувається формування системи

запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII). Для створення ефективної системи запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за

ознакою статі необхідно забезпечити координацію та взаємодію значної кількості суб'єктів у сфері протидії домашньому насильству.

В Україні вивчаються проблеми насильницької поведінки (П. Михайленко, О. Джужа), насильства в сім'ї та його запобігання (Л. Крижна, Х. Ярмачі). Зокрема, адміністративно-правове регулювання захисту дітей від насильства розглядає у низці своїх наукових публікацій Н. Лесько [1; 2]. Незважаючи на активне дослідження даної проблематики, набрання чинності нового закону спонукає до активізації наукових розвідок саме у вказаній сфері.

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері протидії домашньому насильству та проаналізувати реальне наповнення налагодження механізму співпраці між різними суб'єктами у сфері протидії домашньому насильству на сучасному етапі.

Після набрання чинності Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII) створюється організаційно-правова основа взаємодії державних органів та соціальних установ у сфері протидії домашньому насильству за допомогою системи загальних та спеціальних нормативно-правових актів. Щодо загальних нормативно-правових актів, які стосуються правових відносин загалом, то сюди слід зарахувати розроблений комплексний пакет законодавчих змін, який включив, з одного боку, Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також зміни до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», до Цивільного Процесуального кодексу України, до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України щодо питань, які стосуються домашнього насильства та насильства за ознакою статі; з іншого боку – зміни до кримінального блоку: Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами».

Відповідно до змін у статті 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» у визначенні термінів вперше в Україні було запропоноване визначення насильства за ознакою статі [3, с. 9]. Законом № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального Процесуального Кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», окремі положення якого набрали чинності 12 січня 2018 р., а остаточно набрав чинності 11 січня 2019 р., були внесені зміни до Кримінального Кодексу.

Метою спеціальних нормативно-правових актів у даній сфері є налагодження взаємодії та формування алгоритму системи взаємодії між усіма органами, що відповідають за реалізацію державної політи-

ки у сфері протидії домашньому насильству. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 658 затверджено Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі. Іншою Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 654 було затверджене Типове положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі. Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 р. № 655 було затверджене Типове положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі.

Відповідно до частини другої статті 14 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» Наказом Міністерства соціальної політики від 11 грудня 2018 р. № 1852 була створена Державна установа «Кол-центр Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей» [4].

З метою координації дій наказом Міністерства внутрішніх справ від 1 серпня 2018 р. № 654 затверджено Порядок винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника. Цей механізм реагування дає можливість якомога швидше убезпечити постраждалих від кривдників.

13 березня 2019 р. вийшов спільний наказ Міністерства соціальної політики України та Міністерства внутрішніх справ «Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків учинення домашнього насильства», що затверджує порядок оцінки ризиків учинення домашнього насильства. Дуже важливо оцінити ймовірність продовження чи повторного вчинення насильства щодо постраждалої особи, щоб запобігти настанню тяжких, а часом і фатальних наслідків. Оцінку ризиків здійснює поліцейський уповноваженого підрозділу Національної поліції з метою визначення ефективних заходів реагування на кожен випадок домашнього насильства. Цим правовим актом затверджено форму оцінки ризиків, у якому відповідями на конкретні запитання співробітник Національної поліції зможе визначити рівень небезпеки. У разі встановлення високого рівня небезпеки передбачається обов'язкове винесення термінового заборонного припису.

З метою профілактики та попередження домашнього насильства Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» передбачено створення Єдиного державного реєстру, куди вносяться відомості про кривдника. 20 березня 2019 р. Постановою Кабінету Міністрів ухвалено Порядок формування, ведення та доступу до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі, що дозволить створити автоматизовану інформаційно-телекомунікаційну систему, призначену для збирання, накопичення, збе-

рігання, використання, поширення визначених Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» даних про випадки домашнього насильства та насильства за ознакою статі [5].

У 2019 р. Міністерство внутрішніх справ анонсувало запуск 45 мобільних груп для реагування на випадки домашнього насильства. Оскільки 11 січня 2019 року набули чинності зміни до Кримінального кодексу України, якими криміналізоване домашнє насильство, нові мобільні групи поліції створюються виключно для реагування на факти домашнього насильства та будуть активно співробітничати з іншими суб'єктами, які працюють у сфері попередження домашнього насильства – центрами соціальних служб, службами у справах дітей, медичні, освітні заклади, центри безоплатної правової допомоги та інші служби [6]. З метою ефективнішої взаємодії державних органів та соціальних установ науковці звертають увагу на необхідність включення до суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, судмедекспертів. Адже за деякими видами злочинів судово-медична експертиза є обов'язковою у випадку притягнення до кримінальної відповідальності [7, с. 206].

У травні 2019 р. в Одесі був відкритий Центр допомоги постраждалим від домашнього насильства та насильства за ознакою статі. Центр має два відділення, що складаються з Одеського міського денного центру соціально-психологічної реабілітації «Розірви коло» та Притулку для осіб, що постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі. Для проживання постраждалих у притулку створено чотири однокімнатні квартири, що обладнані всім необхідним і проживати там може одночасно 14 осіб. У червні 2019 р. Денний кризовий центр надання соціальних послуг та Притулок для жінок, які постраждали від домашнього насильства та насильства за ознакою статі, був відкритий у Мелітополі. Такі центри відкриваються в результаті спільних дій як центральних, так і місцевих державних органів влади, зокрема міських рад, у тісній співпраці з міжнародними, неурядовими організаціями, такими як Фонд Народонаселення ООН в Україні, фондом «Право на здоров'я» та іншими. У містах України функціонує вже 30 таких центрів. Сьогодні в Україні працює ціла низка неурядових організацій, діяльність яких полягає в організації допомоги потерпілим, роботи «гарячих ліній», у проведенні досліджень із проблем насильства, експертизи законодавчих актів, роботи з мас-медіа тощо. Однак необхідно наголосити, що їхня ефективна робота залежить від координації своїх зусиль з органами державної влади.

Для їхньої ефективної роботи 21 серпня 2019 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 824 «Про затвердження типових положень про денний центр соціально-психологічної допомоги

особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, та спеціалізовану службу первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі». Денні центри створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. До створення денного центру та забезпечення його функціонування можуть залучатися на засадах державно-приватного партнерства підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, а також громадські об'єднання, іноземні неурядові організації, міжнародні організації, фізичні особи – підприємці, а також фізичні особи, які надають соціальні послуги, відповідно до законодавства [8]. Приміщення, в якому працює денний центр, повинне бути забезпечене комунальними послугами, відповідати санітарно-гігієнічним нормам, вимогам пожежної безпеки та умовам безпечного перебування в ньому. Денний центр надає такі соціальні послуги, як екстрене (кризове) втручання, консультування, інформування, надання притулку. У денному центрі за рішенням засновника з урахуванням потреб територіальної громади може бути створена «кризова кімната». Строк цілодобового перебування у «кризовій кімнаті» не може перевищувати десяти діб.

Таким чином, в Україні вводяться нові механізми екстреного реагування на випадки домашнього насильства, завданням яких є створення ефективної системи запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі відповідно до міжнародних стандартів і Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та забезпечення координації та взаємодії центральних державних органів – Міністерства соціальної політики, Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти та науки, місцевих органів та установ, які виконують функції, пов'язані з проведенням заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі, а також українських, іноземних неурядових та міжнародних організацій.

Важливим кроком до формування ефективної системи взаємодії та співпраці державних органів і соціальних установ у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі є підготовка, прийняття та реалізація цілої системи загальних і спеціальних нормативно-правових актів, що мають забезпечити швидкий та ефективний захист прав постраждалих осіб. Тому вдосконалення цієї системи, а також реальної взаємодії та злагодженої системи співпраці між цими органами потребують поглибленого наукового аналізу шляхом об'єднання зусиль науковців, практичних працівників і представників органів державної влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лесько Н.В. Проблеми правового регулювання захисту дітей від насильства в сім'ї. *Держава та регіони. Сер. Право*. 2017. Вип. 4. С. 43–47.
2. Лесько Н.В. Загальна характеристика статусу суб'єктів попередження насильства в сім'ї. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 837. С. 87–91.
3. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України). Київ : Ваіте, 2019. 288 с.
4. Наказ Міністерства соціальної політики від 11 грудня 2018 р. № 1852 Про утворення Державної установи «Кол-центр Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей». URL: <https://www.msp.gov.ua/documents/4511.html>.
5. Про затвердження Порядку формування, ведення та доступу до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2019 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zya-ta-dostupu-do-yedinogo-derzhavnogo-reyestru-vipadkiv-domashnogo-nasilstva-ta-nasilstva-za-oznakoyu-stati?fbclid=IwAR3UK7Tv7_wylZ_UUzULwE5f61RhFZP9IM2AZU_7dha3a47HcCQqMM84F_A
6. У 2019 році в Україні запрацюють 45 мобільних груп поліції для реагування на домашнє насильство. URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/17740_U_2019_roci_v_Ukraini_zapracuyut_45_mobilnih_grup_policii_dlya_reaguvannya_na_domashn_nasilstvo.htm.
7. Лесько Н.В. Державна політика України у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій: адміністративно-правові проблеми формування та реалізації. Київ : В-цтво «Люди́ла», 2017. 472 с.
8. Про затвердження типових положень про денний центр соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та / або насильства за ознакою статі, та спеціалізовану службу первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та / або насильства за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України № 824 від 21 серпня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/824-2019-p>.

Тильчик О. В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного права і процесу та митної безпеки
Університету державної фіскальної служби України*

Мердова О. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін
Донецького юридичного інституту Міністерства внутрішніх справ України*

Тильчик В. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного права і процесу та митної безпеки
Університету державної фіскальної служби України*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПІЛЬНИХ ПРОЕКТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ З ГРОМАДСЬКІСТЮ ЩОДО СТВОРЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

PROVISION OF JOINT PROJECTS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE WITH THE PUBLIC TOWARD THE CREATION OF A SECURITY ENVIRONMENT

У статті розкрито значення спільних проектів МВС України, зокрема Національної поліції України з громадськістю щодо створення безпечного середовища. Проаналізовано основні напрями зв'язку реформування системи Міністерства внутрішніх справ України, зокрема ліквідацію міліції та створення національної поліції, що позначилося на організаційно-правових засадах діяльності зазначених правоохоронних органів, їхній системі та структурі. Акцентовується увага на тому, що національне правове забезпечення діяльності вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, не розглядає їх як елемент власне поліцейської системи, а відносить до системи МВС України. Констатується необхідність того, що міністерство і Міністр внутрішніх справ стали виключно політичними фігурами, які виступають лобістами і супервайзерами всіх підрозділів, які входять до системи МВС України. У свою чергу вищі навчальні заклади зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, незважаючи на такі зміни, залишилися у складі Міністерства внутрішніх справ України без урахування їхньої специфіки, яка виявляється в тому, що зазначені навчальні заклади здійснюють підготовку поліцейських, їхньому науково-педагогічному складу присвоєні спеціальні звання поліції (що не властиво для працівників МВС України), замовниками на підготовку фахівців є саме Національна поліція України. Враховуючи це, цілком логічним вбачається підпорядкування вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, саме Національній поліції України. У свою чергу повноваження Міністерства внутрішніх справ України щодо управління діяльністю вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, повинні бути суто координаційними. Під час реалізації спільних проектів варто врахувати положення, які визначають напрям позитивної реалізації передусім локальних проектів щодо створення безпечного середовища, а в подальшому підтримання їхніми територіальними громадами дає підстави їх переведення на національний рівень.

Ключові слова: МВС України, Національна поліція, спільні проекти, реформування, безпечне середовище, правоохоронна діяльність, послуги з безпеки особи.

The article reveals the importance of joint projects of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, in particular the National Police of Ukraine with the public in creating a safe environment. The main directions of communication of reforming the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, in particular, the elimination of police and the establishment of national police, which affected the organizational and legal basis of the activities of these law enforcement agencies, their system and structure. Attention is drawn to the fact that national legal support for the activities of higher education institutions with specific training conditions, which train police officers, does not regard them as an element of the police system, but refers to the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. It is stated that the Ministry and the Minister of Internal Affairs have become exclusively political figures, acting as lobbyists and supervisors of all units that are part of the MIA of Ukraine. In turn, higher education institutions with specific training conditions that train police, despite such changes, remained in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine without taking into account their specificity, which is manifested in the fact that these educational institutions train police, their scientific- the pedagogical staff has been assigned special police ranks (which is not peculiar to the employees of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine), and the National Police of Ukraine is the customers for the training of specialists. Given this, it is quite logical to submit to higher education institutions with specific training conditions that train police, namely the National Police of Ukraine. In turn, the authority of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine to manage the activities of higher education institutions with specific training conditions that train police officers should be purely coordinating. When implementing joint projects, the following provisions should be taken into account, which will determine the direction of positive implementation, first of all, of local projects for the creation of a safe environment, and subsequently, their support by territorial communities gives grounds for their transfer to the national level.

Key words: Ministry of Internal Affairs of Ukraine, National police, joint projects, reform, safe environment, law enforcement, personal security services.

Черговий етап реформ правоохоронних органів триває в Україні, привертаючи увагу широкого кола громадськості. На відміну від попередніх етапів, велика кількість як науковців, так і практиків, дотичних до правоохоронної діяльності, сформували бачення основних результатів такої реформи та усвідомлюють ускладнення, які є на шляху їх досягнення. Наголошуючи на найближчих завданнях перетворення сукупності правоохоронних органів з традиціями кран соціалістичного табору на ефективну систему суб'єктів, діяльність яких спрямована на забезпечення основних прав та свобод людини, маємо констатувати окремі успіхи і значну кількість проблем, які залишаються відкритими. Про це наголошують вітчизняні вчені: Н. Бортник, В. Бесчастний, В. Білоус, Т. Коломоєць, М. Коваль, О. Тильчик та інші.

При цьому вже на часі зацентрувати увагу на першочерговості системного розв'язання питань забезпечення співпраці з громадськістю як під час підготовки власне якісних змін (зокрема, визначення їхніх векторів, засад), так і під час підготовки кадрів до правоохоронних органів, організації власне діяльності відповідно до визначених функцій як запоруки формування дійсно правової демократичної держави Європи. Навряд чи можна заперечувати важливість урахування прорахунків попередніх, часткових, інколи ситуативних змін, які не можливо повторювати в умовах очікуваних процесів реінтеграції територій України, які тимчасово є непідконтрольними. У зв'язку із вказаним визначення перспектив подальших реформаційних процесів має відбуватися під пильним контролем та за активної участі громадськості до всіх етапів. Пов'язаними із цими реформами є інші напрями адміністративної та інших реформ, зокрема, безумовно, освіти і науки, судової, контролюючих органів.

Одним із перших зазнали суттєвих перетворень організаційно-правові засади діяльності правоохоронних органів системи Міністерства внутрішніх справ України. Так, у 2014 році відбулася ліквідація міліції, створення Національної поліції України. Замість звичної для нашої держави трирівневої системи міліції нормами чинного законодавства закріплено дворівневий вертикальний зв'язок між супідлеглими підрозділами поліції на основі розподілу компетенції між ними. Сучасну систему Національної поліції України наразі складають: центральний орган управління поліцією та територіальні органи поліції [1].

Частиною 4 статті 13 Закону України «Про Національну поліцію» визначено, що у системі поліції можуть утворюватися науково-дослідні установи та установи забезпечення [1]. Національне правове забезпечення діяльності вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, не розглядає їх як елемент власне поліцейської системи, а відносить до системи МВС України.

Цілком виправданою є теза про те, що наразі вищі навчальні заклади зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських,

мають потрібне підпорядкування: Міністерству внутрішніх справ України, Національній поліції України та Міністерству освіти і науки через специфічність їхньої діяльності [2, с. 12].

У процесі реалізації Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ, трансформувалося основне призначення цього головного органу виконавчої влади, який став головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах: забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг; захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні; цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності; міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів. Міністр внутрішніх справ став виключно політичною фігурою, який виступає лобістом і супервайзером усіх підрозділів, які входять до системи МВС України.

У свою чергу вищі навчальні заклади зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, незважаючи на такі зміни, залишилися у складі Міністерства внутрішніх справ України без урахування їхньої специфіки, яка виявляється в тому, що зазначені навчальні заклади здійснюють підготовку поліцейських, їхньому науково-педагогічному складу присвоєні спеціальні звання поліції (що не властиво працівникам МВС України), замовниками на підготовку фахівців є саме Національна поліція України. Враховуючи це, цілком логічним вбачається підпорядкування вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, саме Національній поліції України. У свою чергу повноваження Міністерства внутрішніх справ України щодо управління діяльністю вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, що здійснюють підготовку поліцейських, повинні бути суто координаційними.

Крім того, пунктом 6 частини 1 статті 1 Закону України «Про вищу освіту» [3] у визначенні вищого військового навчального закладу (вищого навчального закладу зі специфічними умовами навчання) законодавцем розрізняються вищі навчальні заклади зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку фахівців з метою задоволення потреб МВС України та Національної поліції України, що ще раз свідчить про необхідність їх розмежування.

З огляду на вищезазначене, актуальними є пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про Національну поліцію» в частині визначення правового статусу вищих навчальних закладів зі специфіч-

ними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, а також науково-дослідних установ та установ забезпечення. При цьому вищий навчальний заклад зі специфічними умовами навчання, який здійснює підготовку поліцейських, слід визначити як заклад вищої освіти державної форми власності, що здійснює на певних рівнях освіти підготовку курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів, докторантів для подальшої служби на відповідних посадах поліцейських з метою задоволення потреб Національної поліції України. Діяльність вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, повинна координуватися Міністерством внутрішніх справ України. Структуру вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, затверджує Міністр внутрішніх справ України за пропозицією їхніх керівників та за погодженням із центральним органом управління поліції. Організація діяльності вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, визначається Міністром внутрішніх справ України з урахуванням положень цього Закону, Закону України «Про вищу освіту» та інших нормативно-правових актів. Порядок проходження служби працівниками вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, що мають спеціальні звання поліції, визначаються Законом «Про національну поліцію» та іншими нормативно-правовими актами. Такі положення чітко визначають адміністративно-правовий статус вищих навчальних закладів зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, та надають можливість застосування для їхніх працівників положення Закону України «Про Національну поліцію», зокрема й у контексті забезпечення безпечового середовища життєдіяльності населення.

Щодо подальших кроків забезпечення пріоритетного напрямку діяльності органів системи МВС зі створення безпечового середовища із залученням до цього процесу як територіальних громад, так і суспільства загалом [4], як на національному, так і на локальному рівні запроваджується реалізація різних проектів, покликаних забезпечити завдання Стратегії розвитку органів системи МВС-2020.

Реалізація численних заходів, передбачених національними та локальними проектами, спрямована на створення безпечного середовища життєдіяльності людей, забезпеченого орієнтованою на потреби населення діяльністю органів системи МВС, їх швидким і компетентним реагуванням на надзвичайні ситуації і події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, їх превенцією та активною участю громадян [4].

Прикладом успішної реалізації проектів щодо створення безпечного середовища на локальному рівні є проект «Безпечний будинок», який наразі реалізується майже у всіх регіонах нашої країни. Він передбачає тісну спільну роботу за участі мешканців будинків, під'їздів, приватних господарств, поліції та місцевої влади для реалізації заходів, спрямо-

ваних на забезпечення безпеки їхніх мешканців та власності.

Схожим проектом є проект «Сусідська варта», який передбачає взаємодію громади, влади й поліції, коли мешканці разом із поліцейськими слідкують за публічною безпекою і порядком на певній території, а також повідомляють їм про будь-які факти, що можуть загрожувати безпечному середовищу на певній території. Наприклад, про невідому людину чи машину, які викликають сумніви в доброчесності, підозрілі події тощо. Аналогічний проект під назвою «Чужі на селі» реалізується в сільській місцевості. Як бачимо, в основу зазначених проектів покладено наявність активності з боку самих мешканців певної території задля створення їхньої безпеки.

Яскравим прикладом реалізації локальних безпечових проектів є запровадження Головним управлінням Національної поліції в Донецькій області Єдиного сервісно-аналітичного центру (UASC), робота якого спрямована на забезпечення безпеки громадян усієї Донецької області з використанням прогресивного технічного обладнання та інноваційних інтелектуальних комплексів програмного забезпечення. Функції Центру охоплюють приймання дзвінків за лініями «102» з території всієї Донецької області, забезпечення реагування нарядів поліції на вказані повідомлення та обробку сигналів, отриманих від інтелектуальної системи відеоспостереження.

Стосовно національних проектів, реалізація яких спрямована на створення безпечного середовища, можна навести приклад проекту «Шкільний офіцер поліції», метою якого є забезпечення безпечного навчального середовища, яке можна досягнути через посилену співпрацю місцевих сил поліції і адміністрацій шкіл у сфері профілактики правопорушень. Територія реалізації зазначеного проекту постійно поширюється через позитивні результати його впровадження. Маємо констатувати, що хоча досить багато уваги до проблем протидії булінгу приділяють засоби масової інформації, активну позицію навчальні заклади та окремі співробітники (адміністрація, вчителі) переважно не займають. Найбільш дієвими залишаються заходи, пов'язані із залученням співробітників поліції, за ініціативи окремих батьків, діти яких зазнають негативного впливу від учасників навчального процесу.

У межах реалізації Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року керівництвом відомства було оголошено запровадження єдиної диспетчерської служби екстреної допомоги 112, що передбачає комплексний підхід і консолідацію можливостей різних суб'єктів. Підтримуючи запровадження такої служби, яка засвідчила свою дієвість у багатьох європейських країнах, вважаємо, що її впровадження доцільно здійснювати за локальним принципом, в окремих регіонах, великих містах, які надалі інтегруються в єдину національну службу. З огляду на це Донецьким юридичним інститутом МВС України пропонується в межах діяльності щодо створення безпечного середовища реалізація пілотного проекту «Концепція «Безпеч-

не місто – Кривий Ріг», що являє собою комплексну автоматизовану систему безпеки та моніторингу в межах єдиної міської інфраструктури через консолідацію сил і засобів поліції, підрозділів ДСНС, медичних та комунальних служб для забезпечення безпеки на території міста, надання екстреної допомоги населенню із впровадженням сервісноорієнтованого підходу, а також обробку сигналів, отриманих від інтелектуальної системи відеомоніторингу. Реалізація зазначеного пілотного проекту дозволить визначити можливість упровадження та розвитку системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112 на всій території України, випробувати окремі телекомунікаційні, інформацій-

но-комунікаційні, геоінформаційні, моніторингові компонентні підсистеми, які до неї входять.

Позитивна реалізація локальних проектів щодо створення безпечного середовища, підтримання їх територіальними громадами дає підстави їх введення на національний рівень, коли впровадження відбувається по всій території України. Впровадження проектів спочатку на певній території чи в окремих регіонах дозволяє оцінити їхню ефективність, визначити можливості, проблемні моменти, провести аналіз діяльності задіяних суб'єктів з метою подальшого їх інтегрування в національні проекти з удосконаленням окремих проблемних питань, виявлених під час реалізації локальному рівні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
2. Андреев А.В. Місце навчальних закладів із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських у системі вищої освіти України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Випуск 43. Т. 2. С. 9–12.
3. Про вищу освіту : Закон України від 01 липня 2014 року № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 37–38. Ст. 2004.
4. Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 року № 1023-р. *Офіційний вісник України*. 2018. № 23. Ст. 808.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 351.761.3

DOI <https://doi.org/10.15421/392020>

Івасин О. Р.,

кандидат юридичних наук,

*доцент кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
Київського національного торговельно-економічного університету*

Косенко О. А.,

*адвокат, директор адвокатського об'єднання
«Кейс Енд Партнерс Інтернешнл»*

ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСВІДУ ЄВРОПИ ТА ІНШИХ КРАЇН СВІТУ У СФЕРІ ЗМЕНШЕННЯ ШКОДИ ВІД ВЖИВАННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ І ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМАТИКА ТА ТЕНДЕНЦІЇ

IMPLEMENTING THE EXPERIENCE OF EUROPE AND OTHER COUNTRIES IN THE FIELD OF HARM REDUCTION FROM DRUG AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES USE IN UKRAINE: PROBLEMS AND TRENDS

У статті наведений огляд проблем профілактики вживання та незаконного обігу психоактивних речовин, зазначено відсутність розуміння наслідків від вживання конкретних психоактивних речовин та реакцій організму на такі речовини, можливі передозування або інтоксикації через змішування з іншими речовинами та алкоголем. Саме дослідження речовин та моніторинг як динамічне спостереження наркоситуації дадуть змогу отримати інформацію про вміст і обсяг наркотичних речовин, які перебувають в обігу.

У статті розглянуті сучасні тенденції в ранньому виявленні нових психоактивних речовин, системі раннього сповіщення про небезпеку нових речовин в Європі та світі. Були запропоновані варіанти та способи впровадження в Україні досвіду Європи щодо дослідження наркоситуації та використання превентивних заходів із метою зниження рівня вживання психоактивних речовин в Україні.

Наведений досвід країн Європейського Союзу, в яких є закони, що криміналізують зберігання і розповсюдження наркотиків, їх політика визначає вживання наркотиків як проблему суспільної охорони здоров'я, а не кримінальний злочин. Одним із заходів, що пропонується, є перевірка наркотичних засобів та психотропних речовин – це спосіб знизити шкоду від їх вживання, даючи змогу споживачам дізнатися вміст і обсяг речовин, які вони мають намір вживати. Це дає змогу споживачам робити більш безпечний вибір: уникати використання більш небезпечних речовин і комбінацій, а також використовувати їх у меншій кількості.

Низка європейських країн запровадила перевірку наркотиків із метою надання цільових профілактичних повідомлень споживачам наркотиків. Такий підхід, який є більш індивідуалізованим, ніж масові кампанії, дає стимул споживачам наркотиків брати участь у діалозі про запобігання та зменшення шкоди, оскільки вони дізнаються результати тестування, тобто отримують інформацію про конкретні наркотики, які вони споживають.

Такий підхід створює більшу обізнаність про конкретні наркотичні засоби, які споживаються, і варіанти перевірки наркотиків. Перевірка наркотиків служить продовженням заходів із запобігання та зменшення шкоди, що потенційно може зберегти життя.

Ключові слова: моніторинг, оцінка наркоситуації, нові психоактивні речовини, проект дослідження складу наркотичних речовин, профілактика наркозалежності.

The article provides an overview of the problems of preventing the use and abuse of psychoactive substances, the lack of understanding of the consequences of the use of specific psychoactive substances and the body's reactions to such substances, possible overdose or intoxication through mixing with other substances and alcohol. It is the study of substances and the monitoring as a dynamic surveillance of the narcotic situation that will provide information on the content and volume of narcotic drugs in circulation.

The article examines current trends in the early detection of new psychoactive substances, the early warning system for the danger of new substances in Europe and the world. Options and ways of introducing in Europe the experience of Europe on the study of drug abuse in Ukraine and the use of preventive measures to reduce the level of psychoactive substance use in Ukraine were proposed.

The experience of European Union countries, which have laws that criminalize the possession and distribution of drugs, shows that their policies define drug use as a public health problem, not a criminal offense. One of the measures proposed is to check drugs and psychotropic substances – a way to reduce the harm from their use, allowing consumers to know the content and volume of substances they intend to use. This allows consumers to make safer choices: avoid the use of more dangerous substances and combinations, and use them less.

A number of European countries have introduced drug screening to provide targeted prevention messages to drug users. This approach, which is more individualized than mass campaigns, provides an incentive for drug users to engage in a dialogue on prevention and harm reduction as they learn about the results of testing, that is, receive information about the specific drugs they consume.

This approach creates greater awareness of the specific drugs being consumed and the options for drug screening. Drug screening is a continuation of measures to prevent and reduce harm, which can potentially save lives.

Key words: monitoring, evaluation of narcotic situation, new psychoactive substances, project of study of drug composition, drug addiction prevention.

Проблема вживання психоактивних речовин набуває нового рівня загрози в Україні. Наркоманія набуває у світі більшої поширеності, ніж вживання алкоголю, оскільки спрощується доступ до таких речовин за допомогою всесвітньої мережі Інтернет. Вона набуває поширення з кожним днем серед різних верств населення, різних регіонів, під загрозою опиняються більш молоді споживачі таких речовин.

За даними ООН, нині понад 230 млн осіб, або 5% дорослого населення світу, хоча б один раз вживали той чи інший заборонений наркотик. До категорії проблемних наркоспоживачів належать близько 27 млн осіб, що становить 0,6% дорослого населення планети. Героїн, кокаїн та інші наркотики щорічно вбивають біля 0,2 млн людей, руйнуючи сім'ї та приносячи біди тисячам інших людей. Заборонені наркотики підривають соціально-економічний розвиток і сприяють зростанню злочинності, нестабільності, незахищеності та поширенню ВІЛ [1, с. 4].

Про необхідність та важливість проведення наукових досліджень у цій сфері на рівні держави вказано у Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 р., схваленої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. (далі – Стратегія щодо наркотиків) [2].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2011 р. було схвалено Концепцію створення системи моніторингу ситуації у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (далі – Моніторинг) [3]. Метою Моніторингу зазначено, зокрема: визначення фактичного обсягу і сфери обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та їх незаконного розповсюдження; виявлення соціальних груп осіб, які допускають вживання наркотичних засобів і психотропних речовин не за медичним призначенням, на яких мають бути спрямовані профілактичні заходи; визначення причин розповсюдження наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів серед різних соціальних груп населення, а також шляхів усунення таких причин; розроблення рекомендацій центральним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування щодо вдосконалення міжвідомчої взаємодії у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та вживанню таких засобів і речовин не за медичним призначенням; виявлення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, легалізації (відмивання) доходів, одержаних внаслідок незаконного обігу таких засобів і речовин, та осіб, які вчинили такі злочини; визначення пріоритетних напрямів державної та регіональної політики у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та вживанню таких засобів і речовин не за медичним призначенням шляхом періодичного оновлення даних про ситуацію в зазначеній сфері.

На жаль, запропонований Моніторинг реалізується неефективно та має досить формальний підхід.

Недостатнє використання наукового потенціалу, що міститься в рекомендаціях науковців, також

впливає на недосконалість державної політики щодо наркотиків та не забезпечує достатньою мірою охорону найбільш важливих соціальних цінностей від злочинних посягань [4, с. 325].

Пункти 2, 4, 16, 17 Плану заходів на 2019–2020 рр. із реалізації Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 р., затвердженого Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2019 р. № 56-р, передбачають проведення моніторингу ситуації у сфері профілактики вживання психоактивних речовин, здійснення заходів щодо профілактики вживання наркотиків дітьми і молоддю, проведення наукових досліджень проблем, пов'язаних із психоактивними речовинами, здійснення заходів, спрямованих на мінімізацію негативних наслідків, спричинених зловживанням психоактивними речовинами [5].

У липні 2019 р. в Україні затверджений Порядок проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні [6].

Відповідно до п. 1 Порядку проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні цей Порядок визначає механізм проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні (далі – моніторинг) та визначає правила і завдання для суб'єктів моніторингу.

Метою проведення моніторингу є виявлення негативних тенденцій розвитку ситуації у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, алкоголю, нових потенційно небезпечних психоактивних речовин (далі – психоактивні речовини), пов'язаної з формуванням наркотичної та алкогольної залежності в населення, виявлення нових загроз для національної безпеки, що виникають внаслідок незаконного обігу психоактивних речовин і визначення факторів, які їх викликають, підготовки пропозицій щодо запобігання поширенню незаконного обігу психоактивних речовин.

Центр психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю МОЗ (далі – Центр) визначений як суб'єкт, що узагальнює інформацію, яка акумулюється за вказаним порядком.

Пунктом 6 Порядку визначені суб'єкти моніторингу, якими є МОЗ, МОН, Мінмолодьспорт, Мінсоцполітики, Мін'юст, МВС, Міноборони, Національна поліція, ДФС, Адміністрація Держприкордонслужби, Держлікслужба, Держстат, Держфінмоніторинг, МЗС, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації, а також за згодою Верховний Суд, СБУ, Генеральна прокуратура України, Національна академія медичних наук, Державне управління справами, АТ «Укрзалізниця», громадські організації.

При цьому запропонований у Порядку моніторинг не містить дієвого механізму щодо дослідження стану наркотичної ситуації в Україні.

В Україні не створено єдину систему моніторингу наркоситуації, що спричинене:

- відсутністю об'єктивних даних про кількість осіб, які допускають вживання наркотичних засобів та психотропних речовин не за медичним при-

значенням, їх регіональне розподілення і соціально-демографічні характеристики;

- відсутністю інформації про обсяг та вміст наркотичних засобів та психотропних речовин, які знаходяться в обігу в населення.

Метою статті є дослідження основних тенденцій щодо виявлення нових психоактивних речовин як методу системи раннього сповіщення про небезпечні речовини на підставі міжнародної та національної теорії, законодавства та практики застосування.

Законами України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними» з урахуванням міжнародних зобов'язань визначено коло прав та обов'язків фізичних та юридичних осіб, визначена система заходів в Україні, спрямованих проти незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Законодавством визначено, що незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів – це діяння із культивування наркомістких рослин (рослин роду коноплі та маку снотворного), розроблення, виробництво, виготовлення, зберігання, перевезення, пересилання, придбання, збут, ввезення на територію України, використання, знищення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що здійснюються з порушенням законодавства про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори.

Кримінальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення визначені види злочинів, правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів та покарань за них.

Боротьба з незаконним обігом містить виключно каральні заходи, які не призводять до всебічної відмови від вживання з боку осіб, які ситуативно вживають заборонені речовини, у тому числі через відсутність повного розуміння наслідків від вживання для організму.

Об'єкт посягання у злочинах у сфері обігу наркотиків – це заподіяння шкоди здоров'ю невизначеного кола осіб.

При цьому такі злочини обов'язково характеризуються прямим умислом і виключають відповідальність за вчинення такого злочину через необережність.

Якщо речовини, зараховані до прекурсорів, були придбані, зберігалися, перевозилися, пересилалися для інших цілей (наприклад, ацетон – для розведення фарб, соляна чи сірчана кислота – для акумуляторів тощо), то дії особи не утворюють складу злочину, оскільки відсутній об'єкт посягання [7].

Тобто заходи, які пропонуються законодавцем, мають каральний, а не превентивний характер.

Зокрема, в законодавстві відсутній дієвий механізм добровільної здачі психоактивної речовини. У певних випадках потрібні додаткові заходи – допомога слідству в розкритті злочину, надання документів медичних установ, які підтверджують наявність в особи статусу наркозалежної та добровільного проходження лікування від наркоманії (в порядку

ч. 4 ст. 309 КК України). При цьому особа обмежена в змозі отримати повну та об'єктивну інформацію про вміст шкідливих для організму складників та про їх дію на організм.

Нині відсутнє реальне та повне розуміння наслідків від вживання конкретних психоактивних речовин та реакцій організму на такі речовини, можливі передозування або інтоксикації через змішування з іншими речовинами та алкоголем.

Своєю чергою, дослідження речовин та моніторинг як динамічне спостереження наркоситуації дозволять отримати інформацію про вміст і обсяг наркотичних речовин, які знаходяться в обігу.

Підхід зменшення шкоди впливає з ідеї, що вживання наркотичних засобів та психоактивних речовин є діяльністю високого ризику, що тягне за собою ймовірність травми, залежності та смерті. Отже, найкраща стратегія, яку можна використувати (за винятком повної відмови від вживання), полягає в тому, щоб вжити відповідних заходів для пом'якшення цієї потенційної шкоди [8].

У своєму дослідженні Т.В. Корнякова та Н.С. Юзікова акцентують на тому, що врахування сучасних тенденцій у сфері наркообігу, обмін інформацією, вивчення міжнародного досвіду щодо основних підходів та їх запровадження і здійснення практичних заходів дасть змогу істотно зменшити негативний вплив незаконного обігу наркотиків на суспільство, знизити рівень злочинності в цій сфері, що прогнозовано сприятиме оздоровленню нації. Об'єктом подальших наукових розв'язок має виступати розроблення спільних з європейською спільнотою методик виявлення нових психоактивних речовин, дослідження їх впливу на здоров'я особи [9, с. 126].

На Другій конференції з наркополітики України у 2019 р. неодноразово наголошувалося на втіленні у Стратегії щодо наркотиків європейських тенденцій (гуманна і людиноцентрична наркополітика; шлях через охорону здоров'я, а не покарання).

У той час як у більшості країн Європейського Союзу є закони, що криміналізують зберігання і розповсюдження наркотиків, їх політика визначає вживання наркотиків як проблему суспільної охорони здоров'я, а не кримінальний злочин.

Застосування екстазі (3,4-метилендіоксиметамфетаміну (MDMA)) та пов'язаних із ним фенетиламінів, а також GHB (гамма-гідроксибутират) або кетаміну пов'язане з ефектами та ризиками, відмінними від ризиків, пов'язаних із традиційними незаконними речовинами, такими як кокаїн та героїн. Ризики, пов'язані з цими речовинами, призвели до того, що перевірка (або тестування) наркотиків була запроваджена до нічного життя як стратегія зменшення шкоди в Європі та США. У 1992 р. в Нідерландах Міністерство охорони здоров'я прийняло рішення про фінансування першої в Європі системи контролю наркотиків – Системи інформації та моніторингу лікарських засобів (DIMS), розміщеної в Інституті Тримбоса (Spruit, 1999). DIMS був створений як науковий проект для моніторингу нових та наявних ринків наркотиків щодо дози, складу, домішок

та доступності. Це загальнодержавна система стаціонарних випробувальних установ, вбудована в різні регіональні інститути профілактики та догляду за наркозалежними (детальний опис методів див. у статті Brunt and Niesink, 2011). Вона уважно відображає систему фармакологічного нагляду, а також повідомляє про зібрані дані до системи раннього сповіщення Європейського Союзу (ЄС) (EMCDDA та Europol, 2007) [10, с. 4].

Слідом за цією голландською ініціативою в інших країнах західної Європи були створені системи перевірки наркотиків. В Австрії в 1997 р. було створено мобільну службу перевірки наркотиків на місці (Check It) за підтримки муніципалітету Відня та уряду Австрії (Kriener et al., 2001). У 2001 р. швейцарці також запровадили аналогічний мобільний блок для тестування, який фінансується муніципалітетом Цюриха (Bücheli et al., 2010). У Бельгії в 1993 р. розпочалася невелика ініціатива з тестування наркотиків (Modus Vivendi), що фінансується муніципалітетом Валлонія-Брюссель. В Іспанії в 1997 р. почалася ініціатива щодо тестування наркотиків. Згодом було створено стаціонарне випробувальне обладнання «Energy Control», що включає передові методи хімічного аналізу, частково фінансовані урядом (Energy Control, 2017). Зразки наркотиків, зібрані по всій Іспанії, можуть бути відправлені до цього закладу. Наприкінці 1990-х рр. у Франції також було створено SINTES (Національну систему виявлення наркотиків та токсичних речовин), яка дає змогу зразки наркотиків, зібрані добровільно від споживачів наркотиків у будь-якому місці, направляти в аналітичну криміналістичну хімічну лабораторію (Giraudon та Bello, 2007). У 2001 р. на фестивалях було запроваджено португальську службу випробування наркотиків (Check!N), яка частково фінансується урядом (Martins et al., 2015). У 2009 р. Уельс запровадив ініціативу з тестування на наркотики під назвою WEDINOS, яка фінансується Національною службою охорони здоров'я Великобританії (NHS Wales, 2015). Користувачі можуть анонімно надсилати зразки ліків та отримувати результати тестування в інтернеті. Поза межами Європи, у США, невелика система тестування на наркотики (DanceSafe) дає змогу ділитися результатами аналізу таблеток екстазі в інтернеті (Tanner-Smith, 2006) [10, с. 5].

Певні юридичні перешкоди необхідно подолати, перш ніж можна буде створити службу контролю за наркотиками; найголовніше, для зберігання та аналізу контрольованих речовин вимагається виключення (Home Office, 2014). Такі виключення надаються лише за особливих обставин (науково-дослідні цілі, фармацевтична практика або судово-криміналістичні цілі), і багато країн не визнають перевірку наркотиків підставою для надання такого виключення. Це ускладнює створення служби перевірки наркотиків, і багато спроб створити такі служби ще не подолали цю першу юридичну перепону. Крім того, володіння контрольованими речовинами є правопорушенням у більшості держав-членів ЄС, що технічно означає таке: споживачі наркотиків, які випро-

бовують наркотики, підлягають покаранню згідно з верховенством закону (UNODC, 2013). Це лише деякі бар'єри, які необхідно подолати, щоб навіть розглянути можливість тестування на наркотики, що робить його делікатним предметом навіть у країнах, де воно доступне [10, с. 14].

Сприятливе ставлення з боку влади, безумовно, допоможе створити службу контролю за наркотиками. Іншим рішенням, прийнятим у деяких країнах, таких як Нідерланди та Австрія, є створення служби з контролю за наркотиками як наукового проекту, що насамперед переслідує мету дослідження, а не прагне обслуговувати клієнтів, знайти спосіб зробити прийнятним цей контроль. У Нідерландах офіційна угода з державною прокуратурою гарантує, що той, хто володіє незаконними наркотиками в службі тестування наркотиків DIMS, не буде заарештований або притягнутий до кримінальної відповідальності (Друга держава палат Генеральної палати, 1999 р.) [10, с. 14].

Ця унікальна угода уможливила систему тестування, але також угода має бути дотримана поліцією. Без політичної підтримки така домовленість була б неможливою [10, с. 14].

Знання про бажані і небажані ефекти наркотичних засобів, їхню тривалість, взаємодію з іншими речовинами і ризики допомагають людині (споживачу наркотиків) приймати більш обґрунтовані рішення, знижувати ризики і міркувати про свої звички щодо наркотичних засобів і поведінку щодо їх споживання.

Одним із заходів, що пропонується, є перевірка наркотичних засобів та психотропних речовин – це спосіб знизити шкоду від їх вживання, даючи споживачам змогу дізнатися вміст і обсяг речовин, які вони мають намір вживати. Це дає змогу споживачам робити більш безпечний вибір: уникати використання більш небезпечних речовин і комбінацій, а також використовувати їх у меншій кількості.

Низка європейських країн запровадила перевірку наркотиків із метою надання цільових профілактичних повідомлень споживачам наркотиків. Такий підхід, який є більш індивідуалізованим, ніж масові кампанії, дає стимул для споживачів наркотиків брати участь у діалозі про запобігання та зменшення шкоди, оскільки вони дізнаються результати тестування, тобто отримують інформацію про конкретні наркотики, які вони споживають.

Такий підхід створює більшу обізнаність про конкретні наркотичні засоби, які споживаються, і варіанти перевірки наркотиків. Перевірка наркотиків служить продовженням заходів із запобігання та зменшення шкоди, що потенційно може зберегти життя [8].

Отже, впровадження програм (наприклад у вигляді пілотного проекту) з реалізації заходів зменшення шкоди від вживання наркотичних засобів і психотропних речовин в Україні шляхом багатостороннього партнерства на принципі паритету інтересів та завдань державних органів управління та недержавних організацій, зокрема, Міністерства охорони здоров'я України, Центру психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю МОЗ,

Державної служби України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, Національної поліції, Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, та громадських організацій за підтримки Управління ООН із наркотиків і злочинності, Європейського моніторингового центру з наркотиків та наркотичної залежності може здійснити прорив України щодо зниження рівня вживання психоактивних речовин завдяки профілактиці їх вживання.

Такий захід зменшення шкоди від вживання наркотичних засобів і психотропних речовин як перевірка наркотичних речовин може сприяти виконанню низки перелічених завдань щодо моніторингу наркоситуації, покладених на Міністерство охорони здоров'я України та підпорядкованих Міністерству служб.

Ця стаття не дає відповіді на всі питання, але є викликом для подальшої дискусії серед науковців щодо впровадження такого профілактичного механізму в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Корнякова Т.В. Комплексний підхід до захисту суспільства від незаконного наркообігу : монографія / Корнякова Т.В., Соколенко О.В., Гошовський В.С. та ін.; за заг. ред. Т.В. Корнякової. Дніпро : ЛІРА, 2019. 532 с.
2. Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2013-%D1%80> (дата звернення: 29.11.2019).
3. Про схвалення Концепції створення системи моніторингу ситуації у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1193-р від 17.10.2011 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/244734460> (дата звернення: 31.11.2019).
4. Юзікова Н.С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй : монографія. Дніпро : Біла К.О., 2016. 510 с.
5. Про затвердження Плану заходів на 2019–2020 роки з реалізації Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2019 р. № 56-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D1%80> (дата звернення: 20.11.2019).
6. Питання проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні] : Постанова Кабінету міністрів України № 689 від 10.07.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/689-2019-%D0%BF> (дата звернення: 26.11.2019).
7. Практика розгляду судами справ про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : Узагальнення Верховного суду України від 01.01.2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-08/conv> (дата звернення: 20.11.2019).
8. З виступу на другій конференції з наркополітики України, м. Київ, Кушакова Вячеслава, засновника МБФ «Альянс громадського здоров'я», 28 листопада 2019 р.
9. Корнякова Т.В. Сучасні тенденції у стратегії протидії незаконному наркообігу: міжнародний та національний вектор / Корнякова Т.В., Юзікова Н.С. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спецвипуск, 2019: науковий збірник. С. 121–126. URL: <http://apnl.dnu.in.ua/2019/34.pdf> (дата звернення: 31.11.2019).
10. Brunt T. Drug checking as a harm reduction tool for recreational drug users: opportunities and challenges. *Background paper commissioned by the EMCDDA for Health and social response to drug problems: a European guide*. 2017. 21 p. URL: http://www.emcdda.europa.eu/system/files/attachments/6339/EuropeanResponsesGuide2017_BackgroundPaper-Drug-checking-harm-reduction_0.pdf, free (accessed on: 03/12/2019).

Каланча І. Г.,
кандидат юридичних наук, прокурор
Київської місцевої прокуратури № 2

ЕЛЕКТРОННИЙ СЕГМЕНТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНІ ТУРКМЕНИСТАНУ

ELECTRONIC SEGMENT IN THE CRIMINAL PROCEDURAL LAW OF THE TURKMENISTAN

Статтю присвячено дослідженню електронного сегмента в кримінальному процесуальному законі Туркменістану. Встановлено, що в кримінальному процесі Туркменістану передбачено низку неспеціалізованих електронних інструментів кримінального процесу: електронні носії інформації; записуючі технічні засоби та носії; комп'ютер; науково-технічні засоби; обладнання для запису; технічні засоби фіксації тощо. Досліджено критерії допустимості застосування науково-технічних засобів, що мають бути прямо безпечні, передбачені законом, науково спроможні, забезпечувати ефективність провадження. Досліджено використання доказів, що зафіксовані в електронному форматі, зокрема оголошення під час судового розгляду показань підсудного, потерпілого та свідка, відтворення аудіозаписів та відеозаписів їх показань. Встановлено, що до документів належать матеріали, що містять комп'ютерну інформацію, фотографії, звукозаписи та відеозаписи. Потенційно електронна форма процесуального документа опосередковано відображена через вказівку в кримінально-процесуальному законі на спосіб виготовлення протоколу слідчих дій, протоколу судового засідання, вироку. Встановлено, що під час проведення слідчих дій можуть застосовуватися технічні засоби і використовуватися науково обґрунтовані способи виявлення, фіксації та вилучення слідів злочину та речових доказів. У Кримінально-процесуальному кодексі Туркменістану окремо визначено вимоги щодо електронної фіксації допиту, огляду, пред'явлення для впізнання, обшуку житлового приміщення, перехоплення повідомлень, прослуховування та запису переговорів, перевірки та уточнення показань на місці, слідчого експерименту, отримання зразків для порівняльного дослідження. Досліджено застосування під час судового розгляду кінозйомки, відеозапису, звукозапису, а також звукозапису та відеозапису допитів. У порядку міжнародного співробітництва передбачено можливість здійснення процесуальної взаємодії в дистанційному форматі (телефоном, телеграфом, телексом, факсом, іншим видам термінового зв'язку).

Ключові слова: кримінальний процес, електронний сегмент, Туркменістан, науково-технічні засоби, електронна фіксація, докази.

The article deals with the study of electronic segment in the criminal procedural law in Turkmenistan. The paper clarifies that criminal proceedings in Turkmenistan make provision of a number of non-specialized electronic instruments, such as: electronic data media; recording equipment and media; computer; technical means; equipment for recording; technical fixation devices, etc. The author studies the admissibility criteria for the application of scientific and technical means, which state that such devices should be directly provided by the law, scientifically capable and secure. They also must ensure the efficiency of the proceedings. The paper investigates the use of electronically recorded evidence, including the announcement during the trial of defendant, victim and witness testimonies, as well as their audio and video reproductions. The documents were found to include material containing computer information, photographs, sound recordings, and video recordings. Potentially the electronic form of the procedural document is indirectly represented through the indication in the criminal procedural law of the way of preparing the investigation report, court records and the verdict. The study makes it clear that investigative actions presuppose the use of technical means and scientifically proven methods of detecting, fixing and withdrawing the traces of crime and physical evidence. Criminal-Procedural Code of Turkmenistan specifically defines the requirements for electronic record-keeping of interrogation, examination, person identification, search of premises, communications interception, wiretapping and recording of negotiations, verification and clarification of on-site testimony, investigative experiment and sampling for comparative examination. The author analyses the use of videotaping, audio-recording, as well as audio- and video-fixation of interrogation during the trial proceedings. In terms of international cooperation procedures the procedural interaction might be realized in a remote format (using telephone, telegraph, telex, fax and other types of urgent communication).

Key words: criminal process, electronic segment, Turkmenistan, scientific and technical means, electronic fixation, evidence.

Сучасний кримінальний процес України перебуває в процесі реформування, невід'ємною частиною якого є розширення та вдосконалення електронного сегменту. Вказане зумовлює потребу дослідження закордонного досвіду в цій сфері, зокрема законодавства пострадянських держав, одним із цікавих прикладів якого є Кримінально-процесуальний кодекс Туркменістану від 18.04.2009 р. № 28-I (зі змінами та доповненнями) [1] (далі – КПК Туркменістану). Зазначене доцільно з огляду на спільну «вихідну точку» у вигляді законодавчої та правозастосовної спадщини радянського періоду, а отже, можливості дослідження альтернативних моделей розвитку, аналізу їх позитивних та негативних результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій ілюструє відсутність комплексних досліджень електронного сегмента в кримінальному процесуальному законі Туркменістану, що зумовлює актуальність цієї статті.

Метою роботи є дослідження електронного сегмента в кримінальному процесуальному законі Туркменістану.

У КПК Туркменістану передбачено неспеціалізовані електронні інструменти кримінального процесу, серед яких прямо визначені: *електронні носії інформації* (ч.ч. 4, 5, 6 ст. 284); *записуючі технічні засоби та носії* (ч. 3 ст. 282); *засоби звукозапису та відеозапису* (ч. 8 ст. 285); *засоби фотографічної або відеоз-*

йомки (ч. 3 ст. 261); касета (ч. 5 ст. 284); комп'ютер (ч. 2 ст. 116); науково-технічні засоби (п. 2 ч. 2 ст. 98, ч. 3 ст. 117, ч. 10 ст. 134, чч. 1, 2, 3, 4 ст. 137); інші науково-технічні засоби (ч. 5 ст. 286); обладнання для запису (ч. 2 ст. 116); телеграф (ч. 3 ст. 523, ч. 1 ст. 555); телекс (ч. 1 ст. 555); телефон або інші види термінового зв'язку (ч. 3 ст. 523); технічні засоби (ч. 1 ст. 97, ч. 6 ст. 118, ч. 3 ст. 227, п. 2 ч. 3 ст. 266, ч. 4 ст. 284, ч. 3 ст. 307, ч. 6 ст. 371); технічні засоби фіксації (ч. 5 ст. 260); факс (ч. 1 ст. 555). Також у КПК Туркменістану опосередковано визначено неспеціалізовані електронні інструменти кримінального процесу через вказівку на: відеозапис (ч. 1 ст. 77, п. 7 ч. 5 ст. 79, п. 10 ч. 2 ст. 80, ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 116, ч. 3 ст. 117, ч. 1, 2, 3, 5, 6 ст. 118, ч. 4 ст. 121, ч. 10 ст. 134, ч. 3 ст. 263, ч. 6 ст. 273, ч. 8 ст. 285, ч. 5 ст. 286, ч. 1 ст. 318, ч. 5 ст. 319, ч. 7 ст. 369, ч. 6 ст. 371), звукозапис (ч. 1 ст. 77, п. 7 ч. 5 ст. 79, п. 10 ч. 2 ст. 80, ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 116, ч. 3 ст. 117, ч. 1, 2, 3, 5, 6 ст. 118, ч. 4 ст. 121, ч. 10 ст. 134, ч. 8 ст. 285, ч. 5 ст. 286, ч. 1 ст. 318, ч. 5 ст. 319, ч. 7 ст. 369, ч. 6 ст. 371), кінозйомку (ч. 7 ст. 369, ч. 6 ст. 371), кінофотозйомку (ч. 1 ст. 77), стенографування (ч. 2 ст. 116, ч. 2 ст. 176, ч. 2 ст. 269, ч. 2 ст. 371), фотографування (ч. 3 ст. 117, ч. 10 ст. 134, ч. 3 ст. 263, ч. 3 ст. 268, ч. 6 ст. 273, ч. 8 ст. 285, ч. 5 ст. 286, ч. 7 ст. 369), відеозаписи (ч. 6 ст. 117, ч. 4, 6 ст. 118, ч. 4 ст. 121, п. 2 ч. 3 ст. 131, ч. 11 ст. 134, ч. 6 ст. 252, ч. 3 ст. 257, ч. 1, 2 ст. 391, ч. 1, 2 ст. 395), звукозаписи (ч. 6 ст. 117, ч. 4, 6 ст. 118, ч. 4 ст. 121, п. 2 ч. 3 ст. 131, ч. 6 ст. 252, ч. 3 ст. 257, ч. 5 ст. 284, ч. 1, 2 ст. 391, ч. 1, 2 ст. 395), фотографії (ч. 6 ст. 117, п. 2 ч. 3 ст. 131, ч. 11 ст. 134, ч. 2 ст. 269), фотографічні негативи, діапозитиви (ч. 6 ст. 117), електронну форму документа (до ч. 1 ст. 555), комп'ютерний спосіб створення документа (ч. 1, 2 ст. 371, ч. 4 ст. 421).

Варто звернути увагу на визначення в КПК Туркменістану критеріїв допустимості застосування науково-технічних засобів. Згідно з ч. 3 ст. 137 КПК Туркменістану, застосування науково-технічних засобів визнається допустимим, якщо вони: 1) прямо передбачені законом або не суперечать його нормам і принципам; 2) науково спроможні; 3) забезпечують ефективність проведення кримінального провадження; 4) безпечні.

Ефективність застосування технічних та науково-технічних засобів під час кримінального провадження забезпечується спеціалістом. Відповідно до ч. 2 ст. 137 КПК Туркменістану, органом, що здійснює кримінальний процес, може бути залучено спеціаліста для сприяння у процесі використання науково-технічних засобів. Як спеціаліста для участі в слідчих та судових діях може бути викликано не зацікавлену в справі особу, що володіє спеціальними знаннями, необхідними для надання сприяння в збиранні, дослідженні та фіксації доказів, а також застосуванні технічних засобів (ч. 1 ст. 97 КПК Туркменістану). Спеціаліст зобов'язаний брати участь у проведенні слідчих дій та судовому розгляді, використовуючи спеціальні знання, навички та науково-технічні засоби для виявлення, фіксації та вилучення доказів (п. 2 ч. 2 ст. 98 КПК Туркменістану).

Водночас визначено повноваження щодо використання науково-технічних засобів й іншими суб'єктами кримінального провадження. Згідно з ч. 1 ст. 137 КПК Туркменістану, з метою збирання, дослідження та оцінки доказів орган, що веде кримінальний процес має право використовувати науково-технічні засоби. До повноважень органів дізнання належить проведення необхідних оперативно-розшукових заходів, у тому числі з використанням відеозапису, кінофотозйомки та звукозапису (ч. 1 ст. 77 КПК Туркменістану). Використання науково-технічних засобів органом, що здійснює кримінальний процес, фіксується в протоколах відповідних процесуальних дій із зазначенням цих науково-технічних засобів, умов і порядку їх застосування, об'єктів, до яких ці засоби застосовувались та результатів їх використання (ч. 4 ст. 137 КПК Туркменістану).

Початок досудового розслідування може бути пов'язаний з отриманням відомостей в електронному форматі. Відповідно до ст. 209 КПК Туркменістану, повідомлення підприємств, організацій, установ, громадських об'єднань, посадових осіб про вчинення злочину повинні мати форму службового листа або завіреної телеграми, телефонограми, радіограми, телекса, електронного документа або іншу прийнятну форму повідомлення.

У кримінальному процесі Туркменістану передбачено електронну форму фіксації доказів. Згідно з ч. 10 ст. 134 КПК Туркменістану, для фіксації доказів, поряд зі складанням протоколів, можуть застосовуватися звукозапис, відеозапис та фотозйомка. У процесі застосування учасником слідчої дії чи судового розгляду зазначених способів фіксації доказів, про це робиться відмітка у відповідному протоколі слідчої дії або в протоколі судового засідання із зазначенням технічних характеристик використаних науково-технічних засобів (ч. 10 ст. 134 КПК Туркменістану). Звукозаписи, відеозаписи, фотографії, інші відображення ходу та результатів слідчої або судової дії додаються до протоколу; на кожному додатку мав бути пояснювальний напис із зазначенням назви, місця проведення та дати слідчої або судової дії, до якої належить додаток; цей напис засвідчують своїми підписами: під час досудового провадження – дізнавач або слідчий, а в необхідних випадках – поняті, а в суді – головуючий суддя та секретар судового засідання (ч. 11 ст. 134 КПК Туркменістану). Оголошення показань підсудного, наданих у справі під час дізнання або попереднього слідства, а також повторне відтворення долучених до протоколу допиту звукозаписів та відеозаписів його показань допускається у випадках: 1) відмови підсудного від надання показань у суді; 2) розгляду справи за відсутності підсудного; 3) наявності істотних протиріч між показаннями підсудного, наданими ним у судовому розгляді та під час дізнання або попереднього слідства (ч. 1 ст. 391 КПК Туркменістану). Про відтворення звукозаписів та відеозаписів робиться відмітка в протоколі судового засідання (ч. 2 ст. 391 КПК Туркменістану). Оголошення під час судового розгляду показань потерпілого та свід-

ка, наданих ними під час попереднього слідства або в попередньому судовому розгляді, а також відтворення звукозаписів та відеозаписів показань допускається за клопотанням сторін у таких випадках: 1) за наявності істотних суперечностей між цими показаннями та показаннями, наданими в суді; 2) за відсутності під час судового розгляду потерпілого, свідка; 3) за відмови потерпілого, свідка від надання показань у суді (ч. 1 ст. 395 КПК Туркменістану). При цьому не допускається відтворення звукозаписів та відеозаписів показань підсудного (ч. 2 ст. 391 КПК Туркменістану), потерпілого, свідка (ч. 2 ст. 395 КПК Туркменістану) без попереднього оголошення показань, що містяться у відповідному протоколі допиту або протоколі судового засідання. При визначенні порядку огляду та зберігання речових доказів, в ч. 3 ст. 261 КПК Туркменістану зазначено, що якщо предмети в силу їх громіздкості чи з інших причин не можуть зберігатися при кримінальній справі, вони повинні бути зафіксовані засобами фотографічної або відеозйомки, по можливості, опечатані і та зберігатися в місці, вказаному слідчим. Відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 131 КПК Туркменістану, до документів належать матеріали, що містять комп'ютерну інформацію, фотографії, звукозаписи та відеозаписи. Згідно з ч. 5 ст. 298 КПК Туркменістану, до висновку експерта мають бути включені, зокрема, фототаблиці, що підтверджують висновки експерта.

Потенційно електронна форма процесуального документа опосередковано відображена через вказівку в кримінально-процесуальному законі на спосіб його виготовлення. Відповідно до ч. 2 ст. 116 КПК Туркменістану, протокол слідчих дій або судового розгляду може бути написаний від руки або складений із застосуванням обладнання для запису і надрукований на комп'ютері. Згідно з ч. 1, ч. 2 ст. 371 КПК Туркменістану, під час судового розгляду секретар судового засідання веде протокол судового засідання, який може бути написаний від руки, складений машинописним або комп'ютерним способом. Відповідно до ч. 4 ст. 421 КПК Туркменістану, вирок може бути написаний від руки, виготовлений машинописним або комп'ютерним способом.

У процесі визначення загальних правил проведення слідчих дій у ч. 3 ст. 227 КПК Туркменістану передбачено, що під час проведення слідчих дій можуть застосовуватися технічні засоби і використовуватися науково обґрунтовані способи виявлення, фіксації та вилучення слідів злочину та речових доказів. Через призму протоколу слідчої дії в КПК Туркменістану врегульовано окремі питання їх електронної фіксації. Для забезпечення більшої повноти протоколу можуть застосовуватись стенографування, звукозапис та відеозапис; при цьому стенографічний запис до справи не долучається (ч. 2 ст. 116 КПК Туркменістану). Згідно з ч. 3 ст. 117 КПК Туркменістану, якщо під час проведення слідчої дії застосовувалися фотографування, звукозапис та відеозапис, то в протоколі також мають бути вказані науково-технічні засоби, застосо-

вані під час проведення відповідної слідчої дії, умови та порядок їх використання та отримані результати; у протоколі мало бути, зокрема, зазначено, що перед застосуванням науково-технічних засобів про це повідомили осіб, які беруть участь у проведенні слідчої дії. До протоколу додаються фотографічні негативи та фотографії, діапозитиви, звукозаписи та відеозаписи, що виготовлені під час проведення слідчих дій (ч. 6 ст. 117 КПК Туркменістану).

Кримінальний процесуальний закон Туркменістану визначає вимоги до електронної фіксації окремих слідчих дій.

Відповідно до ч. 1 ст. 118 КПК Туркменістану, за рішенням слідчого при допиті підозрюваного, обвинуваченого, свідка або потерпілого, а також на прохання допитуваних можуть бути застосовані звукозапис та відеозапис. Також підозрюваний (п. 7 ч. 5 ст. 79 КПК Туркменістану), обвинувачений (п. 10 ч. 2 ст. 80 КПК Туркменістану) має право просити про застосування під час допиту звукозапису та відеозапису. Про застосування звукозапису та відеозапису слідчий повідомляє допитуваного до початку допиту (ч. 2 ст. 118 КПК Туркменістану). Звукозапис та відеозапис має вестись безперервно, повністю відображати свідчення допитуваних осіб і весь хід допиту; у разі раптової зупинки або призупинення запису слідчий вказує причину та тривалість переривання в протоколі допиту. Звукозапис та відеозапис частини допиту, а також повторення спеціально для звукозапису та відеозапису показань, наданих під час того ж допиту, не допускаються (ч. 3 ст. 118 КПК Туркменістану). Після закінчення допиту звукозаписи та відеозаписи повністю відтворюються допитуваному; доповнення до звукозаписів та відеозаписів показань, зроблені допитуваним, також включаються в звукозаписи та відеозаписи; звукозаписи та відеозаписи закінчуються заявою допитуваного, що засвідчує її правильність (ч. 4 ст. 118 КПК Туркменістану). Показання, що отримані під час допиту із застосуванням звукозапису та відеозапису, заносяться до протоколу допиту (ч. 5 ст. 118 КПК Туркменістану). Згідно з ч. 6 ст. 118 КПК Туркменістану, протокол допиту має містити: 1) позначку про застосування звукозапису та відеозапису й повідомлення про це допитуваного; 2) відомості про технічні засоби та умови звукозапису та відеозапису, дату і час проведення запису; 3) заяви допитуваного з приводу застосування звукозапису та відеозапису; 4) позначку про відтворення (демонструють допитуваному звукозаписи та відеозаписи); 5) засвідчення допитуваним і слідчим правильності протоколу, а також звукозаписів та відеозаписів. Звукозаписи та відеозаписи зберігаються при справі і після закінчення попереднього слідства опечатуються; у разі відтворення звукозапису та відеозапису показань при проведенні іншої слідчої дії, слідчий зобов'язаний зазначити про це в протоколі відповідної слідчої дії (ч. 6 ст. 118 КПК Туркменістану). Під час допиту слідчий може пред'явити допитуваному речові докази і документи, а після закінчення надання свідчень оголосити показання, наявні

в матеріалах кримінальної справи, відтворити звукозаписи та відеозаписи (ч. 6 ст. 252 КПК Туркменістану). Пред'явлення речових доказів і документів, оголошення протоколів та відтворення звукозаписів і відеозаписів, а також показань, наданих допитуваним у зв'язку з цим, підлягають обов'язковому відображенню в протоколі допиту (ч. 3 ст. 257 КПК Туркменістану).

Огляд проводиться за участю понятих, однак у виняткових випадках: у важкодоступних місцевостях, на місцевості, де перебування понятих вкрай утруднено, за відсутності належних засобів сполучення, з інших об'єктивних причин відсутності можливості для залучення осіб як понятих, а також якщо проведення огляду пов'язано з небезпекою для життя і здоров'я людей, огляд може проводитися без участі понятих, але із застосуванням при цьому, як правило, технічних засобів фіксації його ходу і результатів (ч. 5 ст. 260 КПК Туркменістану). Під час огляду трупа він підлягає обов'язковому фотографуванню або відеозйомці та дактилоскопуванню (ч. 3 ст. 263 КПК Туркменістану). У протоколі огляду, ексгумації, освідчування, зокрема, зазначається, які технічні засоби застосовано та які отримано результати (п. 2 ч. 3 ст. 266 КПК Туркменістану).

У процесі пред'явлення для впізнання група осіб або предметів, що пред'являються, за можливості фотографують (ч. 3 ст. 268 КПК Туркменістану). За неможливості пред'явлення особи для впізнання воно може бути проведене за його фотографією, що пред'являється одночасно з фотографіями інших осіб у кількості не менше трьох (ч. 3 ст. 268 КПК Туркменістану). До протоколу пред'явлення для впізнання додаються фотографії, якщо особи або предмети, що пред'явлені для впізнання, було сфотографовані (ч. 2 ст. 269 КПК Туркменістану).

Під час проведення обшуку житлового приміщення у необхідних випадках можуть здійснюватися фотографування та відеозапис (ч. 6 ст. 273 КПК Туркменістану).

Перехоплення повідомлень, переданих по телефону і радіо, а також іншими технічними засобами, в тому числі з використанням комп'ютерної технології та електронної пошти, передбачено ст. 282 КПК Туркменістану. Згідно з ч. 3 ст. 282 КПК Туркменістану, повідомлення, комп'ютерна інформація та інформація електронної пошти, отримані в результаті перехоплення, фіксуються спеціалістом на відповідних записуючих технічних засобах та носіях і передаються дізнавачу або слідчому.

Відповідно до ч. 1 ст. 283 КПК Туркменістану, дізнавач або слідчий за порушеною кримінальною справою має право проводити прослуховування та звукозапис переговорів, що ведуться з телефонів та інших переговорних пристроїв підозрюваного, обвинуваченого чи інших причетних до злочину осіб. Згідно з ч. 4 ст. 284 КПК Туркменістану, у всіх випадках прослуховування та звукозапису складається протокол, в якому зазначаються: 1) час і місце проведення цієї слідчої дії; 2) види використовуваних технічних засобів; 3) відомості про осіб, які про-

водили ці дії; 4) короткий зміст електронних носіїв інформації, звукозаписи переговорів, що стосуються справи. Дізнавач або слідчий, отримавши електронний носій інформації, касету зі звукозаписом, у присутності понятих проводить її огляд, під час якого прослуховує звукозаписи, перевіряє правильність їх оформлення та зберігання, про що складає протокол (ч. 5 ст. 284 КПК Туркменістану). Електронні носії інформації, звукозаписи прослуховуваних переговорів в опечатаному вигляді долучаються до кримінальної справи як докази за умови, що під час прослуховування та звукозапису було суворо дотримано вимог закону (ч. 6 ст. 284 КПК Туркменістану).

Під час перевірки та уточнення показань на місці в необхідних випадках проводяться фотографування, звукозапис та відеозапис (ч. 8 ст. 285 КПК Туркменістану). Використання під час перевірки й уточнення показань на місці засобів звукозапису та відеозапису проводиться за правилами, передбаченими для допиту (викладеними у ст. 118 КПК Туркменістану).

Під час проведення слідчого експерименту в необхідних випадках проводяться фотографування, звукозапис та відеозапис, застосовуються інші науково-технічні засоби (ч. 5 ст. 286 КПК Туркменістану).

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 304 КПК Туркменістану, одним із видів зразків для порівняльного дослідження, що може бути отримано, є фонограма голосу. Під час отримання зразків для порівняльного дослідження слідчий складає протокол, в якому описуються застосовані при цьому методи та технічні засоби (ч. 3 ст. 307 КПК Туркменістану).

Процесуальні дії в кримінальному процесі Туркменістану також пов'язані із застосуванням електронних технологій. Згідно з ч. 1 ст. 318 КПК Туркменістану, якщо під час проведення досудового слідства застосовувалися відеозйомка або звукозапис, то при ознайомленні потерпілого з матеріалами справи вони відтворюються потерпілому за його клопотанням. Відповідно до ч. 5 ст. 319 КПК Туркменістану, якщо під час проведення досудового слідства застосовувалися відеозапис або звукозапис, то у процесі ознайомлення обвинуваченого і його адвоката з усіма матеріалами справи вони відтворюються обвинуваченому та його адвокату.

У процесі застосування окремих запобіжних заходів передбачено вимоги щодо електронної фіксації особи правопорушника. Згідно з ч. 2 ст. 176 КПК Туркменістану, особи, що взяті під варту як застосування запобіжного заходу, мають бути сфотографовані.

Під час судового розгляду можуть застосовуватися кінозйомка, відеозапис, звукозапис (ч. 6 ст. 371 КПК Туркменістану), а також звукозапис та відеозапис допитів (ч. 4 ст. 121 КПК Туркменістану), матеріали яких додаються до протоколу судового засідання, опечатуються і зберігаються разом із ним; у протоколі судового засідання робиться відмітка про застосування зазначених технічних засобів. Фотографування, застосування звукозапису,

відеозапису та кінозйомки в залі судового засідання здійснюється лише з дозволу головуєчого судді (ч. 7 ст. 369 КПК Туркменістану). Для забезпечення повноти протоколу судового засідання може бути застосовано стенографування (ч. 2 ст. 371 КПК Туркменістану). З метою забезпечення безпеки підсудного, представників сторони захисту головуєчий суддя вправі заборонити проведення відеозапису, звукозапису та інших способів фіксації допиту, а також видалити зазначених осіб із залу судового засідання (ч. 3 ст. 109 КПК Туркменістану).

У порядку міжнародного співробітництва передбачено можливість здійснення процесуальної взаємодії в дистанційному форматі. Відповідно до ч. 3 ст. 523 КПК Туркменістану, орган досудового слідства, прокурор або суд, який затримав або помістив під варту осіб, що володіють особистою недоторканістю (дипломатичний імунітет), зобов'язані телефоном, телеграфом або іншими видами термінового зв'язку невідкладно повідомити про це через Міністерство закордонних справ Туркменістану, міністерство закордонних справ відповідної

держави. Вимога про видачу особи для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку, за можливості, має містити фотографію особи (п. 2 ч. 2 ст. 550 КПК Туркменістану). Клопотання іноземної держави про взяття під варту до пред'явлення вимоги про видачу може бути передано телеграфом, телексом, факсом або в електронному вигляді (ч. 1 ст. 555 КПК Туркменістану).

Дослідження електронного сегмента в кримінальному процесуальному законі Туркменістану ілюструє застосування сучасних інформаційних технологій під час кримінального провадження. З урахуванням проведеного дослідження, в кримінальному процесі України доцільно врахувати низку норм кримінального процесуального закону Туркменістану, серед яких: критерії допустимості застосування науково-технічних засобів; можливість оголошення під час судового розгляду показань підсудного, потерпілого та свідка, відтворення їх звукозаписів та відеозаписів; визначення видів зразків для порівняльного дослідження, що можуть бути отримані, зокрема фонограми голосу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Türkmenistanyň Jenaýat Iş Ýörediş Kodeksi. 2009-njy ýylyň 18-nji apreli, № 28-IV (2019-njy ýylyň 1-nji dekabryna çenli girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen). *Hukuk Maglumatlary Merkezi*. URL: <http://minjust.gov.tm/mcenter-single/34> (02.02.2020).

Лісіцина Ю. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Львівського державного університету внутрішніх справ

ЗАПОБІГАННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ПОРУШЕННЮ ВСТАНОВЛЕНОГО ЗАКОНОМ ПОРЯДКУ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ

PREVENTION OF VIOLATION OF ANATOMICAL MATERIALS TRANSPLANTATION ESTABLISHED BY LAW WITH THE HELP OF UNITS OF THE NATIONAL POLICE

У статті проведено дослідження щодо запобігання підрозділами Національної поліції (Департаментом боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми та слідчими органами Національної поліції) порушенню встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Наголошується, що у стратегічному аспекті заходи запобігання злочинній діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини за сучасної ситуації здійснюються вибірково: компетентні правоохоронні органи, за правило, викривають не злочинну діяльність, а лише поодинокі злочини, що вчинюються в рамках злочинної діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини. Крім того, не охоплюють такого важливого напрямку запобігання, як перешкодження легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Низка інших недоліків у діяльності правоохоронних органів у цій сфері значною мірою зумовлені відсутністю сучасної концепції та стратегії запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини. У концептуальному аспекті запобігання злочинній діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини для досягнення ефективного результату має здійснюватися в тісному взаємозв'язку із запобіганням торгівлі людьми, незаконній міграції, відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, корупції, із забезпеченням належної міжнародної співпраці правоохоронних органів, зокрема підрозділів Національної поліції України.

Окреслені основні шляхи ефективного запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини, що включає такі стратегічні напрями: 1) планування заходів запобігання відповідно до стадій розвитку злочинної діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини; 2) розробка належного інформаційно-аналітичного забезпечення; 3) збільшення кількості заходів віктимологічної профілактики; 4) організація ефективного розшуку осіб, які безвісти зникли; 5) профілактика основних явищ, які створюють підґрунтя для злочинної діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Ключові слова: *незаконна трансплантація, Національна поліція, запобігання, анатомічні матеріали людини.*

The article deals with the prevention of violation of anatomical materials transplantation established by law with the help of units of the National Police, namely: the Department of Combating Trafficking in Human Beings and Investigative Bodies of the National Police.

It is proved that in the strategic aspect, measures for the prevention of criminal activities in the field of transplantation of human anatomical materials under the current circumstances are carried out selectively: the competent law enforcement agencies, as a rule, expose not criminal activities, but separate crimes committed within the framework of criminal activities in the field of transplantation of human anatomical materials. In addition, they do not cover such important areas of prevention as obstruction of legalization of illegal profits. A number of other shortcomings in law enforcement activities in this field are largely caused by the lack of a modern concept and strategy for preventing the illegal transplantation of human anatomical materials. In the conceptual aspect of preventing criminal activities in the field of transplantation of human anatomical materials, in order to achieve an effective result, the work should be closely linked with the prevention of trafficking in human beings, illegal migration, money laundering, corruption, and the proper international cooperation of law enforcement agencies, in particular units of the National Police of Ukraine.

The basic ways of effective prevention of illegal transplantation of human anatomical materials, including the following strategic directions: 1) planning of prevention measures according to the stages of development of criminal activities in the field of transplantation of human anatomical materials; 2) development of adequate information and analytical support; 3) increase in the number of victimology prevention measures; 4) organizing an effective search for missing persons; 5) prevention of the main phenomena that create the basis for criminal activities in the field of transplantation of human anatomical materials – are outlined.

Key words: *illegal transplantation, National Police, prevention, human anatomical materials.*

Складність організації системи запобігання злочинам висуває нагальну потребу в її адекватному управлінні, де відповідні заходи мають бути належним чином синхронізовані задля досягнення визначальної мети – зниження рівня злочинності. Аналіз результатів міжнародних моніторингів щодо стану запобігання торгівлі людьми, зокрема з метою проведення незаконної трансплантації анатомічних матеріалів людини, засвідчує зниження рівня

її ефективності в Україні, попри низку прийнятих законодавчих й підзаконних нормативно-правових актів у цій сфері.

Дослідженнями кримінологічних, кримінально-правових та інших аспектів незаконної трансплантації анатомічних матеріалів людини займалися: С.В. Гринчак, В.К. Гришук, В.В. Колосков, М.І. Мельник, А.Л. Менько, О.О. Мислива А.В. Мусієнко, М.І. Хавронюк, Г.В. Чеботарьова, О.О. Юхно.

Метою статті є розроблення ефективних шляхів запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Згідно зі звітами Міжнародної організації з міграції та Держдепартаменту США, Україну зараховано до Другої групи держав, де запобігання торгівлі людьми здійснюється неефективно [1]. Найбільш істотними причинами такого стану визнаються: надто повільна поетапна модернізація національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів запобігання торгівлі людьми; спрямування заходів запобігання, як правило, виключно на захист і надання допомоги постраждалим (зокрема Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2015 р., затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 12 березня 2012 р.; Порядок взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 р. № 783); організаційна незабезпеченість надання соціальних послуг, які законодавчо гарантовані державою жертвам насильства, у зв'язку з торгівлею людьми; недооцінка ролі профілактики у цьому напрямі запобігання; неналежна координація суб'єктів запобігання злочинам цієї категорії [2, с. 156]. Водночас діяльність спеціальних суб'єктів дезорганізує відсутність спеціальних програм запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини. У відомчих документах, що регламентують діяльність компетентних правоохоронних органів щодо запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини, зазвичай не акцентується на особливостях запобігання злочинам цієї категорії (не конкретизовано об'єкти, заходи, етапи запобігання тощо) [3, с. 122; 4, с. 55]. Компетентні правоохоронні органи, за правило, викривають не злочинну діяльність, а лише поодинокі злочини, що вчинюються в рамках злочинної діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини. Зокрема, до таких належить: вербування донора; підготовка до транспортування донора, коли його затримання відбувається на території іноземної держави та за інформацією правоохоронних органів України; виявлення випадків незаконного вилучення анатомічних матеріалів (у померлого донора) у морзі.

У стратегічному аспекті заходи запобігання злочинній діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини за сучасної ситуації не охоплюють такого важливого напрямку, як перешкодження легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом. Низка інших недоліків у діяльності правоохоронних органів у цій сфері значною мірою зумовлена відсутністю сучасної концепції та стратегії запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини.

У концептуальному аспекті запобігання злочинній діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини має здійснюватися у тісному взаємозв'язку із запобіганням торгівлі людьми, незаконній міграції, відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, корупції, із забезпеченням належ-

ної міжнародної співпраці правоохоронних органів, зокрема підрозділів Національної поліції України.

Україна, як суверенна незалежна демократична держава, має належним чином забезпечувати ефективне запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини на національному рівні. Однак відповідні заходи, як правило, не виокремлюються та реалізуються у зв'язку із протидією торгівлі людьми. На рівні нормативно-правового регулювання запобігання злочинній діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини відповідні цілі та завдання належно не конкретизовані. Отже, визначальним напрямом з удосконалення такої діяльності має стати розробка сучасної кримінологічної стратегії, що на національному рівні враховує специфіку злочинної діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Задля вирішення стратегічного завдання забезпечення цілеспрямованості та комплексності запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини компетентні правоохоронні органи мають відмовитися від хибної практики виявлення та припинення окремих видів злочинів цієї категорії, зазвичай лише тих, що передбачені ст. 143 «Порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини». Натомість необхідно розвивати можливості для виявлення та припинення усього спектру діянь, що вчиняються в рамках злочинної діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини, включаючи відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом.

Запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини має здійснюватися відповідно до етапів її розвитку. Так, на ранньому етапі запобігання – це діяльність, спрямована на перешкодження створенню організованого злочинного угруповання відповідної спеціалізації шляхом застосування і кримінально-правових, і кримінологічних заходів. Кримінально-правові заходи, за правило, передбачають притягнення до кримінальної відповідальності так званих «активних» учасників за створення організованого злочинного угруповання, яке планує спеціалізуватися на злочинній діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини, а також за керівництво чи участь у ньому. Водночас заходи запобігання можуть бути актуальні до так званих «пасивних» потенційних членів організованого злочинного угруповання, яких залучено до його складу шляхом обману чи насильства, або ж із корисливих спонукань. Зокрема, останні належать до порівняно «соціально благополучних» категорій населення (вузькопрофільні фахівці медичної галузі; особи, які мають забезпечувати проведення незаконної трансплантації анатомічних матеріалів живого донора; особи, які, виконуючи професійні функції, мають доступ до біоматеріалів померлого донора чи можуть забезпечувати відповідний документальний супровід, прикриття майбутньої злочинної діяльності тощо). Їх участь в організованому злочинному угрупованні є обов'язковою з огляду на спеціалізацію злочинної діяльності. Заходи запобігання щодо

цієї категорії осіб мають на меті формування високоморальних якостей, людяності, гуманності, поваги до особистості, її честі, гідності, відповідально-го ставлення до своєї професії тощо, що, зрештою, сприяє формуванню мотивації неухильного дотримання професійної етики, службової дисципліни, несприйняття корупційної поведінки.

Ліквідація організованої злочинної групи не завжди унеможливорює вчинення злочинів у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини. Адже допоки є попит на кримінальні товари, зокрема анатомічні матеріали людини, щоразу будуть виникати нові організовані злочинні угруповання, що мають на меті одержання високих прибутків, у зв'язку з незаконною трансплантацією. Отже, стратегічна ціль діяльності компетентних правоохоронних органів у цьому напрямі – це обмеження діяльності організованих злочинних угруповань у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини, що реалізується на подальших етапах протидії та запобігання.

Безпосереднє запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини має на меті локалізацію розпочатої злочинної діяльності. На цьому етапі заходи спрямовані на виявлення та припинення не поодиноких злочинів, а усього спектру діянь, що охоплюються злочинною діяльністю у цій сфері. Адже, наприклад, притягнення до кримінальної відповідальності, у зв'язку з вербуванням потенційного донора анатомічних матеріалів людини, його переправленням через державний кордон, може мати запобіжний ефект, якщо це дасть змогу локалізувати й припинити відповідну злочинну діяльність.

До переліку заходів на етапі безпосередньої протидії та запобігання злочинній діяльності незаконної трансплантації, зокрема можна зарахувати: виявлення, притягнення до кримінальної відповідальності лідерів такої організованої злочинної діяльності; виявлення й притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які за певну винагороду пропонують, обіцяють або надають «посередницькі послуги» реципієнту чи іншим зацікавленим особам у «сприянні» щодо пошуку донора чи пришвидшення проведення трансплантації в обхід визначеному порядку; виявлення осіб, які пропонують продати свої анатомічні матеріали або придбати ці анатомічні матеріали; виявлення й залучення до співпраці з компетентними правоохоронними органами пасивних учасників організованої злочинної діяльності, які забезпечують злочинну діяльність у сфері трансплантації органів або тканин людини, донорства крові під примусом, унаслідок обману, фізичного чи психічного насильства; схилення свідків, потерпілих до співпраці з компетентними правоохоронними органами шляхом забезпечення їх захисту й стимулювання їх активності щодо протидії та запобігання незаконним трансплантації анатомічних матеріалів людини; обмін оперативною інформацією з правоохоронними органами прикордонних держав, держав із розвинутою мережею трансплантаційних центрів, держав походження, транзиту чи призначення «живого товару» з метою трансплантації.

До переліку організацій, які можуть взаємодіяти на міжнародній основі, зважаючи на наявність у них цінної інформації щодо протидії й запобігання незаконним трансплантації анатомічних матеріалів людини, зокрема, можна зарахувати: підрозділи поліції (прикордонної, місцевої, регіональної), інші спеціалізовані підрозділи; міграційні служби; митні служби; органи, які наділені обвинувальними повноваженнями; органи системи міністерства іноземних справ – посольства, консульства та візові управління; органи міністерства внутрішніх справ чи юстиції, у віданні яких перебуває надання притулку чи посвідки на проживання; органи соціального забезпечення; органи охорони здоров'я; агентства соціального захисту; недержавні організації, які займаються проблемами жертв торгівлі людьми; авіакомпанії, транспортні агентства [5, с. 98–99].

Заходи запобігання рецидиву значною мірою спрямовані на недопущення самодетермінації злочинної діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини. З цією метою першочерговим завданням компетентних правоохоронних органів має бути застосування таких заходів: позбавлення організованих злочинних угруповань можливості відмивання «брудних» грошей, значна частина яких передбачена для подальшого розвитку цього сегменту кримінального бізнесу (виявлення, припинення руху та вилучення кримінальних капіталів); «декриміналізація» діяльності відповідних державних структур, сфер діяльності, суспільних інституцій, які через корумпованість використовувалися злочинним угрупованням із метою забезпечення злочинної діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини (усунення порушень документообігу, проведення перевірок дотримання виконавцями інструкцій, правил, розпоряджень тощо, які регламентують організацію трансплантації, вилучення анатомічних матеріалів людини тощо); правовиховна робота зі засудженими за злочини, пов'язані з незаконними трансплантацією органів або тканин людини чи донорством крові з метою недопущення їх повернення на злочинний шлях; правовиховна робота з морально нестійкими реалізованими жертвами незаконної трансплантації, які через чітко виражену корисливу спрямованість особистості можуть виявляти готовність до участі в організованій злочинній діяльності у сфері трансплантації органів або тканин людини, донорства крові, забезпечуючи пошук та схилення інших осіб до продажу своїх органів, тканин або крові.

Значна частина окреслених заходів реалізується в рамках оперативно-розшукової профілактики. На основі результатів теоретико-прикладного аналізу вбачається доцільним виокремити такі стратегічні напрями запобігання незаконній трансплантації анатомічних матеріалів людини: 1) запобігання незаконній міграції (налагодження належного прикордонного контролю, зокрема з використанням транспортних засобів комерційних перевізників; 2) удосконалення контролю паспортних та інших документів, що надають право виїзду з України та в'їзду до України; 3) своєчасне оформлення документів на право

перебування в Україні або повернення до України; 4) репатріація іноземців та осіб без громадянства, які є жертвами торгівлі людьми; 5) примусове видворення з України іноземців та осіб без громадянства, які порушили законодавство щодо протидії торгівлі людьми тощо [6]; 6) запобігання незаконному обігу зброї, боєприпасів, вибухових речовин, зокрема таких, що надходять із зони АТО; 7) організація ефективного розшуку осіб, які безвісти зникли; 8) профілактика пияцтва, наркоманії, безпритульності, бездоглядності та інших основних явищ, які підвищують ризик особи стати жертвою незаконної трансплантації органів або тканини людини чи донорства крові.

Щодо кожного з наведених напрямів запобігання розроблено відповідні комплекси заходів, які ретельно висвітлені у кримінологічних джерелах. Зокрема, компетентні правоохоронні органи з метою виявлення нелегальних мігрантів здійснюють відпрацювання місць їх вірогідного перебування, встановлюють та перекривають маршрути їх імовірного пересування, здійснюють перевірки паспортних документів тощо. В юридичній літературі зазначається, що найоптимальніші шляхи удосконалення запобігання нелегальній міграції, зокрема пов'язаній із незаконною трансплантацією анатомічних матеріалів людини, отже, мають передбачати: створення єдиної державної структури, одним зі завдань якої стала б консолідація зусиль державних органів та правоохоронних органів усіх рівнів, спрямованих на запобігання нелегальній міграції; більш якісну й повну імплементацію положень міжнародних конвенцій щодо кримінальної відповідальності юридичних і фізичних осіб, які запрошують і приймають іноземців – потенційних порушників імміграційного законодавства України; поліпшення якості прикордонного контролю з метою усунення мінімальних можливостей нелегального перетинання державного кордону, а також викриття злочинних угруповань на території держави, які здійснюють посередницьку щодо нелегальної міграції діяльність [7, с. 436–437]; закріплення на законодавчому рівні такого імміграційного контролю, який би перешкоджав іноземним фахівцям у галузі медицини, які зловживали своєю професійною діяльністю, в'їжджати до України [8] тощо.

Важливим джерелом геостратегічної інформації є результати аналізу походження засобів, що декларуються під час перетину кордону в разі транскордонних перевезень (досвід Італії). Завдяки цьому правоохоронним органам вдалося виявити значні суми коштів із держав далекого зарубіжжя. Вибіркові перевірки можуть бути спрямовані на ймовірні групи ризику й сприяти виявленню незадекларованих грошових коштів, зокрема й одержаних злочинним шляхом у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини [5, с. 44].

Отже, первинним завданням сучасної системи запобігання злочинній діяльності у сфері незаконної трансплантації анатомічних матеріалів людини є пошук кримінологічно значущої інформації. Цьому сприятиме створення й розвиток центрів інфор-

мації й аналізу, де відповідні суб'єкти матимуть доступ до захищеного вебсайту, який можна поповнювати інформацією й ознайомитися у службових цілях наявними даними [5, с. 152].

У стратегічному напрямі пошуку осіб, які безвісти зникли, як потенційні донори анатомічних матеріалів, джерелами ймовірної інформації можуть стати відомості про: зникнення осіб за відсутності вимог щодо їх викупу; наміри особи, зниклої безвісти, працевлаштуватися на високооплачувану роботу в іншому регіоні чи державі за посередництвом третіх осіб чи компаній; виїзд особи, зниклої безвісти, для укладення шлюбу з особою, з якою вона познайомилася в мережі Інтернет чи за посередництвом шлюбного агентства; висунуті зниклому вимоги відпрацювати одержані ним у борг кошти в іншому регіоні держави чи за кордоном; попередню зміну особою, яка пропала безвісти, прізвища, імені чи по батькові з метою усунення ймовірних перепон для повернення до держави, з якої раніше була депортована; причетність до оформлення на роботу безвісти зниклої особи, яку підозрюють у торгівлі людьми; осіб, які наводили довідки в лікувальному закладі про стан здоров'я, групу крові, стан окремих анатомічних матеріалів особи, яка безвісти зникла; проходження особою, яка безвісти зникла, медичного огляду, з ініціативи іншої особи, що передбачало дослідження стану здоров'я її окремих анатомічних матеріалів й отримання медичного закінчення з цього приводу; придбання проїзних документів й отримання закордонного паспорта на ім'я особи, яка пропала безвісти, за рахунок особи, котра сприяла в її працевлаштуванні, виїзді за кордон на навчання чи для укладення шлюбу; спільне слідування з особою, безвісти зниклою, осіб, яких підозрюють у причетності до торгівлі людьми чи інших аналогічних злочинів; зникнення безвісти малолітнього (малолітньої) з неблагополучної сім'ї; фіктивність діяльності юридичної особи, яка забезпечувала працевлаштування (нерентабельність господарської діяльності з працевлаштування громадян за умов, які пропонуються потенціальному працівнику; значна невідповідність рівня обіцяної платні рівню оплати праці в державі, де особа планує розпочати трудову діяльність; незрозумілість змісту пропонованої роботи для особи, яка планує її здійснювати; незатребуваність зазначеного виду діяльності в державі призначення, що пропонується працівнику; оформлення коштом роботодавця особистих і виїзних документів особи, яку працевлаштовують, без відображення у письмовому договорі суми витрачених на це коштів, які працівник має повернути тощо); виїзд постраждалого за підробленими документами із використанням різних схем, пов'язаних із фіктивним усиновленням (удочерінням), шлюбом тощо; виїзд особи, яка працевлаштовується за туристичною візою в державу, де не розвинена туристична діяльність [5, с. 74–77].

Із метою перешкоджання компетентними правоохоронними органами незаконному виїзду з України безвісти зниклих осіб доцільно скеровувати сторожові листи відповідного змісту на контрольно-про-

пускні пункти, а також запити в компанії, які надають транспортні послуги, щодо придбаних у них проїзних документів, наявності посадочних талонів на ім'я особи, що пропала безвісти.

Для виявлення осіб, які за певну винагороду здійснюють різного роду «посередницьку» діяльність у галузі трансплантології, компетентним правоохоронним органам доцільно: вивчати й аналізувати приватні оголошення відповідного змісту, особливо ті, що розміщені в мережі Інтернет; розвивати мережу інформаторів з-поміж працівників медичної галузі, які можуть повідомити про випадки звернень до них осіб із проханням допомогти у продажу чи купівлі трансплантатів тощо [9, с. 560]. Зважаючи на зростання частоти звернень учасників організованих злочинних угруповань до інтернет-ресурсу, де у відкритому доступі містяться не лише оголошення відповідного змісту, але й прайс на кожну одиницю такого товару «чорного ринку» (онлайн-аукціони з торгівлі анатомічними матеріалами людини), є потреба розвитку інформаційних технологій щодо своєчасного виявлення таких випадків. Отже, доцільно практикувати використання аналітично-

го пошуку відомостей про торгівлю анатомічними матеріалами, а також створювати інформаційні об'єкти-повідомлення, що імітують злочинну діяльність. Останній, хоч і пасивний, але доволі ефективний спосіб запобігання незаконній трансплантації.

Задля запобігання поширенню в мережі Інтернет оголошень щодо продажу/купівлі анатомічних матеріалів людини необхідно розвивати співпрацю компетентних правоохоронних органів із вітчизняними інтернет-провайдером, операторами мобільного зв'язку й фінансовими установами з метою блокування доступу до такої інформації.

Таким чином, на загальнонаціональному рівні для удосконалення запобігання порушенням встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини доцільно, зокрема: а) розробити системні заходи протидії усьому спектру кримінально-караних діянь, які вчинюються на різних етапах злочинної діяльності у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини; б) розвивати нові форми взаємодії компетентних правоохоронних органів із громадськістю; в) формувати належне інтегративне інформаційно-аналітичне забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Торгівля людьми в Україні – огляд ситуації у 2013 році. URL: http://www.google.com.ua/?gws_rd=ss#g=%D1%.
2. Дручек О.В. Торгівля людьми та проблеми протидії їй в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 154–157.
3. Мусієнко А. Деякі елементи криміналістичної характеристики злочинів у сфері трансплантації органів або тканин людини. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2010. № 84. С. 52–54.
4. Мусієнко А. Особливості формування системи заходів запобігання торгівлі органами або тканинами людини. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 91. С. 53–56.
5. Торговля людьми и легализация преступных доходов. Вопросы противодействия : научно-практическое пособие / А. Андреани и др.; под ред. О.П. Левченко. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. 271 с.
6. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20 вересня 2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19-20. Ст. 173.
7. Тиндик Н.П. Діяльність органів внутрішніх справ щодо забезпечення міграційного процесу в Україні : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2009. 580 с.
8. Трансплантація органів : не повторити досвід Китаю. URL: <http://narodna.pravda.com.ua/sport/55bfd0e224341>.
9. Соловьев А.П. Незаконная трансплантация органов и (или) тканей человека и ее предупреждение. *Актуальные проблемы российского права*. 2007. № 1 (4). С. 554–560.

Маланчук П. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя
Сумського національного аграрного університету

ПОРІВНЯННЯ БОРОТЬБИ З КІБЕРЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

COMPARISON OF CYBER CRIME IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

Розглянуто та досліджено проблеми сучасної нормативної бази по боротьбі з кіберзлочинністю як складової частини державної політики в галузі боротьби зі злочинами у сфері інформаційних, телекомунікаційних технологій і засобів державного регулювання та контролю над нею. Широке використання сучасних інформаційних технологій у державних та недержавних структурах, а також у суспільстві загалом робить вирішення проблем інформаційної безпеки одним з основних питань. Окрім прямої шкоди від можливих випадків несанкціонованого доступу до інформації, її модифікації або знищення, інформатизація може перетворитися на джерело серйозної загрози державній безпеці і правам людини. Показано, що сформована у світі ситуація з кіберзлочинністю, вимагає постійного удосконалення методів боротьби з кіберзлочинами та побудову моделі, спрямованої на забезпечення кібербезпеки країни. У статті проведено дослідження у сфері боротьби з кіберзлочинами в зарубіжних країнах, виділено позитивні сторони, які було б доцільно запровадити в Україні. Також проаналізовано проблеми, що виникають в області боротьби з комп'ютерними злочинами в Україні, і надано пропозиції шляхів їх вирішення. Для підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю Україна досить давно почала відповідні роботи, необхідні для створення власної стратегії кібербезпеки. Незважаючи на це, Україна постійно стає жертвою кібератак, у зв'язку з чим питання протидії кіберзлочинності набуває особливої актуальності. Саме тому питання вивчення та запозичення міжнародного досвіду провідних країн світу у сфері державної діяльності щодо правових механізмів регулювання захисту інформації в сучасних умовах, протидії кіберзлочинності є недослідженим та потребує вивчення. Як свідчать результати досліджень та численних суспільних опитувань, питання кіберзлочинності непокоїть не тільки державу загалом, а й кожного окремо взятого її мешканця. У цьому сенсі вивчення досвіду зарубіжних країн, які мають достатній досвід боротьби з кіберзлочинами, було б доволі актуальним.

Ключові слова: інформація, інформаційний злочин, кіберзлочинність, кібербезпека, кіберзагроза.

Analysed the problems of the modern cybercrime regulatory framework as an integral part of the state crime control policy in the sphere of information, telecommunication technologies and the means of state regulation and control are considered and investigated. The widespread using of modern information technologies in state and non-governmental structures, as well as in the society as a whole, puts the solution of information security problems among the main ones. In addition to the harm from possible unauthorized access to, modification or destruction of information, informatization can become a serious threat to national security and human rights. The situation in the world is shown to require continuous improvement of cybercrime methods and the creation of a model aimed at ensuring the country's cyber security. The article conducted research of combating cybercrime in foreign countries, identified the positive aspects that would be appropriate to introduce in Ukraine. The problems that arise in the field of combating computer crimes in Ukraine are analyzed and suggestions are given for ways to solve them. In order to increase the effectiveness of the fight against cybercrime, Ukraine has long since begun the necessary work necessary to create its own cyber security strategy. Despite this, Ukraine is constantly falling victim to cyberattacks, which makes the issue of counteracting cybercrime particularly relevant. That is why the issue of studying and drawing on the international experience of the leading countries in the sphere of state activity concerning the legal mechanisms of regulation of protection of information in modern conditions, counteraction to cybercrime is unexplored and needs to be studied. According to research and numerous public polls, the issue of cybercrime is of concern not only to the state as a whole, but also to its individual inhabitants. In this sense, it would be relevant to study the experience of foreign countries with sufficient experience in combating cybercrime.

Key words: information, information crime, cybercrime, cyber security, cyber threat.

Серед сучасних тенденцій розвитку суспільства варто зазначити глобальну інформатизацію практично всіх сфер життєдіяльності людини. Окрім прямої шкоди від можливих випадків несанкціонованого доступу до інформації, її модифікації або знищення, інформатизація може перетворитися на джерело серйозної загрози державній безпеці і правам людини. Для підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю Україна досить давно почала відповідні роботи, необхідні для створення власної стратегії кібербезпеки. Верховною Радою України було зроблено спробу врегулювати відносини, що виникають у кіберпросторі, а саме ухвалено Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки в Україні». Незважаючи на ці кроки,

Україна постійно стає жертвою кібератак, у зв'язку з чим питання протидії кіберзлочинності набуває особливої актуальності. Саме тому питання вивчення та запозичення міжнародного досвіду провідних країн світу у сфері державної діяльності щодо правових механізмів регулювання захисту інформації в сучасних умовах, протидії кіберзлочинності є недослідженим та потребує вивчення.

Окремі аспекти розвитку та становлення кібербезпеки, питання здійснення протидії кіберзлочинності розглядалися провідними вітчизняними науковцями: М.О. Будаковим, В.М. Бутузовим, М.М. Галамбою, Р.А. Калюжним, В.В. Коваленко, Б.А. Кормичем, Ю.Є. Максименко, А.І. Марущаком та іншими.

Метою статті є аналіз та дослідження проблемних питань протидії кіберзлочинності в Україні та в зарубіжних країнах та на цій основі надання пропозицій щодо їх вирішення.

Ю.Є. Максименко зазначає, що становлення інформаційного суспільства має як безсумнівні позитивні, так і певні негативні наслідки. З одного боку, пришвидшилася передача інформації великого обсягу, прискорилися її обробка та впровадження. З іншого – серйозне занепокоєння викликає поширення фактів протизаконного збору і використання інформації, несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів, незаконного копіювання інформації в електронних системах, викрадення інформації з бібліотек, архівів, банків та баз даних, порушення технологій обробки інформації, запуск програм-вірусів, знищення та модифікація даних в інформаційних системах, перехоплення інформації в технічних каналах її витоку, маніпулювання суспільною та індивідуальною свідомістю тощо. Перетворення суспільства в інформаційне змінив статус інформації. Нині вона може бути як засобом забезпечення безпеки, так і загрозою та небезпекою [1, с. 1].

Кіберзлочинність – одне з п'яти найпоширеніших економічних злочинів в Україні. Кіберзлочинність – це п'ятий за значимістю вид економічної злочинності в Україні, слідом за незаконним привласненням майна, хабарництвом і корупцією, практикою підриву конкуренції і маніпуляцією з фінансовою звітністю. За результатами опитування, на кіберзлочинність припадає 23% випадків шахрайства у світі, про які повідомили учасники опитування, і 17% – в Україні [8]. До основних проблем виявлення, розкриття та розслідування «трансграничних» злочинів із використанням глобальної мережі Інтернет варто зарахувати територіальну розподіленість слідів злочину та зберігання їх протягом невеликого проміжку часу. Правоохоронцям іноді важко окреслити території, де здійснюються сучасні злочини. У злочинців у мережі Інтернет великий ступінь анонімності, а інформація, що зберігається в комп'ютерних системах, має короткостроковий характер.

У 2012 році американська компанія, розробник антивірусного програмного забезпечення McAfee, що належить Intel Corporation, виступила спонсором у створенні глобального звіту про стан світової кібербезпеки [2]. Звіт, який був складений брюссельською компанією Security & Defence Agenda, вперше повідомив у відкритих джерелах про поточну готовність до кібератак інформаційних систем різних країн. Звіт був складений спеціально для того, щоб допомогти урядам та організаціям зрозуміти, наскільки вони кібернетично захищені порівняно з іншими країнами.

Нині в багатьох зарубіжних країнах налагоджена система співробітництва та зумовлена необхідність обміну досвідом на міжнародному рівні. Ці питання координуються кожною країною відповідно до розробленої та чинної стратегії кібербезпеки: США та більшість країн ЄС у своїх стратегіях виносять питання боротьби з кіберзлочинністю на ключові

позиції. Для України така тенденція є загалом позитивною: поки власна стратегія щодо захисту кіберпростору тільки розробляється, надзвичайно цінною є можливість ознайомлення з досвідом країн, які працюють у зазначеному напрямку не перший рік.

Сполучені Штати Америки стали першою країною, що прийняли відповідний закон та створили Національну стратегію безпеки в кіберпросторі. Причиною написання цього документа стала терористична атака 11 вересня 2001 р. Стратегія була частиною більш загальної Стратегії забезпечення національної безпеки (National Strategy for Homeland Security). Крім того, за оцінками фахівців, саме в США щорічно втрати корпорацій від злочинності перевищують 200 млрд, а від комп'ютерних злочинів – 6 млрд дол., тому питання боротьби з кіберзлочинністю для цієї країни є надзвичайно актуальним [3].

Поряд із США активна боротьба з кіберзлочинністю проводиться в країнах Європейського Союзу. В ЄС створений необхідний нормативно-правовий фундамент із питань захисту кіберпростору. Стратегія кібербезпеки ЄС була прийнята в 2013 р. Її особливістю є те, що стратегією були охоплені різні аспекти кіберпростору, зокрема, внутрішній ринок, правосуддя, внутрішня та зовнішня політика.

Разом із Стратегією була розроблена та прийнята законодавча пропозиція про посилення безпеки інформаційних систем ЄС. Пріоритетами міжнародної політики ЄС у кіберпросторі, як їх визначає Стратегія, є:

- свобода та відкритість: стратегія визначає принципи користування основоположними правами людини та громадянина у кіберпросторі;
- застосування законодавства ЄС у кіберпросторі в тій самій мірі, як і у фізичному світі. Відповідальність за безпеку кіберпростору лежить на усьому суспільстві: від звичайних громадян до цілих держав;
- розвиток потенціалу кібербезпеки через співробітництво з міжнародними партнерами та організаціями, приватним сектором та громадянським суспільством [4].

Незважаючи на прийняття такого важливого стратегічного документа, все ж існують численні загрози. Серед основних недоліків системи кібербезпеки ЄС можна виділити:

- по-перше, відсутність єдиної європейської системи реагування на кібератаки;
- по-друге, відмінність стандартів у сфері кібербезпеки в різних країнах;
- по-третє, відсутність чіткого уніфікованого категоріального апарату.

Проаналізувавши досвід роботи поліції багатьох країн світу у сфері протидії кіберзлочинності, варто зазначити, що цей напрям забезпечується такими основними шляхами, як покладення додаткових функцій на наявні підрозділи поліції або створення спеціальних підрозділів. Створення спеціальних підрозділів поліції у сфері протидії кіберзлочинності практикується в багатьох країнах світу, зокрема в Австралії, Бельгії, Білорусі, Великобританії, Данії, Естонії, Індії, Канаді, Малайзії, Нідерландах,

Німеччині, Норвегії, Польщі, США, Швейцарії, Швеції та ін.

Серед основних функцій цих підрозділів виділяють:

- моніторинг кіберпростору з метою виявлення кіберзлочинів, вірусів або шкідливого програмного забезпечення;

- здійснення оперативно-розшукових та розвідувальних заходів із метою фіксування протиправної діяльності кіберзлочинців;

- розслідування кіберзлочинів, надання методичної та практичної допомоги іншим галузевим службам і правоохоронним органам у межах своєї компетенції;

- накопичення, узагальнення та аналіз інформації про кіберзлочинність;

- профілактику кіберзлочинів за допомогою громадськості та засобів масової інформації;

- навчання працівників поліції.

Деякі зі спеціальних підрозділів поліції у сфері протидії кіберзлочинності (або їх ще називають спеціальними підрозділами щодо протидії злочинам із використанням інформаційних технологій) виконують ще й додаткові функції:

- розкриття кіберзлочинів;

- профілактики та нагляду за телекомунікаційними послугами;

- експертного дослідження доказів на електронних носіях;

- створення відповідної бази даних щодо злочинів у сфері кіберпростору та постійного її оновлення;

- надання послуг банкам щодо захисту персональної інформації клієнтів тощо.

Наприклад, в Індії підрозділи з розслідування кіберзлочинів для їх розкриття можуть залучати професійних хакерів. Варто зазначити, що під час розслідування кіберзлочинів значну увагу приділяють допомозі постраждалому у відновленні пошкодженої або втраченої інформації, вживають всі необхідні заходи для збереження доказів у справі [5, с. 193].

Зокрема, одним із важливих напрямків діяльності поліції Канади є боротьба з комп'ютерними і телекомунікаційними злочинами, розслідуванням яких займається підрозділ Королівської канадської кінної поліції (федеральної поліції, КККП) із боротьби з комп'ютерною злочинністю, спираючись на дані канадського поліцейського інформаційного центру та співпрацюючи з іншими країнами.

Діяльність підрозділу націлена на розслідування та розкриття злочинів, пов'язаних із комп'ютерами і телекомунікаціями. Секція захисту інформаційних технологій забезпечує захист федеральних державних комп'ютерних центрів, приватного сектора, дає консультації, готує персонал для роботи зі здійснення комп'ютерного захисту. Співробітники підрозділу допомагають поліцейським у проведенні розслідувань злочинів, пов'язаних із комп'ютерними системами. Враховуючи, що інформаційна система дозволяє передавати повідомлення від одного терміну до іншого майже негайно, у Канаді діє близько 2500 точок доступу, до яких входять близько

1285 федеральних і провінційних поліцейських відділень. 1180 підрозділів спеціалізованих відділів КККП підключені до ліній системи [6].

Нині в багатьох зарубіжних країнах налагоджена система співробітництва та зумовлена необхідність обміну досвідом на міжнародному рівні. Ці питання координуються кожною країною відповідно до розробленої та діючої стратегії кібербезпеки.

США та більшість країн ЄС у своїх стратегіях виносять питання боротьби з кіберзлочинністю на ключові позиції. Для України така тенденція є загальною позитивною: поки власна стратегія щодо захисту кіберпростору тільки розробляється, надзвичайно цінною є можливість ознайомлення з досвідом країн, які працюють у зазначеному напрямі не перший рік. І хоча загальний вигляд такої стратегії може сильно варіюватися залежно від політики та технічних суб'єктивних факторів, багато чого залишається цілком придатним.

Так, навіть при поверхневому огляді стратегій кібербезпеки різних країн [7] можна виділити об'єднуючі ключові позиції:

- побудова урядової моделі, спрямованої на забезпечення кібербезпеки;

- визначення адекватного механізму, в основному у вигляді суспільно-державного партнерства, який дасть змогу приватним та державним зацікавленим сторонам обговорювати та затверджувати політики, пов'язані з проблемою кібербезпеки;

- планування та визначення необхідних політик та регулюючих механізмів, чітке позначення ролей, прав та відповідальності для приватного та державного сектора у сфері протидії кіберзлочинності;

- визначення цілей та способів розвитку державних можливостей, а також необхідної законодавчої бази для участі в міжнародній боротьбі з кіберзлочинністю;

- визначення ключових інформаційних інфраструктур, у тому числі основних активів, сервісів та взаємозалежностей;

- підвищення готовності, зменшення часу реакції на інциденти, розробка плану відновлення після збоїв та розробка механізмів захисту для ключових інформаційних інфраструктур;

- доказ необхідності нової програми освіти, в якій робиться акцент на навчання ІТ-фахівців та професіоналів в області кібербезпеки;

- розвиток міжнародної співпраці.

Відповідно до українського законодавства, кібербезпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини й громадянина, суспільства та держави у процесі використання кіберпростору, яка забезпечує сталий розвиток інформаційного суспільства і цифрового комунікативного середовища, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізацію реальних і потенційних загроз національній безпеці України у кіберпросторі (ст. п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»). У глобальному розумінні, кібербезпекою є реалізація заходів із захисту мереж, програмних продуктів та систем від цифрових атак [9].

При цьому протягом останніх років кількість розкритих злочинів у сфері ІТ-технологій в Україні майже не змінилася, хоча у сфері комп'ютерних та інтернет-технологій кількість розкритих злочинів збільшилася в кілька разів. Така ситуація корелюється з перерахованими вище проблемами та свідчить про те, що збільшення рівня захищеності інформації в нашій країні потребує підтримки і розвитку.

В Україні політика щодо кібербезпеки покладается на низку державних органів, а саме на Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національну поліцію України, Службу безпеки України, Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних сил України, розвідувальні органи, Національний банк України. У кожному із зазначених органів діють відповідні підрозділи.

Хоча Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» і дав великий поштовх для розвитку національного законодавства з питань забезпечення кібербезпеки, його все ж не

можна назвати ідеальним. У процесі аналізу норм Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» було визначено такі основні проблеми: законом не визначено єдиний орган, основною функцією якого мало б стати оперативне керування над всіма суб'єктами забезпечення кібербезпеки, крім того, проблемою є загроза тотального шпигунства. За прийнятим законом, Службі безпеки України надається надмірне право проводити таємні перевірки щодо кібербезпеки критичних об'єктів. По суті, СБУ надається повноваження щодо проведення хакерських атак на приватний бізнес.

Вдосконалення правового забезпечення протидії кіберзлочинності в Україні має відбуватися з урахуванням національних культурно-історичних, соціально-економічних особливостей країни на підставі детального наукового аналізу та врахування кращого міжнародного законодавства та досвіду інших країн у сфері боротьби з кіберзлочинністю з метою оптимального входження в європейське та світове правове поле.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Максименко Ю.Є. Теоретико-правові засади забезпечення інформаційної безпеки України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2007. 20 с.
2. McAfee and Security & Defence Agenda (SDA) Unveil Global Cyber Defense Report. *Портал : An Intel Company*. URL: <http://www.mcafee.com/us/about/news/2012/q1/20120120-01.aspx> (дата звернення 28.06.2013).
3. Youtsen M. Research on European Juvenile Delinquency. *HEUNI Publication Series*. 1987. № 7. С. 57–62.
4. . EU International Cyberspace Policy. URL: http://www.eeas.europa.eu/policies/eu-cyber-security/index_en.htm.
5. Сень Р.Ю. Досвід іноземних країн у сфері розслідування кіберзлочинів. *Актуальні питання діяльності правоохоронних органів у сфері протидії кіберзлочинності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 12 листоп. 2014 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Права людини, 2014. С. 192–194.
6. Варунц Л.Д. Досвід організації діяльності Королівської канадської кінної поліції та шляхи його використання в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Дніпропетровськ, 2012. 203 с.
7. Государственные стратегии кибербезопасности. *Портал : Security Lab*. URL: <http://www.securitylab.ru/analytics/429498.php>.
8. Всесвітній огляд економічних злочинів. URL: <https://www.pwc.com/ua/uk/Україна>.
9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19>.

Можайкіна О. С.,

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного приватного, комерційного та цивільного права
Київського національного торговельно-економічного університету*

Коляда С. В.,

*студент Юридичного інституту
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»*

БУЛІНГ ЯК ФОРМА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

BULLYING AS A FORM OF BEHAVIOUR DURING ADOLESCENCE

Булінг у підлітковому віці є актуальною проблемою не лише для українського суспільства, а й для всього світу та є одним із найбільш розповсюджених негативних соціальних явищ серед підлітків. Незважаючи на численну кількість наукових досліджень у цій сфері, а також розроблення і впровадження різноманітних програм профілактики булінгу, проблема залишається не вирішеною.

Дана стаття присвячена теоретичному аналізу булінгу як одного з видів делінквентної поведінки підлітків. Делінквентна поведінка розглядається як сукупність протиправних вчинків, до яких переважно відносяться лихослів'я, систематичне порушення дисципліни в школі, бійки з однолітками, дрібні крадіжки, здирництво, хуліганство тощо. Водночас визначено, що булінг являє собою різноманітні види знущань – від вербальних виразів (прізвиська, висміювання, залякування) до фізичної агресії (побиття, катування, штовхання), які спричиняють або можуть спричинити страждання іншій особі (жертві). У статті також визначено, що одним із найнебезпечніших видів булінгу на даний час є кібербулінг, та наведено його коротку характеристику. Особливу увагу приділено класифікації булінг-структури, до якої відносяться: ініціатори (кривдники), помічники ініціатора, захисники потерпілого (жертви), жертви, спостерігачі (свідки).

Оскільки булінг є притаманним певній віковій категорії осіб – підліткам, то увагу звернено на психолого-кримінологічні особливості зазначеного віку. Зокрема, визначено, що у делінквентних підлітків порушені процеси самоаналізу та самооцінки, а в структурі особистості домінують негативні якості: агресивність, неврівноваженість, егоїзм, грубість тощо.

Чітке розуміння булінгу та його проявів, урахування вікових особливостей підлітків та факторів ризику, які впливають на їхні поведінкові установки (реакції), допоможе розробити ефективні шляхи і способи вирішення окресленої проблеми.

Ключові слова: протиправна поведінка, підлітковий вік, делінквентність, профілактика правопорушень.

Adulthood bullying is a pressing issue not only for Ukrainian society but also for the whole world and is one of the most widespread negative social phenomena among adolescents. However, significant numbers of research and development in this field and the implementation of various bullying prevention programs, the problem remains unresolved.

Despite a large number of scientific researchers conducted and various bullying prevention programs implemented, the issue of bullying is still unresolved. This article focuses on the theoretical analysis of bullying as an example of adolescents' species delinquent behaviour of adolescents. Delinquent behaviour is regarded as a set of illegal actions, to which the most pernicious are: systematic violation of discipline at school, fights with peers, minor small theft, extortion, hooliganism and more. At the same time, it is determined that the bullying is a variety of verbal abuse (nicknames, ridicule, intimidation) to physical aggression (beating, torture, pushing), which cause or may cause suffering to another person (the victim). The article also identified that one of the most dangerous types of bullying currently is cyber-bullying and its brief characteristics. The article also identifies the cyberbullying as one of the most dangerous ones, and provides its brief characteristics.

Separate attention is given to the bullying structure classification which consists of initiators (abusers), initiator's assistants, victim's defenders (victims), victims, observers (witnesses). Thus bullying is inherent in a certain age group of adolescents, then attention is given to the psychological and criminological features of this age. Particularly, delinquent adolescents were found to have impaired self-assessment and self-evaluation, and in the structure of personality is dominated by negative qualities: aggressiveness, unbalance, selfishness, rudeness and etc.

A clear understanding of bullying and its forms, considering age-appropriate and risk factors that affect their behavioural attitudes (reactions), will help to develop effective ways and means of contributing to the identified problems resolution.

Key words: illegal behaviour, adolescence, delinquency, preventing violations.

Постановка проблеми. Підлітки є надзвичайно чутливими до впливу негативних соціальних взаємодій та явищ. Відповідні знання поведінкових характеристик підлітків, які є об'єктами та суб'єктами для знущань і цькування, може допомогти в організації діяльності, спрямованої не лише на захист жертв, а й профілактику булінгу як форми делінквентної поведінки.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню питань булінгу як негативного соціального явища присвячено чимало наукових досліджень вітчизняних учених, таких як А.В. Джуська, І.Г. Лубенець, О.С. Можай-

кіна, К.М. Плутицька, І. Сидорук та інших. Варто зазначити, що булінг є предметом досліджень різних наукових галузей: кримінології, адміністративно-го та кримінального права, соціології, педагогіки, психології тощо. Натепер, незважаючи на пильну увагу вчених та практиків до профілактики злочинності серед підлітків, проблема залишається не вирішеною і потребує детальних наукових досліджень та розробок дієвих програм.

Метою дослідження є вивчення булінгу як форми делінквентної поведінки в підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Оскільки йдеться про асоціальні прояви у певному віці, то варто звернути увагу на характеристику підліткового віку.

Підлітковий вік – це період суттєвих змін і проблем, особливо щодо поведінки, психологічної орієнтації та соціальної взаємодії. На цьому етапі люди особливо чутливі до зовнішніх впливів, які виступають певними подразниками (збудниками) тих чи інших поведінкових проявів.

Підлітковий вік характеризується тим, що формування особистості незакінчене. Установки і психологічні характеристики цього віку, внаслідок різноманітних новоутворень, мають нестійкий характер, погано закріплені. Тому для неповнолітнього характерні нестійкість життєвої позиції, неусвідомлення свого справжнього місця в суспільному житті тощо. До цього можна додати те, що цей вік характеризується недостатнім розвитком процесів гальмування в нервовій системі. Нервова система неповнолітнього ще не завжди здатна витримувати сильні або довготривалі подразники і під їх впливом часто переходить у стан гальмування або, навпаки, сильного збудження [1, с. 150]. Зазначене свідчить про те, що ймовірність відхилень у поведінці підлітків загалом і делінквентної поведінки зокрема значно підвищується.

В останні декілька років неабияка увага науковців, практиків, громадських діячів прикута до нового негативного соціального явища – булінгу. Така увага пов'язана зі стрімким зростанням фактів насильницької поведінки в освітньому середовищі та пошуком шляхів збереження і розвитку психологічного здоров'я підростаючого покоління.

Не залишилася ця проблема і поза увагою законодавства. Так, 19 січня 2019 р. Кодекс України про адміністративні правопорушення було доповнено статтею 173⁴, в якій визначено булінг (цькування) як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, в тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [2].

Категорія «делінквентна поведінка» запозичена із зарубіжної соціології і кримінології, де переважно застосовується категорія «делінквентність» (delinquency), що є родовою для визначення соціально негативної поведінки, яка пов'язана з порушенням правових та інших (моральних, етичних) норм. Слід зауважити, що термін «делінквентність» за кордоном не застосовується до визначення категорії «злочинність». Так, в англійській мові злочин, злочинність позначаються словом «crime», а термін «делінквентність» (delinquency) має багатозначне і широке тлумачення. У загальному сенсі основне значення категорії «делінквентність» за кордоном відображує: 1) невиконання обов'язків; порушення (договору, закону); правопорушення; 2) акт делінквентної поведінки; 3) провина, упущення, провинність [3, с. 256].

Досліджуючи проблеми протиправної поведінки та особливості підліткового віку в контексті делінквентних відхилень, О.С. Можайкіна висновує, що з позицій суспільства за ступенем тяжкості можна виділити девіантну, асоціальну та делінквентну поведінку. Остання розглядається автором як сукупність протиправних вчинків, до яких переважно відносяться лихослів'я, систематичне порушення дисципліни в школі, бійки з однолітками, дрібні крадіжки, здирництво, хуліганство тощо [4, с. 8]. Поділяючи думку автора, вважаємо за доцільне додати, що до делінквентної поведінки відноситься і булінг.

Варто звернути увагу, що в наукових колах та дослідженнях немає єдиного визначення понятійного апарату. К.М. Плутицька пропонує визначення шкільного булінгу, під яким розуміє форму навмисної, систематичної, агресивної поведінки одного чи декількох учнів стосовно іншого(их) із використанням дисбалансу влади чи фізичної сили за підтримки чи мовчазної згоди частини або всього колективу [5, с. 80].

А.В. Джуська та В.В. Джуський вважають, що булінг є подібним до катування. Автори визначають, що булінг або цькування є формою насильства та проявом дискримінації, що здійснюється різноманітними способами (використання прізвиськ, висміювання, кпин, наруги, залякування, агресивного домінування, поширення «пліток», знищення репутації чи пошкодження майна, погроз (шантажу), побиття (штовханини, плювання), бойкоту, дезінформації тощо) [6, с. 28].

Досліджуючи булінг у підліткових шкільних колективах, В.О. Стремецька та Г.О. Алексеєнко доходять висновку, що булінг – це специфічна форма агресивної поведінки, коли учень повторно чи постійно зазнає негативних дій з боку одного чи більше інших учнів [7, с. 178].

Не можемо оминути увагою і науковий доробок норвезького психолога Д. Олвеуса, який визначив булінг як стереотип взаємодії в групі, коли людина протягом тривалого часу і неодноразово стикається з умисним нанесенням собі шкоди або дискомфорту з боку іншої людини або групи людей у контексті диспропорційних владних відносин [8, с. 14].

Як видно із зазначеного вище, більшість визначень булінгу мають схожість щодо таких особливостей, як повторюваність у часі, намір заподіяти шкоду, дисбаланс інтересів, агресивність.

Варто також звернути увагу на той факт, що останнім часом стрімкий розвиток технологій призвів до появи нового типу булінгу, який називають кібербулінгом, або електронною агресією. Булінг із використанням електронних засобів стає наразі критичною проблемою через розповсюдження віртуальної взаємодії між підлітками. Цей тип булінгу розглядається як агресивна поведінка в мережі Інтернет і визначається як систематична агресивна поведінка з використанням технологій через мобільні пристрої та соціальні мережі. Кібербулінг відрізняється від традиційного тим, що педагогам, батькам та іншим особам, які мають відношення до виховної і соці-

альної діяльності, важко його проконтролювати, оскільки все відбувається за межами освітніх закладів і в переважній більшості у формі анонімних повідомлень, розміщених в Інтернеті через соціальні мережі. Водночас варто наголосити, що наслідки кібербулінгу для його жертв є не меншими, ніж від традиційного булінгу.

Незважаючи на різні наукові визначення поняття булінгу, можна визначити низку його специфічних ознак. По-перше, в булінгу є певний дисбаланс сил – з одного боку знаходиться кривдник, який має владу (фізичну та/або психологічну), з іншого боку – постраждалий, який не має такої влади (сили) і потребує підтримки та допомоги інших осіб. По-друге, булінг здійснюється навмисно і спрямований на заподіяння фізичних і душевних страждань іншій людині. По-третє, булінг нівелює у постраждалої людини впевненість у собі, руйнує самоповагу та людську гідність. По-четверте, булінг є груповим процесом, який стосується не лише кривдника і постраждалого, а й свідків насилля, увесь клас (групу), де воно відбувається. По-п'яте, булінг ніколи не припиняється без стороннього втручання: завжди потрібен захист і допомога постраждалим, а також ініціаторам булінгу (кривдникам) та свідкам.

Варто звернути увагу, що булінг є соціальним явищем, притаманним підлітковому віку. Даний період характеризується перебудовою всіх систем організму, в результаті чого з'являються роздратованість, агресія, невпевненість тощо. Булінг для підлітків є своєрідною стратегією самоствердження, яке необхідне для зазначеного віку.

Можна назвати безліч причин зростання агресії і насилля серед дітей і підлітків. Однією з таких причин є зміни, пов'язані з різкими соціально-економічними змінами. Сучасний підліток пізнає складний за своїм змістом і специфікою світ соціалізації. Реалії сьогодення характеризуються надзвичайно насиченим характером інформації, а також високим темпом науково-технічних перетворень. Це у свою чергу призводить до того, що підліток не може чітко оцінити і встановити межі моральної поведінки і відношення до оточуючого світу. На даний час діти опинилися на зламі, коли минулі межі поведінки зруйновані, а нові чітко не визначені та мають суперечливий характер.

Для побудови ефективної організаційно-методичної моделі профілактики булінгу необхідно звернути особливу увагу на булінг-структуру, яка визначає місце і роль кожного з його учасників, а також допомагає зрозуміти їхні індивідуальні особливості. К.М. Плутницька у своєму дослідженні виокремлює

таких суб'єктів булінгу: булери, жертви та спостерігачі. У свою чергу автор поділяє спостерігачів на тих, які надають допомогу булеру; посилювачів (відіграють лише незначну роль у булінгу, наприклад, вони можуть сміятися над образами кривдника); аутсайдерів (випадкові спостерігачі) та відповідачів (залучені для захисту або втішання жертви після знущань) [5, с. 78].

На наш погляд, доречно розглядати таку класифікацію булінг-структури:

- ініціатори (кривдники), які характеризуються як індивіди, що мають високий потенціал загальної агресії. Вони «нападають» не лише на своїх жертв, але й на педагогів та близьких;
- помічники ініціатора, які намагаються допомагати і наслідувати ініціатора (кривдника). Вони висловлюють образи та беруть участь у побитті;
- захисники потерпілого (жертви), які зазвичай мають високий авторитет серед однолітків. Вони менш за всіх виявляють булінг по відношенню до однолітків і самі рідко потерпають від нього;
- жертви, які піддаються психологічному та/або фізичному насиллю. Такі підлітки відчують ізолюваність, тривогу і небезпеку. Також йдеться про емоційну нестабільність і депресивний стан;
- спостерігачі (свідки). У ситуаціях булінгу в ролі свідків знаходиться більшість дітей.

Мотивами булінгу в підлітковому віці є, як правило: ворожість; заздрість; помста (коли постраждалий змінює статус на ініціатора або помічника ініціатора, в нього з'являється бажання покарати за завдані страждання і біль); боротьба за владу в мікрогрупі; нейтралізація або знищення суперника шляхом демонстрації своєї переваги; самоствердження за рахунок жертви; бажання бути в центрі уваги, здивувати всіх оточуючих своєю силою, статусом; бажання залякати, принизити людину.

Варто зауважити, що всі перераховані вище мотиви дуже часто виступають лише способом приховати свою власну неповноцінність, самоствердитися за рахунок інших або є засобом компенсації певних власних невдач у навчанні, спілкуванні тощо. Деякі вчені вважають, що сила, з якою підліток цькує жертву, визначає ступінь неповноцінності булера.

Висновки. Усе викладене вище дає підстави стверджувати, що на даний час в українському суспільстві є гостра необхідність дослідження такого негативного соціального явища, як булінг, визначення причин і умов його виникнення, а також розроблення системи профілактичних заходів з метою зменшення рівня агресивності, насилля, приниження в підлітковому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Можайкіна О.С. Формування особистості неповнолітнього в контексті запобігання протиправної поведінки. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. праць*. 2003. Вип. 26. С. 149–152.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
3. Чуносів М. Делінквентна поведінка неповнолітніх як об'єкт теоретичного аналізу. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2013. № 8. С. 255–260.
4. Можайкіна О.С. Психологічні засади діагностики і корекції протиправної поведінки неповнолітніх в закладах загальної середньої освіти : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2010. 18 с.

5. Плутицька К.М. Підходи до розуміння боулінгу як форми шкільного насильства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція*. 2017. № 29 (2). С. 78–80.
6. Джуська А.В., Джуський В.В. Булінг – порушення права дитини на повагу до її гідності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. № 2. С. 26–33.
7. Стремецька В.О., Алексєєнко Г.О. Булінг у підліткових шкільних колективах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота*. 2014. Вип. 31. С. 177–179.
8. Olweus D. *Bullying at school: what we know and what we can do*. NY : Blackwell, 1993. P. 152.

Парасюк Н. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ

ЗЛОЧИНИ ТЕРОРИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ТА ЗАКОНОДАВЧИЙ КОМПРОМІС

CRIMES OF TERRORIST AND LEGISLATIVE COMPROMISE

У науковій статті зроблено акцент на доцільності підвищення ефективності реалізації законодавчого компромісу щодо застосування спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Таким способом законодавець намагається попередити вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів терористичного характеру. Особливістю спеціального звільнення від кримінальної відповідальності є передбачення компромісу щодо вчинення таких трьох злочинів: 1) терористичний акт; 2) створення терористичної групи чи терористичної організації; 3) фінансування тероризму. Спільною умовою цих видів звільнення від кримінальної відповідальності є констатація відсутності у вчиненому ознак іншого складу злочину. Розмежувальною ознакою є вимоги до змісту поведінки після вчинення злочину, дотримання якої є обов'язковою підставою в разі звільнення від кримінальної відповідальності.

У науковій статті наголошується на доцільності вдосконалення змісту підстав спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Визнається необґрунтованим застосування до особи, яка здійснювала фінансування тероризму, звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки її суспільна небезпека пропорційна діяльності організатора та керівника терористичної групи (організації). Такі особи виключаються із переліку осіб, які можуть претендувати на звільнення від кримінальної відповідальності за створення терористичної групи чи терористичної організації. Акцентується на тому, що в структуру «добровільності» як підстави звільнення від кримінальної відповідальності обов'язково слід включати повідомлення найбільш повної інформації, яка стала відомою особі у зв'язку з її злочинною поведінкою та злочинним діянням інших учасників до моменту дійового каяття. Недоліком підстав звільнення від кримінальної відповідальності за фінансування тероризму є відсутність конкретизації адресата повідомлення інформації про вчинений злочин. У зв'язку з цим пропонується додати в цей спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності вказівку на «правоохоронний орган» як обов'язкову ознаку підстави.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, терористичний акт, терористична група (організація), фінансування тероризму.

The scientific article focuses on the expediency of improving the effectiveness of implementing a legislative compromise on the application of special types of exemption from criminal liability. In this way, the legislator tries to prevent the commission of serious and especially serious crimes of a terrorist nature. The special feature of the special exemption from criminal responsibility is the provision of a compromise on the commission of the following three crimes: 1) a terrorist act; 2) establishment of a terrorist group or terrorist organization; 3) terrorist financing. A common condition for these types of exemptions from criminal responsibility is the statement of the absence in the committed signs of another crime. The distinguishing feature is the requirements for the content of conduct after committing a crime, the observance of which is a compulsory ground for release from criminal liability.

The scientific article emphasizes on the expediency of improving the content of grounds for special types of exemption from criminal liability. The exemption from criminal responsibility for the person who financed terrorism is recognized as unjustified, since its social danger is proportionated with the activities of the organizer and the head of the terrorist group (organization). Such persons are excluded from the list of persons who may claim criminal liability for the creation of a terrorist group or terrorist organization. It is emphasized that in the structure of "voluntariness" as grounds for exemption from criminal responsibility, it is obligatory to include the message of the most complete information, which became known to the person due to his criminal behavior and criminal acts of other participants before the moment of repentance. The disadvantage of exonerating criminal responsibility for terrorist financing is the lack of specification of the addressee of the message of the crime. In this regard, it is proposed to include in this special type of criminal exemption a reference to a "law enforcement agency" as a compulsory ground.

Key words: criminal liability exemption, terrorist act, terrorist group (organization), terrorist financing.

Постановка проблеми. Особливістю кримінально-правового впливу щодо протидії тероризму є формулювання низки заохочувальних кримінально-правових норм. У цьому контексті спеціальний законодавчий компроміс виконує особливу місію – попередити заподіяння тяжких наслідків ціною відмови від кримінальної репресії щодо певного кола осіб, посткримінальна поведінка яких дозволяє уникнути значних перепон у розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів. Таким чином, держава інформаційно-виховними заходами кримінально-правового регулювання стимулює особу, яка вчинила злочин терористичного характеру, до співробітництва в питанні протидії злочинності. За від-

сутності таких компромісних норм в особи, яка вчинила злочин терористичного характеру, взагалі були б відсутні підстави для уникнення кримінального переслідування. З іншого боку, звільнення від кримінальної відповідальності за ці злочини слід визнати обґрунтованим та справедливим лише у тих випадках, якщо воно не створює перепони для охорони найбільш цінних суспільних відносин від злочинних посягань та разом із тим сприяє виправленню винного, попередженню вчиненню нових злочинів.

Стан дослідження проблеми. З огляду на підвищену суспільну небезпеку тероризму та його негативних проявів, натеper ще більше актуальним стає питання про вдосконалення змісту форм криміналь-

но-правового впливу щодо цих злочинів. Наукові розвідки в цьому напрямі вже проводили В.Ф. Антипенко, В.К. Гришук, А.А. Вознюк, А.О. Данилевський, В.П. Ємельянов, О.О. Житній, О.О. Кваша, О.М. Костенко, І.О. Криворучко, О.М. Литвак, М.І. Мельник, М.В. Семикін, В.П. Тихий, М.І. Хавронюк та багато інших науковців. Однак проблемними залишається ще значна кількість питань, серед яких визначення ролі заохочувальних приписів у структурі кримінально-правових норм, які передбачають кримінальну відповідальність за злочини терористичного характеру.

Мета статті – визначення змісту законодавчого компромісу та оцінка ефективності його впливу на протидію злочинам терористичного характеру.

Виклад основного матеріалу. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності передбачено в Кримінальному кодексі України (далі – КК України) за вчинення таких злочинів терористичного характеру: 1) терористичний акт (ч. 6 ст. 258 КК України); 2) створення терористичної групи чи терористичної організації (ч. 2 ст. 58-3 КК України); 3) фінансування тероризму (ч. 4 ст. 258-5 КК України). Звільнення від кримінальної відповідальності відбувається лише за наявності відповідних підстав та умов, зміст яких визначено в кримінально-правовій нормі.

Системний аналіз загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, які передбачені статтями 45–49 КК України, дозволяє визначитися із застосуванням їх до осіб, які вчинили злочини терористичного характеру. Отже, звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України) та звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України) за наявності вказаних у цих нормах підстав можна застосувати до осіб, які вчинили втягнення у вчинення терористичного акту (ч. 1 ст. 258-1 КК України) та публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258-2 КК України). Особи, які вчинили злочини терористичного характеру, звільняються від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК України). Таким чином, у законодавстві відсутні підстави для застосування до осіб, які вчинили терористичний акт, створення терористичної групи чи терористичної організації, фінансування тероризму, загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності (за винятком ст. 49 КК України).

Спільною для всіх умов спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів терористичного характеру є відсутність у діянні винного ознак іншого складу злочину. Інші умови сформульовані з урахуванням ознак того чи іншого складу злочину. Так, відмінною особливістю умов спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності відповідно до ч. 6 ст. 258 КК України є вчинення злочину, передбаченого частиною 1 цієї статті, лише в одній із форм об'єктивної сторони, а саме у виді погрози здійснення терористичного акту. У процесі реалізації цього компромісу

слід також встановити, що особа раніше не вчиняла діянь, передбачених ст. 258 КК України, а також те, що погроза здійснення терористичного акту вчинена нею одноособово та не призвела до заподіяння майнової шкоди чи інших тяжких наслідків або до загибелі людей. Схожа особливість стосується звільнення від кримінальної відповідальності відповідно до ч. 2 ст. 258-3 КК України. Тобто умовою цього виду звільнення від кримінальної відповідальності є особа, яка вчинила злочин у визначених формах.

У змісті умов звільнення від кримінальної відповідальності за ст. ст. 258-3 та 258-5 КК України зроблено виняток щодо переліку осіб, які можуть стати учасниками такого компромісу. Звільненню від кримінальної відповідальності за цими статтями підлягає будь-яка особа, крім організатора і керівника терористичної групи чи терористичної організації, в діяннях якої відсутні ознаки іншого складу злочину. Умовою звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 258-3 КК України є вчинення одного з таких діянь: 1) участь у терористичній групі чи терористичній організації; 2) організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації. У цих пунктах йдеться про дві особи, які виконують різні функції. Перша з них є учасником злочинного угруповання, яка увійшла у склад терористичної групи або терористичної організації, погодилася виконувати певну роль, одержала відповідні знаряддя, ознайомлена з іншими учасниками, які визнають її членство. Інша особа, яка не є таким членом, надає різного роду сприяння в діяльності злочинного об'єднання. При цьому застосування цього виду звільнення не передбачає автоматичного звільнення від кримінальної відповідальності за участь в інших злочинах, вчинених терористичною групою чи терористичною організацією [1, с. 592].

Особливістю ч. 4 ст. 258-5 КК України порівняно з іншими заохочувальними нормами цього розділу є віднесення до умов звільнення ширшого кола діянь, тобто всіх без винятку, які передбачені у ст. 258-5 КК України. Це можуть бути як ознаки простого (ч. 1 ст. 258 КК України), так і кваліфікованих складів злочинів (ч. ч. 2, 3 ст. 258-5 КК України). Фінансування тероризму є своєрідною мультизагрозою. Від того, наскільки матеріально сильною є терористичне угруповання, залежить тривалість його злочинної діяльності та масштаби заподіяних наслідків. Фінансово можуть підтримуватися злочинні угруповання, які діють за межами конкретної держави. За допомогою таких економічних впливань їхня злочинна діяльність може набути міжнародного характеру. Внутрішня загроза від фінансування тероризму в межах окремої держави вносить деструктивний вплив на стан безпеки та сприяє масовому поширенню страху у свідомості членів суспільства. За допомогою належного фінансування для вчинення терористичних актів можуть залучатися найсучасніша зброя, інформаційно-телекомунікаційні технології та навіть можуть фінансуватися розробки нових комп'ютерних загроз тощо.

Фінансова основа тероризму є рушійною силою терористичної загрози. 29 березня 2019 року Рада Безпеки ООН схвалила нову резолюцію про боротьбу з фінансуванням тероризму. Україна стала одним зі співавторів цього документу. Резолюція вимагає від усіх країн засвідчити, що їхнє національне законодавство є достатнім для покарання відповідальних за фінансування терористичних організацій або окремих терористів, які виступають з будь-якою метою. Члени Ради Безпеки ООН наголосили державам на необхідності виявляти всі канали фінансування тероризму і винних притягати до кримінальної відповідальності.

Нейтралізувавши джерело фінансування, можна значно знизити терористичну загрозу. Ступінь суспільної небезпеки особи, яка забезпечує фінансування терористичної групи чи терористичної організації, є домірним з небезпекою від діянь організатора чи керівника цих злочинних угруповань. Отже, з боку держави є занадто ризикованим іти на компроміс із фінансово незалежною особою, яка причетна до формування терористичних небезпек. Присутність у КК України заохочувальної норми за фінансування тероризму свідчить про недооцінювання законодавцем усієї небезпеки цього злочину.

Щодо визначення кола осіб, які підлягають звільненню за ч. 2 ст. 258-3 КК України, науковці дискутують. Так, А.А. Вознюк вважає, що участь у терористичній групі чи терористичній організації є більш суспільно небезпечним діянням, ніж саме створення злочинного угруповання, від якого лише існує загроза заподіяння шкоди [2, с. 136]. Ю.В. Баулін теж вважає, що за створення терористичної групи та терористичної організації слід звільняти від кримінальної відповідальності [3, с. 237]. Інші науковці вбачають підвищену суспільну небезпеку від дій організатора як від особи, яка генерує злочинні ідеї та керує їх втіленням у реальність [4, с. 4; 5, с. 155; 5, с. 97].

У разі застосування звільнення від кримінальної відповідальності має бути забезпечений розумний баланс інтересів. У погоні за розкриттям злочинів не слід забувати про забезпечення справедливої сатисфакції. Особливо треба враховувати, як до такого прощення буде ставитися суспільство, потерпілі, жертви вчиненого злочину. І тому ступінь небезпеки організатора та керівника терористичної групи та терористичної організації, безумовно, є вищим від інших учасників, оскільки саме вони згенерували ідею поширення стану неспокою, страху та постійної напруги членів суспільства. Бо вже лише одна інформація про те, що в країні діє терористична загроза, змушує кожного вживати додаткові заходи щодо власної безпеки.

У науковій літературі звучить пропозиція про виключення з ч. 4 ст. 258-5 КК України вказівки на те, що звільняється від кримінальної відповідальності особа, «крім організатора або керівника терористичної групи (організації)», мотивуючи тим, що фінансування тероризму не передбачає особливої форми співучасті, як у випадку вчинення злочину, передбаченого ст. 258-3 КК України [5, с. 157].

Для такого твердження немає абсолютно жодних підстав. Розглядувана вказівка має особливе значення для того, щоб не уникнули кримінальної репресії організатори чи керівники терористичної групи чи терористичної організації, які вчинили злочин за ч. 1 ст. 258-3 КК України та, окрім цього, здійснювали фінансування тероризму. Ні за жодне із цих діянь ці особи не можуть бути звільнені від кримінальної відповідальності.

Криворучко І.О. пропонує уніфікувати передумови звільнення від кримінальної відповідальності за злочинну діяльність усіх видів злочинних угруповань, відповідальність за які передбачена в розділі IX «Злочини проти громадської безпеки», сформулювавши заохочувальну норму в ч. 2 ст. 255 КК України та вказавши, що вона поширюється на злочини, передбачені в ст. ст. 257, 258-3, 260 КК України [5, с. 150].

Лише умовами не вичерпуються випадки звільнення від кримінальної відповідальності. У конструкцію заохочувального припису також входять спеціальні підстави. Підставою такого звільнення може бути або певна поведінка особи після вчинення злочину, яку держава заохочує, або настання певної події (абз. 4 п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» від 23 грудня 2005 року № 12). Підстава звільнення від кримінальної відповідальності є особливою законодавчою конструкцією, яка складається із декількох обов'язкових елементів (видів поведінки), сукупність яких є обов'язковою для встановлення у процесі реалізації компромісу.

Щодо визначення підстав для застосування спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, то науковці ставлять питання про те, що вказані заходи є «спеціальними видами дійового каяття» відносно «загальних підстав дійового каяття». На переконання В.О. Навроцького, позитивна посткримінальна поведінка за будь-якого виду дійового каяття характеризується такими ознаками: 1) вчинення закінченого злочину незалежно від того, яку роль виконувала особа у вчиненні злочину, може стосуватися як виконавця злочину, так й інших співучасників; 2) такий злочин законодавцем віднесено до тих, правові наслідки яких погашаються наступною поведінкою особи – позитивна посткримінальна поведінка має кримінально-правове значення щодо доволі обмеженого кола злочинів, визначеного законодавцем в Особливій частині КК України; 3) виконання особою, яка вчинила злочин, чітко визначених у КК дій, які оцінюються як позитивна, бажана з точки зору інтересів держави і суспільства поведінка; 4) заохочення особи, яка вчинила певний злочин, до відповідної поведінки застосовуванням звільнення від кримінальної відповідальності [7, с. 230]. Система ознак, сформульована вченим, дозволяє зробити висновок про те, що єдиною ознакою, за якою слід розмежовувати «загальне дійове каяття» та «спеціальне дійове каяття», є правовий режим заохочення. Звільнення від кримінальної відповідальності

у зв'язку з дійовим каяттям належить до дискреційних повноважень суду, а спеціальні види звільнення є обов'язковими для правозастосовного органу.

Підставою звільнення від кримінальної відповідальності за погрозу здійснення терористичного акту (ч. 6 ст. 258 КК України) є: 1) до повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину особа добровільно повідомила правоохоронний орган про цей злочин; 2) сприяла його припиненню або розкриттю; 3) завдяки такому повідомленню та сприянню, а також ужитим заходам вдалося відвернути небезпеку для життя чи здоров'я людини, заподіяння значної майнової шкоди, настання інших тяжких наслідків. Невиконання хоча б однієї з цих підстав виключає можливість застосування такого спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності.

Заохочувальна норма про звільнення від кримінальної відповідальності за участь у терористичній групі чи терористичній організації, а також за організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації відрізняється тим, що включає також альтернативну підставу. Так, відповідно до ч. 2 ст. 258-3 КК України звільненню підлягає особа, яка зреалізувала такі підстави: 1) добровільно повідомила правоохоронним органам про терористичну діяльність терористичної групи чи терористичної організації; 2) сприяла припиненню діяльності терористичної групи або терористичної організації або розкриттю злочинів, учинених у зв'язку зі створенням або діяльністю такої групи чи організації. Тут доцільно було б уточнити, що повідомлення має надійти у правоохоронні органи до притягнення до кримінальної відповідальності. Відсутність цієї вказівки дає підстави для поширювального тлумачення заохочувальної норми та нівелює таку ознаку, як «добровільність» надання відповідної інформації.

Найбільш лояльною є підстава спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності за фінансування тероризму. Особа може бути звільнена у зв'язку з тим, що вона добровільно, до притягнення до кримінальної відповідальності повідомила про відповідну терористичну діяльність або іншим чином сприяла припиненню цієї діяльності чи запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла. Нормотворчим недоліком цієї норми є відсутність адресата, якому має бути здійснено повідомлення, а також відсутність урахування посткримінальної поведінки особи для виявлення та розкриття злочину. Іншими словами особа, яка фінансувала тероризм, може бути звільнена від кримінальної відповідальності незалежно від того, чи вдалося їй припинити злочин.

Ключовою підставою для всіх спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за злочини терористичного характеру є «добровільність повідомлення» про вчинення злочину. Підлягати звільненню від кримінальної відповідальності може особа, яка певною мірою перестала бути суспільно небезпечною, з огляду на переосмислення своєї поведінки та підкріплення цього стану активними

діями, спрямованими на сприяння правоохоронним органам у розкритті злочину. Отже, не слід визнавати підставою для звільнення повідомлення, зроблене з власної волі, але під час досудового розслідування. Тому так важливо у кожній підставі для спеціального звільнення від кримінальної відповідальності уточнити, що повідомлення має відбуватися до моменту притягнення до кримінальної відповідальності.

Адресат повідомлення інформації відсутній лише у ч. 4 ст. 258-5 КК України. В інших спеціальних видах звільнення від кримінальної відповідальності ним є правоохоронні органи. У науці висловлюється позиція про те, що під час звільнення від кримінальної відповідальності не має значення, якому адресату було здійснено повідомлення [81, с. 91–94]. Не слід переоцінювати діяльність інших органів та вірити в ілюзію виконання ними обов'язку щодо повідомлення правоохоронних органів про одержану інформацію. Між усіма владними установами є чіткий розподіл функцій та завдань. Повідомлення про злочин має здійснюватися органам, які здійснюють протидію злочинності. Вся суть звільнення не обмежується виключно самим донесенням інформації, а особливо важливим є вжиття заходів щодо припинення злочинного стану. Ефективність цієї діяльності унеможлиблюється в силу неналежності інформації, її недостатності тощо. І лише правоохоронні органи можуть констатувати, який обсяг інформації буде достатнім для попередження злочину. Допущення до переліку адресатів будь-яких інших органів державної влади зведеться до того, що особи, які вчинили злочин, вимагатимуть свого звільнення, оскільки ними виконані всі умови щодо повідомлення. А те, що не вдалося вчасно зреагувати, то це сталося від неналежного спрацювання службової особи органу державної влади, якій була повідомлена важлива інформація.

Зміст повідомлення конкретизується в заохочувальних нормах по-різному: «про цей злочин» (ч. 6 ст. 258 КК України), «про відповідну терористичну діяльність» (ч. 2 ст. 258-3, ч. 4 ст. 258-5 КК України). Посткримінальна поведінка особи, яка претендує на звільнення від кримінальної відповідальності, не обмежується виключно інтелектуальним сприянням, тобто повідомленням важливої інформації. Про сприяння розкриттю та припиненню злочину зазначається у ч. 6 ст. 258 та у ч. 2 ст. 258-3 КК України. Таке сприяння, зокрема, може бути і фізичним, тобто представленням документів, здачею зброї, поверненням здобутих злочинним шляхом цінностей, вказівкою на місце перебування інших співучасників тощо.

У контексті, наприклад, повідомлення про терористичну діяльність терористичної групи або терористичної організації виникає запитання: чи повинна особа повідомити про все, що вчинило злочинне угруповання, про злочинну діяльність усіх учасників, чи лише слід обмежитися своєю особистою участю у вчинюваних злочинах? Думки науковців розділилися. Але тут слід звернути увагу на те, що спеціальний вид звільнення від кримінальної від-

повідальності за вчинення злочинів терористичного характеру має своїм завданням не лише вплинути на злочинний стан окремої особи. Перед законодавцем стоїть більш стратегічна мета – домогтися припинення терористичної загрози. І тому, якщо допуском до звільнення від кримінальної відповідальності є лише повідомлення інформації, що стосується власного злочину, цього буде недостатньо для реагування на злочини інших осіб. Отже, у повідомленні має міститися найбільш повна інформація, яка стала відомою особі у зв'язку з її злочинною поведінкою та діянням інших учасників злочину до моменту дійового каяття. Приховування будь-яких фактів має бути оцінене як відсутність добровільності для співпраці та має виключати застосування звільнення від кримінальної відповідальності.

Результативність дійового каяття також має впливати на прийняття рішення про застосування звільнення від кримінальної відповідальності. Звільнення від кримінальної відповідальності за ч. 6 ст. 258 КК України допускається, «якщо внаслідок цього і вжитих заходів була відвернена небезпека для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків». Доцільно наголосити на тому, що у цьому формулюванні яскраво виражена мета спеціального звільнення від кримінальної відповідальності – попередження вчинення злочину. Відсутність такого застереження в інших спеціальних видах звільнення від кримінальної відповідальності може призвести до низької результативності в протидії злочинів терористичного характеру. Особа, яка претендує на звільнення від кримінальної відповідальності, зобов'язана дотриматися всіх вимог щодо спеціального дійового каяття. З іншо-

го боку, правоохоронні органи зацікавлені в одержанні достовірної та необхідної інформації для того, щоб вдалося відвернути наслідки злочинного діяння. Передбачаючи спеціальні вимоги до результативності повідомленої інформації, таким чином законодавець стимулює особу, яка вчинила злочин, надавати не лише правдиву інформацію, але значно збільшити обсяг поданої інформації, який би дозволив відвернути суспільну небезпеку для охоронюваних кримінальним законом цінностей. З огляду на це пропонуємо доповнити відповідною вказівкою про результативність ужитих заходів особою, яка вчинила злочин, передбачений статтями 258-3 та 258-5 КК України.

Висновки. Передбачення законодавчого компромісу щодо тяжких та особливо тяжких злочинів терористичного характеру є особливою формою кримінально-правового впливу. Виправданість законодавчої політики у цьому напрямі зумовлюється тим, щоб через відмову від застосування покарання домогтися реалізації більш високої мети, а саме зберегти життя та здоров'я людей, усунути існуючі терористичні загрози, знизити рівень напруги в суспільстві тощо. У свою чергу з огляду на підвищену суспільну небезпеку фінансування тероризму видається необґрунтованим передбачення спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину. Таким чином, у сфері кримінально-правового регулювання спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення злочинів терористичного характеру ведуться наукові дискусії, в яких зріє то «раціональне зерно» наукових тверджень, що дозволяє реалізувати законодавчий компроміс щодо цих злочинів більш раціонально.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров та ін. ; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Черня. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 1104 с.
2. Вознюк А.А. Кримінальна відповідальність за створення злочинного об'єднання та участь у них. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 928 с.
3. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. Київ : Атіка, 2004. 296 с.
4. Кваша О.О. Організатор злочину (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1999. 18 с.
5. Криворучко І.О. Протидія діяльності терористичних організацій в Україні засобами кримінальної юстиції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019 315 с.
6. Хавронюк М.І. Кримінально-правові засоби протидії організованим злочинній діяльності: досвід зарубіжних країн і законодавчі пропозиції для України. *Кримінальне право України*. 2006. № 1. С. 84–99.
7. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
8. Житній О.О. Про деякі проблеми звільнення від кримінальної відповідальності при вчиненні злочинів проти громадської безпеки. *Проблеми відповідальності за злочини проти громадської безпеки за новим Кримінальним кодексом України* : між нар. наук.-практ. семінар 1-2 жовт. 2002 р. Харків, 2003. С. 91–94.

Світличний О. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Інституту гуманітарних і соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ДИНАМІКА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ У ПРОТИДІЇ РОЗБЕЩЕННЮ НЕПОВНОЛІТНІХ

THE DYNAMICS OF CRIMINAL SANCTIONS IN COMBATING THE CORRUPTION OF MINORS

У статті розглядаються кримінально правові санкції, призначення кримінального покарання та їх місце в протидії розбещенню неповнолітніх. На сьогодні оцінка суспільної небезпеки розбещення неповнолітніх і динаміка кримінально-правових санкцій суттєво посилюються. На це вплинули негативні наслідки світової соціально-економічної кризи, що спричинили погіршення соціально-економічних, морально-психологічних, кримінологічних та інших показників суспільного життя в Україні.

Проблема спеціальної превенції в санкціях статевого злочинів проти малолітніх осіб останнім часом набула особливої актуальності у зв'язку із впровадженням деякими країнами примусового заходу хімічної стерилізації чи кастрації педофілів. Законопроект № 0977 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості» пропонує хімічну кастрацію педофілів і насильників, а також введення публічного реєстру цих осіб.

Глобальне поширення дитячої порнографії в мережі Інтернет, розвиток інфраструктури дитячого «секс-туризму» та інше змінили погляди законодавця на суспільну небезпеку та, відповідно, динаміку санкцій за розпусні дії щодо неповнолітніх. З набуттям чинності Закону України від 19 грудня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи» протидія статевим злочинам проти дітей набула особливої гостроти. Є підстави визначення нового етапу протидії статевим злочинам проти малолітньої особи.

У сучасних умовах лише ізоляція від суспільства засудженого, який вчинив розпусні дії щодо неповнолітньої особи, забезпечує тривалий термін невчинення ним тотального або однорідного статевих злочинів, відновлює психологічну рівновагу та надає впевненість у безпеці неповнолітній особі. Досить високий характер і ступінь суспільної небезпеки розбещення малолітніх осіб на сучасному етапі протидії статевим злочинам має реалізуватися в окремій частині 3 ст. 156 КК з більш суворою санкцією.

На підставах системно-структурного аналізу вносяться пропозиції щодо вдосконалення санкцій та призначення покарання за розбещення неповнолітніх.

Ключові слова: розбещення неповнолітніх, характер і ступінь суспільної небезпеки, малолітня особа, кримінально правова санкція, покарання, призначення покарання, протидія статевим злочинам.

The article deals with criminal sanctions, the imposition of criminal penalties and their place in countering the abuse of minors. To date, the assessment of the public's danger of corrupting minors and the dynamics of criminal sanctions have increased significantly. It was influenced by the negative effects of the global socio-economic crisis, which caused the deterioration of socio-economic, moral-psychological, criminological and other indicators of social life in Ukraine.

The problem of special prevention in the sanction of sexual crimes against minors has recently become particularly relevant in connection with the introduction in some countries of forced measures such as chemical sterilization or castration of pedophiles. Bill No. 0977 «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Increasing Responsibility for Crimes Committed against a Minor, a Minor, a Mature Person» proposes chemical castration of pedophiles and abusers, as well as the introduction of a public register of these persons.

The global spread of child pornography on the Internet, the development of child sex tourism infrastructure and more have changed the views of the legislator on public danger and, accordingly, the dynamics of sanction for lecherous acts against minors. With the entry into force of the Law of Ukraine of December 19, 2019 «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Introduction of a Unified Register of Persons Convicted of Sexual and Sexual Offenses of a Minor, and Increasing Responsibility for Sexual Offenses and Sexual Freedom of the immunity of a minor "countering sexual crimes against children has become particularly acute. There are reasons to define a new stage in combating sexual crimes against a minor.

In modern conditions, only isolation from the society of a convict who has committed profane acts against a minor provides a long term for not committing the same or homogeneous sexual crime, restoring psychological equilibrium and giving assurance of safety to a minor.

On the basis of systematic structural analysis, proposals are made to improve sanctions and punish minors for corrupting them.

Key words: child molestation, nature and degree of public danger, minor, criminal sanction, punishment, punishment, countering sexual crimes.

Постановка проблеми. Протидія розбещенню неповнолітніх зумовлюється системою соціально-правових обставин, серед яких особливе місце займають кримінально-правові санкції відповідної

норми за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи та правильність їх застосування. Протидія розбещенню неповнолітніх знаходить своє втілення певною мірою також і в кри-

мінально-правових санкціях та призначенні кримінального покарання винним за вчинення розпусних дій. Кримінальні санкції, як визнається в літературі, виступають змістом діяльності законодавця щодо протидії злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості неповнолітньої особи та визначення видів і розмірів кримінальних покарань, що можуть бути застосовані за їх вчинення.

Метою статті є визначення ефективності кримінально-правової протидії розбещенню неповнолітніх шляхом аналізу динаміки кримінально-правових санкцій та призначених на їх основі покарань за розпусні дії щодо неповнолітніх та малолітніх осіб, передбачених ст. 156 КК.

Аналіз дослідження проблеми. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, серед яких і розбещення неповнолітніх, досліджувалися вітчизняними правниками, такими, як: С.М. Авраменко, Ю.В. Александров, М.І. Бажанов, В.І. Борисов, Л.П. Брич, Л.В. Дорош, О.О. Дудоров, О.Г. Кальман, С.С. Косенко, К.Д. Кулик, Т.Д. Лисько, Я.В. Мачужак, Л.І. Мороз, В.О. Навроцький, М.І. Хавронюк, П.В. Хряпінський, С.В. Чмут, А.П. Шеремет та ін. На теоретичних та прикладних положеннях досліджень злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи цих правників ми сформуємо авторське бачення ефективності протидії розбещенню неповнолітніх шляхом динаміки кримінально-правових санкцій.

Виклад основного матеріалу. Загальновизнано, що характер і ступінь суспільної небезпеки будь-якого злочину, в тому числі й розбещення неповнолітніх, відображається в санкції кримінально-правової норми. Санкція – це частина кримінально-правової норми, яка має державно-примусовий якісно-кількісний характер і є формально визначеною об'єктивно-суб'єктивною моделлю заходів кримінально-правового впливу, що застосовуються до осіб, які вчинили злочин [1, с. 24; 2, с. 88–89]. Соціальне завдання санкцій з моменту набуття чинності закону про кримінальну відповідальність – загальне запобігання правопорушенням, якщо ж правопорушення вчинено, то застосування та реалізація санкції спрямовується на здійснення завдань загальної та індивідуальної превенції, виправлення правопорушника, відновлення у всіх можливих випадках порушеного правопорядку. Санкція кримінально-правової норми, що передбачена у ст. 156 КК, має перебувати в прямій залежності від типової суспільної небезпеки розбещення неповнолітніх й узгоджуватися з іншими санкціями Розділу IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» Особливої частини КК, а також бути пропорційною рівню соціальної значущості тих прав і свобод, які втрачає або в яких обмежується засуджений.

В історичній ретроспективі законодавець по-різному оцінював суспільну небезпеку розбещення неповнолітніх. У радянський період цей злочин проти статевої недоторканості неповнолітніх здебільшого відносився до злочинів середньої тяжкості, що відображалось у санкціях відповідних норм.

Санкції ст. 168 КК УСРР 1922 р. та ст. 163 КК УСРР 1927 р. встановлювали покарання у вигляді позбавлення свободи на строк до п'яти років [3]. Санкція ст. 121 КК УРСР 1960 р. встановлювала покарання у вигляді позбавлення свободи на строк до двох років або висилкою на строк до трьох років» [4]. У порівнянні з іншими санкціями Глави III Особливої частини КК 1960 р. санкція розбещення неповнолітніх була найм'якша. Отже, сформувалася суспільно-правова оцінка розбещення неповнолітніх як найменш небезпечного злочину проти статевої недоторканості малолітньої особи.

Чинний КК України 2001 р. спочатку в ст. 156 КК передбачав у ч. 1 покарання у вигляді арешту на строк до шести місяців або обмеження волі на строк до трьох років, а у ч. 2 – обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на строк до трьох років. За тогочасною оцінкою суспільної небезпеки розбещення неповнолітніх, що знайшло відображення у санкціях ч. 1 і ч. 2 ст. 156 КК, навіть вчинене щодо малолітньої особи батьком, матір'ю або особою, що їх замінює, визнавалися злочином середньої тяжкості. Законодавець у визначенні суспільної небезпеки досліджуваного злочину фактично на півсторіччя повернувся назад. За соціологічними даними П.В. Хряпінського та С.В. Чмута, таке становище позначилося на професійній правосвідомості практичних працівників, більшість опитаних респондентів відносять досліджуваний злочин до таких, що мають незначну суспільну небезпеку – 50,3%, утім 2,5% визначають розбещення як особливо небезпечний злочин, а 47,2% вважають суспільну небезпеку розпусних дій значною [5, с. 167].

В останні роки оцінка суспільної небезпеки розбещення неповнолітніх і динаміка кримінально-правових санкцій суттєво посилилася. На це вплинули негативні наслідки світової соціально-економічної кризи, що спричинили погіршення соціально-економічних, морально-психологічних, кримінологічних та інших показників суспільного життя в Україні, а також глобальне поширення дитячої порнографії в мережі Інтернет, розвиток інфраструктури «секс-туризму» та інше змінили погляди законодавця на суспільну небезпеку та, відповідно, динаміку санкції за розпусні дії щодо неповнолітніх. Так, Законом України «Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх» від 25.09.2008 р. майже вдвічі посилено відповідальність за розбещення неповнолітніх. Санкція ст. 156 КК стала альтернативною й передбачила покарання у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк. Очевидно, що обмеження волі та позбавлення волі на вказаний строк застосовуються як основні покарання [6]. З набуттям чинності Закону України від 14.03.2018 р. «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації» протидія статевим злочинам проти дітей набула особливої гостроти.

Є підстави визначення нового етапу протидії статевим злочинам проти неповнолітніх. У новій редакції ст. 156 КК України «Розбещення неповнолітніх» викладено у двох частинах: «1. Вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк. 2. Ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або вчинені членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого» [7]. Закон України від 19 грудня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи», не вносить зміни до ст. 156 КК, але посилює кримінальну відповідальність за вчинення злочинів, передбачених ст. ст. 152 та 153 КК, якщо ці злочини вчинені особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених частиною четвертою статті 152, статтею 155 або частиною другою статті 156 КК. Караються такі дії позбавленням волі на строк п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі» [8]. Крім того, вводиться комплекс правообмежень щодо осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи: створюється єдиний реєстр осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи; встановлюється адміністративний нагляд терміном від одного року до двох років, який не може перевищувати термінів, передбачених законом для погашення або зняття судимості для осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи.

Кримінально-правові санкції мають відповідати суспільній небезпеці злочинного діяння і поширеності злочинів певного виду, бути узгодженими із санкціями за вчинення інших, близьких за видом і характером злочинів. Санкція має надавати можливість індивідуалізувати покарання з урахуванням потенційних варіантів учинення злочину в реальності, повинна будуватися на принципах доцільності, обґрунтованості, законності, рівності громадян перед законом, вини, справедливості, гуманізму, невідворотності кримінальної відповідальності, індивідуалізації покарання та економії заходів кримінально-правового впливу. Безумовно, як вказують А.А. Музика та О.П. Горох, у цьому процесі має бути врахований і набутий досвід боротьби зі злочинністю, дані судової практики, результати наукових досліджень. Побудова санкції з урахуванням зазначених положень, а також дотримання загальноприйнятих правил юридичної техніки дозволить на практиці уникнути ситуації, коли судами призначаються

різні покарання за злочини, що за багатьма ознаками схожі як «близнята». І, навпаки, коли за злочини, що не схожі ні за характером, ні за ступенем суспільної небезпеки, призначаються майже однакові вид і міра покарання [9, с. 78–79].

Типовим (базовим) покаранням за розпусні дії щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, принаймні поки що є обмеження волі на строк до п'яти років. Основними правообмежувальними елементами покарання є поєднання двох заходів: а) обмеження особистої свободи засудженого та б) примусове залучення засудженого до праці. Ефективність покарання у вигляді обмеження волі щодо особи, яка посягнула на статеву недоторканість малолітніх осіб, викликає певні заперечення. Реалізація цього покарання не призводить до повного виключення можливості вчинення нового тотожного або однорідного статевого злочину щодо неповнолітнього засудженим у період його відбування. На думку Б.О. Кирися, О.В. Лисоседа та інших правників, процес виконання цього покарання практично не пов'язаний з повною ізоляцією засудженого від суспільства [10, с. 181; 11, с. 162]. У дослідженій нами судовій практиці обмеження волі як основне покарання особи, яка була визнана винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 156 КК, застосовувалося у 17,6%. При цьому строк обмеження волі у 62,4% не перевищував 1,5–2 роки, а застосування ст. 75 КК у вигляді звільнення від відбування покарання з випробуванням та іспитовим строком до трьох років загалом робить покарання засудженого «міфічним фантомом» [12, с. 262–263]. На наш погляд, призначення цього покарання за вчинення розпусних дій щодо малолітніх осіб, з міркувань спеціальної превенції, забезпечення статевої недоторканості потерпілих є неприйнятним. Серед кримінальних покарань тільки позбавлення волі на певний строк у повній мірі відповідає суспільній небезпеці розбещення неповнолітніх, забезпечує спеціальну превенцію та режим статевої недоторканості неповнолітніх потерпілих. Така позиція повністю узгоджується з вимогами щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення. Країна має вживати законодавчі заходи для забезпечення покарання ефективними, пропорційними та переконливими санкціями щодо правопорушень відповідно до ступеня їхньої тяжкості. Тому типовим покаранням за вчинення розпусних дій має стати позбавлення волі засудженого на строк до п'яти років. Основним правообмеженням цього виду кримінального покарання є обмеження волі, крім того, законодавець вказав на місце й строк здійснення такого правообмеження. Ю.А. Пономаренко визначає позбавлення волі як покарання, що полягає в обмеженні права особи, що вчинила злочин, на особисту свободу шляхом повної ізоляції її від суспільства на строк, визначений вироком суду [13, с. 210]. Під ізоляцією від суспільства розуміється не тільки фізична (тілесна), а й духовна (соціальна, соціально-психологічна) ізоляція. Фізична ізоляція поділяється на основну (зовнішню, що полягає у поміщенні злочинця в межі

периметра інженерно-технічних засобів охорони) та додаткову (внутрішню, що виявляється у необхідності пересування та перебування засудженого тільки у локальних ізольованих місцях колонії, де йому дозволено знаходитися адміністрацією, або у приміщеннях закритого типу). Духовна ізоляція полягає в обмеженні можливості спілкування, отримання та поширення засудженим певних видів інформації тощо [14, с. 119–120]. У ч. 1 ст. 156 КК слід залишити лише строк позбавлення волі до п'яти років. Ізоляція засудженого, який вчинив розпусні дії щодо неповнолітньої особи, забезпечує тривалий термін невчинення ним тотожного або однорідного статевого злочину, відновлює психологічну рівновагу та надає впевненість у безпеці неповнолітній особі.

На думку правників, що досліджували статеві злочини, негативною рисою кримінального закону є неузгодженість у визначенні типової санкції за подібні або близькі за характером і ступенем суспільної небезпеки статеві злочини [15, с. 197; 16, с. 82]. Щодо санкцій за розбещення неповнолітніх, то насамперед виникає проблема тотожності санкцій ч. 1 і ч. 2 ст. 156 КК із санкціями ч. 1 і ч. 2 ст. 155 КК. Натомість ці злочини мають суттєві відмінності як за характером та змістом суспільно-небезпечних дій, так і за можливими суспільно-небезпечними наслідками. Розбещення неповнолітніх традиційно вважається менш тяжким статевим злочином щодо неповнолітніх, ніж статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, тому санкції ч. 1 і ч. 2 ст. 156 КК мають бути менш суворими, ніж санкції ч. 1 і ч. 2 ст. 155 КК [17]. Практика призначення кримінального покарання теж засвідчує, що за вчинення розпусних дій щодо осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку, суди призначали більш м'яке покарання порівняно із вчиненням статевих зносин з особою, яка не досягла того ж віку. Одним зі шляхів подолання цього протиріччя, з урахуванням того, що чинна редакція санкцій ч. 1 та ч. 2 ст. 156 КК порівняно з іншими злочинами проти статевої недоторканості неповнолітніх осіб доволі загрозливого вигляду може полягати, з одного боку, в підвищенні нижньої межі основного покарання у вигляді обмеження волі від трьох років та позбавлення волі від двох років для санкції ч. 1 ст. 155 КК; з іншого боку – збільшення верхньої межі додаткового покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років для санкції ч. 2 ст. 155 КК. Що ж стосується санкцій ст. 156 КК, то на сьогодні вони є більш-менш прийнятними. Утім, досить високий характер і ступень суспільної небезпеки розбещення малолітніх осіб на сучасному етапі протидії статевим злочинам має реалізуватися в окремій частині 3 ст. 156 КК із більш суворою санкцією.

Проблема спеціальної превенції в санкціях статевих злочинів проти малолітніх осіб останнім часом набула особливої актуальності у зв'язку із впровадженням деякими зарубіжними країнами такого покарання, як хімічна стерилізація чи кастрація педофілів. У Польщі вже понад 10 років, як було впрова-

джено Закон про хімічну кастрацію. Так само карують педофілів у Франції, Бельгії, Данії та в інших європейських країнах. В Естонії з 2012 року діє програма добровільної хімічної кастрації осіб, втім програма не запрацювала. За ці роки тільки чотири людини погодилися на процедуру. Жорстокіша міра покарання загрожує педофілам в Індонезії. За сексуальну наругу над дитиною гвалтівнику загрожує страта. В Україні принаймні хімічну кастрацію не застосовують. Однак з 2017 року у Верховній Раді лежить мінімум два законопроекти про застосування хімічної кастрації до осіб, обвинувачених у вчиненні злочину проти статевої недоторканості малолітньої дитини. Так, законопроект № 0977 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості» [18] пропонував хімічну кастрацію педофілів і насильників, яка застосовується в багатьох європейських країнах світу й деяких американських штатах, а також введення публічного реєстру цих осіб.

Призначення кримінального покарання є основною формою реалізації кримінальної відповідальності за вчинення будь-якого злочину, в тому числі й за вчинення розпусних дій щодо неповнолітніх. Особі, яка вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та запобігання новим злочинам. Більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинений злочин призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та запобігання вчиненню нею нових злочинів (ч. 2 ст. 65 КК).

У разі засудження особи за розбещення неповнолітніх у період 2001–2008 рр. суди призначали покарання у вигляді обмеження волі на півтора – два роки (17,6% випадків). Більші строки обмеження волі судами не призначалися. У 36,1% випадків обмеження волі призначалося від трьох до п'яти років. Натомість починаючи з першої половини 2009 р. суди стали призначати й більш суворе покарання, як правило, у сукупності з іншими, більш тяжкими статевими злочинами, та воно повністю поглиналося більш суворим покаранням. Основним покаранням за розбещення неповнолітніх, що призначалося судами засудженим, було позбавлення волі на строк до трьох років за ч. 1 (57,1%) та до п'яти років за ч. 2 ст. 156 КК (56,3%). Призначення незначного покарання в межах санкції ч. 1 ст. 156 КК, на наш погляд, є додатковим аргументом на користь недоцільності посилення кримінального покарання за вчинення досліджуваного злочину. При цьому досить високою є частка звільнених від відбування призначеного покарання з випробуванням (ч. 1 ст. 156 КК – 52,7% осіб; ч. 2 ст. 156 – 33,5% осіб) [12, с. 263]. Дослідження обвинувальних вироків 2009–2017 рр. свідчить, що особливого посилення покарання не відбулося, й на конкретні обставини, що визначають підвищений ступінь суспільної небезпеки розбещення неповнолітніх, суди не посилювалися. Обмеж-

увалися загальним визначенням «ступеня суспільної небезпеки злочину, вчиненого певною особою», іноді згадувалось «про негативний вплив розпусних дій певної особи на нормальний розвиток та виховання неповнолітнього» (18,2%) та/або «про порушення певною особою моральних засад у статевій сфері суспільства» (8,5%). Особистісні характеристики винного також рідко знаходили своє відображення в обвинувальних вироках. Так, як негативні риси винного вказувались відсутність постійного місця роботи (ч. 1 – 21,0% осіб; ч. 2 – 10,0% осіб), зловживання довірливістю або необізнаністю потерпілої особи (ч. 1 – 12,7% осіб; ч. 2 – 25,8% осіб), значна тривалість вчинення злочину (ч. 1 – 21,8% осіб; ч. 2 – 20,6% осіб). Неправильною є позиція деяких судів, що пом'якшуючими обставинами називають «наявність утриманців та неповнолітніх дітей», які саме й були потерпілими ч. 2 ст. 156 КК (6,3% осіб).

Висновки. На сьогодні динаміка кримінально-правових санкцій у протидії розбещенню неповнолітніх отримала певні сигнали щодо посилення, з одного боку, відбувається диференціація відповідальності за розбещення малолітніх осіб та закріплення більш жорстких покарань у санкціях

ч.ч. 1-2 ст. 156 КК, а з іншого боку, слід висловити однозначну правову позицію вищих судових інстанцій України щодо призначення більш жорстких кримінальних покарань, інших правових обмежень прав і свобод винних у вчиненні розбещення неповнолітніх, а особливо малолітніх осіб. За такою вимогою, пропонуємо нову редакцію ст. 156 КК: «Розбещення неповнолітніх. 1. Вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, – караються позбавленням волі на строк до п'яти років. 2. Ті самі дії, вчинені членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років або без такого. 3. Дії, передбачені частинами першою та частиною другою цієї статті, вчинені щодо малолітньої або малолітнього, які не досягли чотирнадцятирічного віку, – караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років або без такого».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Книженко О.О. Санкції у кримінальному праві : монографія. Харків : Ника Нова, 2011. 336 с.
2. Денисова Т.А. Поняття кримінально-правової санкції. *Право та державне управління* : зб. наук. пр. 2011. № 1. С. 83–89.
3. Див.: Уголовный кодекс УССР 1922 г. Харьков : Изд Наркомюста УССР, 1922. 100 с. ; Уголовный кодекс УССР в ред. 1927 г. Харьков : Юрид изд-во НКЮ УССР, 1927. 322 с.
4. Кримінальний кодекс Української РСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 14.
5. Чмут С.В., Хряпінський П.В. Кримінальна відповідальність за статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості : монографія. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2011. 184 с.
6. Про внесення змін до статей 155 та 156 Кримінального кодексу України щодо відповідальності за розбещення неповнолітніх : Закон України від 25.09.2008 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2008. № 25–26. Ст. 131.
7. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо захисту дітей від сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації : Закон України від 14 березня 2018 р. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 17. Ст. 150.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впровадження єдиного реєстру осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи, та посилення відповідальності за злочини, вчинені проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої особи : Закон України від 19 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/409-20> (дата звернення: 08.01.2020).
9. Музика А.А., Горох О.П. Покарання за незаконний обіг наркотичних засобів : монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельн. ун-ту управл. та права, 2010. 256 с.
10. Кириш Б.О. Застосування покарання у вигляді обмеження волі. *Вісник Хмельн. ін.-ту регіон. управл. та права*. 2004. № 3. С. 175–182.
11. Лисодед О.В. Питання виконання покарання у виді обмеження волі. *Проблеми законності : респ. міжвід. наук. збірник*. Харків : Націон. юрид. акад. України, 2007. С. 155–162.
12. Світличний О.О., Хряпінський П.В. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх : монографія. Дніпропетровськ : НГУ Літограф, 2014. 265 с.
13. Пономаренко Ю.А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. 344 с.
14. Ліпницький В.А. Ізоляція як елемент режиму позбавлення волі. *Проблеми законності : міжвід. наук. зб.* 2006. Вип. 80. С. 115–121.
15. Кулик К.Д. Впровадження практики відновного правосуддя у справах про розбещення неповнолітніх в Україні. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., Івано-Франківськ, 9–10 груд. 2016 р. Івано-Франківськ, 2017. С. 297–299.
16. Джужа О.М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством : монографія. Київ : Атіка, 2009. 240 с.
17. Хряпінський П.В., Чмут С.В. Кваліфікуючі ознаки статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості. *Часопис Академії адвокатури України*. 2009. № 2 (3). URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Chaa/2009-2/09hpvdz.pdf> (дата звернення: 28.12.2019).
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені стосовно малолітньої особи, неповнолітньої особи, особи, яка не досягла статевої зрілості : законопроект № 0977. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1828004-rada-vidkhilila-zakonoprojekt-schodo-khimichnoyi-kastratsiyi-pedofiliv> (дата звернення: 28.12.2019).

Скоромний Д. А.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

JUSTICE IN THE LEGAL DIMENSION

Зміст ідеї справедливості є мінливим та залежить від певних історичних періодів. По мірі розвитку людства він набуває все більш прогресивного наповнення та відображає еволюцію поглядів людей на правила раціонального співіснування між собою. Попри це саме розуміння справедливості є суб'єктивним. Тож на передній план виходить питання можливості сформулювати його стале розуміння, де консенсус навколо визначення справедливості має бути підкріплено певним механізмом його реалізації та примусу, що зумовлює нормативний характер закріплення такого механізму.

Дослідивши підходи до розуміння справедливості та врахувавши сучасний стан розвитку суспільства з його інститутами, ми пропонуємо виокремлювати чотири критерії справедливості у правовому вимірі. Перший критерій – рівність. Він застосовується в розумінні однакових базових (природних) прав, свобод і обов'язків кожної людини та громадянина, що співіснують у певному соціумі. Також рівність означає однакові можливості скористатися правами та втілити у життя власні інтереси. Другий критерій справедливості у правовому вимірі ми умовно назвемо відмінністю. Він покликаний вирішувати питання застосування вимоги справедливості в певних ситуаціях правової невизначеності (спору). Третім критерієм можна назвати морально-етичний складник справедливості, що у правовому вимірі втілюється в ідеї гуманізму. Четвертий критерій справедливості у правовому вимірі відображає якісний рівень взаємодії всіх інститутів суспільства на шляху до забезпечення справедливого регулювання суспільних відносин і має назву системного.

Справедливість у праві проявляється, виходячи з декількох правових площин, через вертикальні (ієрархічні) та горизонтальні зв'язки. Вертикальні (ієрархічні) зв'язки відображають розвиток та конкретизацію ідеї справедливості із загальноправового рівня до безпосередньо окремих інститутів та приписів тієї чи іншої галузі права. Горизонтальні зв'язки розкривають справедливість як результат взаємодії певних галузей права на шляху до виконання завдань, що ставляться перед ними.

Ключові слова: погляди мислителів із приводу справедливості, справедливість у праві, критерії справедливості, рівні справедливості, визначення справедливості у правовому вимірі.

The content of the idea of justice is variable and depends on certain historical periods. As humanity develops, it becomes more and more progressive and reflects the evolution of people's views on the rules of rational coexistence. Nevertheless, the understanding of justice is subjective. Therefore, the question arises of the possibility of formulating a stable understanding of it, where the consensus around the definition of justice must be supported by a certain mechanism for its implementation and coercion, which determines the normative nature of the fixing of such mechanism.

Having examined approaches to understanding justice and taking into account the current state of development of society and its institutions, we propose to distinguish the following four criteria of justice in the legal dimension. The first criterion is equality. It is applied in the understanding of the same basic (natural) rights, freedoms and responsibilities of each person and citizen co-existing in a particular society. Equality also means equal opportunities to exercise rights and to realize one's own interests. The second criterion of justice in the legal dimension we will conditionally call difference. It aims to solve the application demands of justice in certain situations of legal uncertainty (dispute). The third criterion is the moral and ethical component of justice, which in legal dimension is embodied in the idea of humanism. The fourth criterion of fairness in the legal dimension reflects the quality level of interaction of all institutions of society on the way to ensuring fair regulation of public relations and is called systemic.

Justice in law manifests itself from several legal planes through vertical (hierarchical) and horizontal connections. Vertical (hierarchical) relationships reflect the development and refinement of the idea of justice from the common law level to directly separate institutions and prescriptions of a particular field of law. Horizontal connections - disclosed justice as a result of the interaction of certain areas of the law towards the tasks imposed on them.

Key words: the views of thinkers about justice, justice in law, criteria of justice, levels of justice, definition of justice in the legal dimension.

Ідея справедливості відіграє ключову роль у житті будь-якого суспільства. Вона є запорукою злагодженого співіснування людей та впливає на всі процеси як у середині соціуму, так і виходить за його межі під час взаємодії з іншими націями та культурами. Визначальною є справедливість і в питаннях держави та державності. Ще Аристотель писав: «Головна причина краху імперій і аристократій пов'язана з відхиленням самого їх державного устрою від справедливості». Вона покликана створити сприятливі умови для розвитку певного соціуму та набуває особливої актуальності в перехідні періоди існування суспільства і держави [1, с. 123].

Темі справедливості було присвячено багато наукових робіт, авторами яких є: Н.В. Воронкова, А.Л. В'язов, О.С. Горелик, О.П. Дзьобань, Е.В. Кабышева, Дж. Ролз, Є.М. Мануйлов, В.В. Марчук, М.О. Медведева та ін. Однак, попри значну кількість наукових досліджень, що присвячені згадуваній темі, проблема справедливості й у наші дні продовжує залишатися досить актуальною. Зокрема, як стверджують О.П. Дзьобань та Є.М. Мануйлов, сьогодні, коли світ відчуває зростання агресії і значне поширення насильницьких способів вирішення соціально-політичних проблем, прагнення до розвитку теорії справедливості, яка б змогла обґрунтувати

ти морально-правову систему життєвих цінностей і пріоритетів, є цілком закономірним і нагальним.

Особливої актуальності дослідження ідеї справедливості у правовому вимірі набуває в умовах формування громадянського суспільства в Україні, розвитку країни як демократичної та правової держави, що сповідує фундаментальні європейські цінності, основою яких є справедливість [2, с. 102].

Мета статті – дослідити судження мислителів стосовно справедливості в різні історичні періоди, з'ясувати зміст справедливості у праві, виходячи з характеру її зв'язків, а також виокремити критерії та сформулювати визначення справедливості у правовому вимірі.

Як стверджують О.П. Дзьобань та Є.М. Мануйлов, концептуалізація ідеї справедливості у філософії була розпочата античними мислителями. Вже починаючи з Гесіода і Гомера, вона розглядалася як духовна основа історії, як закон, міра і принцип. Богиня Діке виступала як початок права, правди і справедливості. Згодом уявлення про взаємозв'язок права і справедливості були розвинені у творчості «семи мудреців» (Солона, Пітака, Хілона, Біанта та ін.), які стверджували, що в усьому треба знати міру і середину. Саме це і вважалося істинною справедливістю і моральною основою поведінки людей. Піфагор та його послідовники були авторами положення, згідно з яким справедливість полягає у відплаті іншому рівним. Згідно з ученням піфагорійців, справедливість – це відплата рівного за рівне, слідування божеству і громадянським правилам. Цінність справедливості вбачалася у тому, що вона забезпечувала гармонію життя полісу [2, с. 103; 3, с. 27–28].

У Демокріта Всесвіт підпорядкований принципу причинності. Однією з підстав усього, що відбувається, є необхідність, яка у свою чергу визначається як доля і справедливість. Згідно з поглядами мислителя, справедливість полягає не в мінливих, відносних поглядах людей, а у виразі об'єктивних, природних обставин. Його теза звучить так: «Несправедливо те, що протирічить природі». Звідси, відповідність природі – це і є критерій справедливості в етиці, політиці та законодавстві. Таким чином, у ранній грецькій філософії панувала думка, що справедливість має онтологічну природу і становить основу людського буття [2, с. 103; 3, с. 28; 4, с. 9].

Розроблена Демокрітом проблематика природного походження справедливості отримала подальший розвиток в ученнях софістів, Сократа, Платона, Аристотеля та ін. Так, на думку Сократа, справедливість є чеснотою та прівірюється до мудрості. Для мислителя епічне, правове і політичне в справедливості є невіддільними, а сама справедливість є не просто критерієм законності, вона по суті їй тотожна. Послідовником його ідей був Платон. На його думку, справедливість є однією з чотирьох чеснот ідеальної держави. З іншого боку, справедливість передбачає певну рівність. Ця рівність може бути двох видів – арифметична (рівність міри, ваги і кількості) і геометрична (рівність гідності і чеснот) [1, с. 121; 3, с. 28].

Ідея справедливості як соціальної цінності набула свого розвитку в працях Аристотеля. З усіх античних мислителів саме він створив найбільш піднесену концепцію справедливості. Її підґрунтям виступає моральність, яка представляє собою рівноправність, поміркованість і законослухняні дії. Центральним поняттям, що характеризує справедливість, є домірність. Справедливість у такому аспекті розглядається як етична чеснота й нерозривно пов'язується з дотриманням законів. Більше того, як стверджував філософ, людина, що рухома справедливістю як складовою частиною її сутності, дотримуватиметься винятково справедливого закону, а несправедливий ігноруватиме. Сама ж можливість існування справедливості зумовлена наявністю відносин між нерівними людьми. Таким чином, головною характеристикою справедливості і в онтологічному, і в соціально-ціннісному аспектах виступає домірність як принцип організації розумної рівноваги [2, с. 103–104; 3, с. 28].

Згодом, беручи за основу вчення Аристотеля, справедливість стали ділити на два види: врівноважуючу (зрівнювальну) і розподіляючу. Критерієм першої виступає арифметична рівність, а застосовується вона у сфері цивільно-правових угод, відшкодування збитку, злочину і покарання. Друга передбачає розподіл всього, що можна розділити між членами суспільства (влада, багатство, почесті). При цьому можливо як рівне, так і нерівне наділення цими благами [3, с. 28].

Багато з ідей Аристотеля отримали подальший розвиток в епоху пізньої класики – третього етапу античної філософії. Так, одним із представників цієї епохи, який зосередив увагу на прояві справедливості в суспільстві та праві, був Епікур. Відповідно до його вчення, справедливість носить договірний характер. Конкретний зміст поняття «справедливість» мінливе, проте незмінним залишається принцип справедливості: «Загалом, справедливість для всіх одна і та ж, тому що вона є чимось корисним у відносинах людей один з одним» [3, с. 28–29].

Головна особливість філософських учень епохи Середньовіччя полягає в їхній теоцентричності. Принцип теоцентризму, розкритий як Августином, так й Фомаю Аквінським, розглядав Бога як центр світобудови і головного хранителя світового і соціального порядку. Завдяки божественному заступництву соціальне життя людей не перетворювалася в хаос, а людина успішно могла боротись зі спокусами, що спонукали її на шляху вад і злочинів. Таким чином, у земних умовах церква виступала єдиним провідником божественної справедливості [3, с. 29].

У ході виникнення і розвитку капіталістичних відносин на зміну теологічному праворозумінню прийшло юридичне пояснення права і справедливості. Розуміння справедливості в значенні пропорційності (рівне – рівним, нерівне – нерівним) було обґрунтовано у працях основоположників європейської філософії права – Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббса, Дж. Локка та ін. Запропонована ними концепція «при-

родного права» включає положення про справедливість як основні права. А право при цьому не повинне суперечити справедливості [2, с. 104; 3, с. 29].

Поряд із політико-правовим аспектом розуміння справедливості як соціального явища широке поширення одержало її розуміння як моральної категорії. І. Кант повністю відносив її до сфери етики та порівнював із проявом морального обов'язку (боргу). В основному як моральну категорію, що найбільш тісно пов'язана з проблемою свободи, розглядав справедливість і Гегель. Він вважав, що феномен справедливості реалізується там, де мораль індивіда переростає в моральність спільноти (сім'ї, громадянського суспільства, держави) як результат перетворення вільної волі людини. Ґрунтуючись на ідеї держави як моральної спільноти людей, Гегель визнавав за необхідне панування в ньому права у вигляді політичної норми справедливості. Будь-яка ідея людини, будучи, згідно з її поглядами, єдністю буття і поняття, містить у собі практичне ставлення до навколишньої дійсності: оцінку явищ як цінних, корисних або, навпаки, шкідливих, небезпечних для певного індивіда, класу, суспільства. Тому громадські закономірності відображаються в ідеї справедливості під певним споживчо-ціннісним кутом зору, заломлюючись через класові, групові і навіть особисті інтереси. У цьому полягає її аксіологічний компонент [3, с. 29; 4, с. 12].

Ідея рівності яскраво виражена в більшості напрямів сучасної соціогуманітарної думки – лібералізмі, комунітаризмі, лібертаризмі. Ці підходи до визначення справедливості визнають нерозривну єдність рівності і справедливості, але розходяться в інтерпретації цих понять. Неоліберальна концепція передбачає розуміння справедливості як чесної рівності можливостей і гарантованого соціального мінімуму. Представники лібертаризму визначають справедливість як рівність вільних індивідів, а індивідуальну свободу вбачають насамперед у безперешкодному веденні економічної (господарської) діяльності. Для комунітаристів справедливістю є рівний розподіл соціальних благ і рівне соціальне визнання. Спільним для наведених теорій є закріплення нормативного критерію справедливості, прийнятого на основі раціонального консенсусу між усіма членами суспільства [2, с. 104, 109].

Таким чином, прослідковується зв'язок зміни уявлень про справедливість із тим чи іншим етапом розвитку певного суспільства в історії та зміною поглядів людей на правила раціонального співіснування між собою. Попри певні розбіжності, що виникали з приводу з'ясування сутності такої категорії, як справедливість, жоден зі згаданих підходів не розглядав її у відриві від суспільства (поза ним), що пояснюється тісним зв'язком із соціумом. Справедливість, будучи морально-етичною категорією, відіграє роль певного соціального регулятора, що спрямований на згладжування «гострих кутів» між індивідами (групами індивідів), враховуючи їх нерівне становище (в економічному, політичному та інших аспектах) у суспільстві.

Водночас необхідно мати на увазі, що справедливість як явище моральної свідомості і як сутнісне відображення суспільних відносин зумовлені соціально-економічними умовами життя суспільства. Примітна в цьому зв'язку думка Ф. Енгельса: «Справедливість греків і римлян знаходила справедливим рабство. Натомість справедливість буржуа 1789 р. вимагала усунення феодалізму через його несправедливість» [1, с. 122].

Отже, як стверджує С.В. Околіта, справедливість можна визначити як категорію, що віддзеркалює взаємодію економіки, політики, права та моралі. Оцінка взаємодії відбувається у двосторонньому напрямі: з точки зору матеріального і нормативно-ціннісного компонентів. В узагальненому вигляді справедливість визначається як прийнятий суспільством, морально виправданий та коректний еталон для порівняння дій чи поведінки певного соціального суб'єкта та відповідної віддачі за них із боку інших індивідів або суспільства загалом. Тож дотримання справедливості сприяє як стабільності, так і динаміці відносин відповідного типу, котрі фактично оцінюються на кожному етапі суспільного розвитку з точки зору їхньої корисності. Тому можна говорити про можливість одночасного існування різних уявлень про справедливе та несправедливе, котрі змінюються під впливом соціальних процесів [5].

Попри це, як наголошує Т.М. Клименко, ще мислителі стародавнього світу (Платон, Аристотель та ін.) звертали увагу на те, що саме розуміння справедливості є суб'єктивним. Воно формується в кожній людині індивідуально, з огляду на власні прагнення, потреби та особисте розуміння справедливого і несправедливого. Звідси, як стверджував Епікур, конкретний зміст поняття «справедливість» мінливий, проте незмінним залишається його принцип [3, с. 29; 6, с. 314–315]. Таким чином, на передній план виходить питання можливості сформулювати відносно сталі розуміння справедливості для певного соціуму, де всі (або більшість) представників такого колективу мали би спільне уявлення про справедливість у контексті правил співіснування. Більше того, такий консенсус стосовно розуміння справедливості має бути підкріплено певним механізмом його реалізації та примусу у випадку небажання добровільного втілення у життя, що зумовлює нормативний характер закріплення такого механізму. На наше переконання, найбільш природним способом вироблення спільного розуміння справедливості в межах певного колективу є саме шлях раціонального консенсусу між усіма членами суспільства (їх більшістю), втілений у суспільному договорі.

Таким чином, як стверджує Т.М. Клименко, справедливість є певним компромісом інтересів окремих людей, соціальних груп, бо саме знаходження останнього і становить сутність управління суспільством у сучасних умовах. Тому можна з упевненістю говорити, що функції права як засобу соціального компромісу в суспільстві повністю відповідають природі справедливості. З огляду на це справедливість можна розглядати в широкому і вузькому розумін-

ні. У широкому розумінні – це філософсько-етична категорія, що відображає багатоплановість суспільно-економічних зв'язків і відносин між людьми. У вузькому розумінні справедливості можна вважати правовою категорією [6, с. 315–317].

Давайте більш детально зупинимось на висвітленні справедливості саме як правової категорії, а точніше, спробуємо сформулювати критерії справедливості у праві. Як ми уже зазначали, поняття справедливості має тісний зв'язок з економічними, політичними, морально-етичними та правовими процесами, що відбуваються в суспільстві на певному етапі його розвитку. При цьому, говорячи про правовий аспект справедливості, не можна забувати про інші його виміри (економічні, політичні, етичні та історичні), адже вони є складниками однієї системи і являють собою результат їх взаємодії, визначаючи відповідні критерії справедливості правових категорій.

Отже, дослідивши зазначені підходи до розуміння справедливості та враховуючи сучасний стан розвитку суспільства з його інститутами, ми пропонуємо виокремлювати такі чотири критерії справедливості у правовому вимірі. *Перший критерій – рівність*. Цей критерій застосовується у розумінні однакових базових (можна сказати природних) прав, свобод та обов'язків кожної людини та громадянина, що співіснують у певному соціумі. Також рівність означає однакові можливості скористатися правами та втілити в життя власні інтереси, при цьому не порушуючи такі ж права і свободи інших індивідів.

Із цього приводу досить влучним є зауваження Дж. Ролза. Зокрема, філософ наголошував на тому, що «ми повинні припустити, що кожен індивід має раціональний план життя, відповідно до обставин, з якими він зіштовхується у своєму житті. Цей план покликаний дати гармонійне задоволення його інтересів <...> Таким чином, кожному гарантована рівна свобода в переслідуванні такого життєвого плану, який йому по душі, поки він не порушує того, що вимагає справедливості» [7, с. 91–92].

Звідси випливає, що вимога рівності у правовому полі передбачає однакову обов'язковість положень законодавства для всіх учасників суспільних відносин та стали практику його застосування. Це проглядається передусім у рівності прав, свобод і обов'язків людини і громадянина (рівноправності), а також рівності перед законом і судом. Рівноправність створює однакові вихідні умови для кожного, де чітко визначено обсяг дозволеної та забороненої законодавством поведінки індивіда, а також визначена міра відповідальності за порушення таких правил.

Також критерій рівності стосується однакового обов'язку нести юридичну відповідальність за свої дії, а відсутність відповідальності певних осіб за правопорушення матиме наслідком порушення вимоги справедливості. Про це йдеться у принципі невідворотності юридичної відповідальності, що водночас не означає невідворотності покарання як такого.

Поруч із цим важливо не допускати дискримінації прав, свобод і законних інтересів осіб як під час закріплення тих чи інших положень законодавства,

так і під час їх застосування. Зокрема, дискримінацію можна констатувати тоді, коли немає об'єктивного й обґрунтованого пояснення запровадження тих чи інших обмежень (необґрунтованих переваг), коли такий дисбаланс прав, свобод та обов'язків неможливо раціонально пояснити виконанням тієї чи іншої легальної мети правового регулювання.

Однаковість правил має на увазі й сталість практики застосування як матеріальних, так і процесуальних положень законодавства, що унормовують суспільні відносини. Такі вимоги містить у собі принцип правової визначеності, котрий, крім однаковості застосування законодавства, звертає увагу ще й на важливість раціонального прогнозування розвитку його положень у ключі повної відповідності нормам права.

Рівні можливості в правовому вимірі означають передбачену законом можливість кожної особи реалізувати свої права, свободи і законні інтереси, а також гарантовану державою відсутність перешкод на шляху до виконання покладених на таких осіб обов'язків. Однак не слід ототожнювати забезпечення рівних можливостей з дискримінацією, адже надання певних переваг особам у зв'язку з їх уразливим (у плані можливостей) порівняно з іншими індивідами станом не породжує нерівність.

Другий критерій справедливості у правовому вимірі ми умовно назовемо відмінністю. Він покликаний вирішувати питання застосування вимоги справедливості у певних «конфліктних» ситуаціях, що можуть скластись під час реалізації індивідами своїх законних прав та інтересів. Тут йдеться про індивідуальний підхід до вирішення кожної конкретної ситуації невизначеності у правовому розумінні (коли оспорується певні права та (або) інтереси окремих індивідів). Справедливе вирішення таких ситуацій передбачає прийняття уповноваженою інстанцією з приводу такого правового «конфлікту» рішення, враховуючи повне та всебічне дослідження всіх обставини, що мають значення для вирішення спору. Таким чином, тут, на відміну від критерія рівності, робиться акцент не на універсальності, а на індивідуальному підході до вирішення спору.

Взаємодія критеріїв рівності та відмінності в контексті справедливості має забезпечувати розумний баланс між рівним вихідним положенням (у плані основних прав, законних інтересів та можливості їх реалізації) кожного індивіда у суспільстві та відмінністю кожної окремої ситуації, що потребує правового вирішення з тим, щоб обмеження таких прав та інтересів не були більшими, ніж це необхідно для реалізації іншими своїх законних можливостей (життєвих планів).

Третім критерієм можна назвати морально-етичний складник справедливості, що у правовому вимірі втілюється в *ідеї гуманізму*. Безумовно, як стверджує Е.В. Кабишева, поняття справедливості має відповідати критерію моральності. Тому невідповідно вчені стверджують, що моральним, а отже, і справедливим натеper може вважатися таке явище, яке відповідає прогресивному розвитку суспільства.

Про це прямо говориться в міжнародно-правових актах про права людини. Так, у Декларації соціального прогресу та розвитку, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 11 грудня 1969 р., говориться, що соціальний прогрес і розвиток ґрунтуються на повазі гідності та цінності людської особистості, забезпечують розвиток прав людини і соціальної справедливості (ст. 2) [1, с. 122; 8].

Тож гуманізм, визнаючи найвищу цінність людини як особистості, відображає певний рівень розвитку того чи іншого суспільства і являє собою ціннісний зміст відносин між індивідами. Це означає, що взаємини між окремими представниками суспільства не повинні перетинати межу людяності. Гуманність у праві покликана забезпечити людяне, таке, що не принижує честь та гідність, не має на меті завдання страждань, ставлення індивідів один до одного під час реалізації своїх прав та інтересів. Таким чином, людяне ставлення і є тією цінністю, яку право захищає своїми приписами та заохочує як норму суспільних відносин.

Четвертий критерій справедливості у правовому вимірі відображає якісний рівень взаємодії всіх інститутів суспільства на шляху до забезпечення справедливого регулювання суспільних відносин і має назву *системного*. Він покликаний оцінити результат взаємодії всіх ланок системи забезпечення суспільної справедливості в межах права та не обмежується винятково рівністю права та законних інтересів індивідів чи однаковою можливістю їх бути втіленими у життя, неупередженістю чи повнотою врахування всіх обставин ситуації, що потребує вирішення, гуманністю відносин між індивідами під час реалізації свого життєвого плану тощо. Натомість системний критерій оцінює здатність конкретного суспільного механізму (у нашому випадку правового) забезпечити реалізацію ідеї справедливості саме як результат взаємодії всіх елементів системи, де жодний з елементів окремо один від одного не в змозі досягнути цього. Звичайно, кожний суспільний інститут окремо можна і навіть потрібно оцінювати на предмет відповідності вимогам справедливості. Проте спільна робота таких інститутів у межах однієї системи також має відповідати вимогам справедливості.

Із цього приводу абсолютно доречно зауваження зробив Дж. Розл. Мислитель зазначив: «Цілком можливо уявити таку ситуацію, коли соціальна система несправедлива, хоча жоден з її інститутів, взятий окремо, не є несправедливим. Несправедливість є наслідком того, як вони скомбіновані в єдину систему. Один інститут може заохочувати і виправдовувати якраз ті очікування, які заперечуються або ігноруються іншим інститутом. Ці відмінності досить зрозумілі. Вони просто відображають той факт, що в оцінці інститутів ми можемо розглядати їх у широкому або вузькому контекстах» [7, с. 63–64].

Таким чином, продовжуючи риторику Дж. Ролза, системний критерій справедливості у правовому вимірі має на меті висвітлити справедливість тих чи інших правових інститутів суспільства як у вузько-

му, так і широкому контекстах – результат роботи як окремих ланок, так і системи загалом.

Поруч із цим, як стверджує Т.М. Клименко, варто звернути увагу на певну динамічність справедливості та її відносний характер. Науковець наголошує на тому, що необхідно чітко усвідомлювати, що справедливість містить у собі елементи несправедливості, частка яких залежить від рівня розвитку суспільства (правових, моральних, економічних, політичних та інших відносин). З урахуванням цього перед державою та суспільством постає необхідність досягти такого співвідношення цих складників, щоб у підсумку перевага була на користь першого, а не другого, щоб рівень справедливого у врегулюванні суспільних відносин неухильно підвищувався, а несправедливості – так само неухильно йшов на зниження [6, с. 317].

Говорячи про справедливість, також важливо звернути увагу на динамічний характер та відносну сталість критеріїв її визначення у правовому вимірі, що зумовлено природними процесами змін економіки, політичного життя соціуму тощо. Усі еволюційні та революційні процеси всередині суспільства так чи інакше впливають як на загальне уявлення про справедливе чи несправедливе, так і на критерії їх оцінки.

Більше того, як стверджує А.С. Горелік, категорія справедливості може проявлятися на різних рівнях. До найбільш широких відноситься поняття соціальної справедливості, яке охоплює всі сфери соціальної дійсності. Одною з форм її реалізації є справедливість як правовий принцип. Усередині права вона виступає як загальноправовий принцип, галузевий або такий, що є властивим окремим інститутам права. Усі рівні базуються на загальних уявленнях про справедливість, але в міру зменшення рівня їх абстракції виступають у вигляді більш конкретних вимог, що закріплені в законі або втілюються на практиці [9; 10, с. 3].

Таким чином, справедливість у праві потрібно визначати, виходячи з декількох правових площин. Перший вимір можна назвати вертикальним або ієрархічним. Він розкриває розвиток та конкретизацію ідеї справедливості із загальноправового рівня до безпосередньо окремих інститутів та приписів тієї чи іншої галузі права. Другий розкриває справедливість як результат взаємодії певних галузей права на шляху до виконання завдань, що ставляться перед ними. Такий вимір показує горизонтальні зв'язки галузей права та проявляє, так би мовити, синергічну справедливість усіх етапів (стадій) правового регулювання у певній сфері суспільних відносин.

Більш детально імперативні зв'язки справедливості можна показати на трьох рівнях взаємодії: галузевому, національному (державному) та глобальному (міждержавному). Перший рівень проявляє вимоги справедливості, виходячи із завдань, що ставляться перед окремими галузями права, котрі покликані забезпечити урегульованість суспільних відносин, ураховуючи притаманні їм особливості предмета та метода правового регулювання. Національний або державний рівень розкриває справедливість усіх

ланок державної системи, виходячи з критеріїв справедливості окремої держави. Тут йдеться про справедливість нормативних положень основного закону держави – конституції та розвиток її приписів у нормативно-правових актах меншої юридичної сили.

Поруч із цим, як стверджують М.А. Медведева та Н.В. Воронкова, сучасна епоха, орієнтована насамперед на зближення правових і соціальних систем держав, вимагає закріплення універсальної справедливості, в центрі якої будуть знаходитися такі цінності, як життя, власність, честь і гідність, свобода, права людини тощо. Причому всі ці цінності повинні бути офіційно визнані в усіх сферах суспільства. Тільки за допомогою їх вираження справедливість буде вважатися встановленою [3, с. 30].

Цією обставиною і зумовлене виокремлення глобального (міждержавного) рівня у визначенні справедливості. Він являє собою консолідоване ставлення цивілізованого суспільства до того, яким має бути справедливе правове регулювання конкретної сфери суспільних відносин, незалежно від тих чи інших регіональних особливостей певного соціуму. Глобальне уявлення про справедливість правового регулювання може частково або цілком не збігатися з уявленням про неї в тій чи іншій державі в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Проте міждержавний рівень насамперед відіграє роль орієнтира для інших суспільств із тим, щоб вони переймали найкращі напрацювання розвинутих держав. Глобальний рівень набуває все більшої актуальності з огляду на загальносвітові тенденції до глобалізації та «розмивання» кордонів між державами та націями. Це породжує нові виклики, вирішити які можливо лише спільними зусиллями. Саме тому, визна-

чаючи справедливість, слід ураховувати не тільки галузевий і національний рівні, а й міждержавний.

Отже, підсумовуючи викладене, можна зробити такі **висновки**:

1. Справедливість у правовому вимірі відіграє роль основоположної (вихідної) ідеї права та має конкретно-історичний характер. Динамічність змін залежить від тих чи інших процесів усередині соціуму (економічних, соціальних тощо) і відображає певний рівень розвитку такого суспільства та його інститутів.

2. Вона проявляється, виходячи з декількох правових площин через вертикальні (ієрархічні) та горизонтальні зв'язки. Вертикальні (ієрархічні) зв'язки відображають розвиток та конкретизацію ідеї справедливості із загальноправового рівня до безпосередньо окремих інститутів та приписів тієї чи іншої галузі права. Такі зв'язки справедливості можна показати на трьох рівнях взаємодії: галузевому, національному (державному) та глобальному (міждержавному). Горизонтальні зв'язки розкривають справедливість як результат взаємодії певних галузей права на шляху до виконання завдань, що ставляться перед ними.

3. Справедливість у правовому вимірі має певні критерії, що втілюються у рівності, індивідуальному підході до вирішення ситуації правової невизначеності (відмінності), гуманності та системному характері.

Серед перспективних напрямів подальших розвідок можна назвати такі: 1) справедливість як вимога кримінальної відповідальності; 2) справедливість запровадження корпоративної кримінальної відповідальності в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кабышева Е.В. Принцип справедливости в системе принципов уголовного права России. *Ленинградский юридический журнал*. 2012. № 4. С. 117–126.
2. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномену. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 1 (24). С. 102–113.
3. Медведева М.А., Воронкова Н.В. Соотношение категорий «справедливость» и «наказание». *Идеи и идеалы*. 2012. Т. 2. № 2 (12). С. 27–34.
4. Вязов А.Л. Принцип справедливости в современном российском праве и правоприменении: теоретико-правовое исследование : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Акад. управления МВД России. Москва, 2001. 26 с. URL: <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=103515>.
5. Околіта С.В. Справедливість та законність як принципи державно-правового регулювання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 25.00.02 ; Укр. Акад. держ. упр. при Президенті України. Київ, 2000. 18 с.
6. Клименко Т.М. Справедливость как принцип уголовного права. *Общество и право*. 2012. № 3 (40). С. 313–317.
7. Ролз Дж. Теория справедливости : перевод с английского ; науч. ред. издания проф. В.В. Целищев. Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. 507 с.
8. Міжнародний документ «Декларация соціального прогресу та розвитку» ООН від 11 грудня 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_116.
9. Марчук В.В. О реализации идеи справедливости при квалификации преступлений. *Право и демократия : межвуз. сб. науч. тр. Белорус. гос. ун-та и др.* 2014. Вып. 25. С. 241–257. URL: <http://elibrary.by/bitstream/123456789/101233/1/Марчук.pdf>.
10. Горелик А.С. Принцип справедливости в уголовном праве: сфера действия и законодательное определение. *Реализация принципа справедливости в правоприменительной деятельности органов уголовной юстиции: сб. науч. ст.* Ярославль : ЯрГУ, 1992. С. 3–13.

Тарасюк С. М.,
керуючий партнер АО «Тарасюк і Партнери»,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академії адвокатури України

ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ ЗАКОННОСТІ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У ЖИТЛІ ЧИ ІНШОМУ ВОЛОДІННІ ОСОБИ

PROBLEMS OF CONDUCT OF LEGALITY IN CONDUCTING INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS IN DWELLING OR IN ANOTHER PERSONAL PROPERTY

Досліджено сутність слідчих (розшукових) дій, які можуть проводитися у житлі чи іншому володінні особи і спрямовані на обмеження конституційних прав, їхню нормативну базу, функціональне призначення. Акцентовано увагу на питаннях дотримання балансу між завданнями охорони й захисту прав особи під час проведення слідчих (розшукових) дій у житлі чи іншому володінні особи та ефективної боротьби зі злочинністю, підвищення ролі й значення слідчого, прокурора відносно забезпечення повноцінної реалізації конституційних прав особи під час проведення в її житлі чи іншому володінні обшуку, огляду, слідчого експерименту та інших слідчих (розшукових) дій.

На підставі аналізу кримінального процесуального законодавства України досліджено такі важливі та невід'ємні умови проведення слідчих (розшукових) дій у житлі чи іншому володінні особи, як законність, обґрунтованість, доцільність, ефективність та виокремлено їхні складники. Проаналізовано співвідношення законності та доцільності в кримінальному провадженні.

Виокремлено причини зловживань працівників органів розслідування під час проведення слідчих (розшукових) дій у житлі чи іншому володінні особи, їхні суб'єктивні та об'єктивні фактори.

На підставі узагальнення слідчої та судової практики розмежовано процесуальні порушення під час проведення відповідних слідчих дій за такими критеріями, як: порушення закону слідчим під час складання клопотання про проведення слідчої (розшукової) дії у житлі; порушення, які допускаються слідчим суддею під час розгляду та вирішення клопотань про проведення слідчих (розшукових) дій у житлі; порушення процесуального порядку провадження слідчих (розшукових) дій у житлі; порушення процедури оформлення перебігу і результатів слідчої (розшукової) дії в житлі.

Акцентовано увагу на питанні відшкодування шкоди, завданої громадянам посадовою, службовою особою органу, що здійснює досудове розслідування, проблемі процесуального не визначення порядку оскарження до суду дій слідчого, прокурора під час проведення слідчої (розшукової) дії у житлі.

З метою припинення системних процесуальних порушень під час проведення слідчих (розшукових) дій у житлі надано відповідні пропозиції до кримінального процесуального законодавства України.

Ключові слова: слідчі (розшукові) дії у житлі чи іншому володінні особи, досудове розслідування, слідчий, законність, обшук, огляд, слідчий експеримент.

The essence of investigative (search) actions that can be carried out in a dwelling or other possession of a person and aimed at limiting constitutional rights, their normative base, functional purpose is investigated. The attention is paid to the issues of keeping the balance between the tasks of protection and protection of the rights of the individual during conducting investigative (search) actions in the dwelling or other possession of the person and effective fight against crime, enhancing the role and importance of the investigator, the prosecutor in relation to ensuring the full realization of the constitutional rights of the person in holding it's housing or other possession of the search, inspection, investigative experiment and other investigative (search) activities.

Based on the analysis of criminal procedural legislation of Ukraine, such important and integral conditions of conducting investigative (search) actions in a dwelling or other possession of a person as legality, validity, expediency, effectiveness, and their components are investigated. The relation between legality and expediency in criminal proceedings is analyzed.

The reasons for the abuse of the employees of the bodies of investigation in conducting investigative (search) actions in the dwelling or other possession of the person, their subjective and objective factors, are singled out.

Based on the generalization of investigative and judicial practice, procedural violations in conducting relevant investigative actions are distinguished according to such criteria as: violation of the law by investigators when making a request for investigative (search) action in a dwelling; violations permissible by the investigating judge when considering and resolving requests for investigative (search) actions in the dwelling; violation of procedural order for conducting investigative (search) actions in the dwelling; violation of the procedure of registration of the course and the results of investigative (search) action in the home.

The attention is paid to the issue of compensation for damage caused to citizens by an official, officer of the body conducting pre-trial investigation, the problem of procedural failure to determine the procedure for appeal to the court of the investigator, the prosecutor during the conduct of investigative (search) action in the dwelling.

In order to stop systematic procedural violations during the investigative (search) actions in the dwelling, the relevant proposals were submitted to the criminal procedural legislation of Ukraine.

Key words: investigators (investigative) actions in a dwelling or other possession of a person, pre-trial investigation, lawfulness, search, inspection, investigative experiment, investigator.

Постановка проблеми. З метою швидкого та повного розслідування кримінальних правопорушень слідчий, прокурор провадять багато різноманітних за своїм характером дій, особливе значення

серед яких мають слідчі (розшукові) дії, що провадяться у житлі чи іншому володінні особи (далі – С(Р)Д у житлі). Важливими та невід'ємними умовами щодо їх проведення є законність, обґрунтованість,

доцільність та ефективність. Дотримання цих умов стороною обвинувачення багато в чому впливає на допустимість зібраних доказів, утвердження та забезпечення процесуальних прав сторони захисту, інших учасників слідчої дії, які присутні під час її проведення, недопущення непропорційних обмежень конституційних прав відповідних осіб, а також на належну реалізацію засад кримінального провадження. Незважаючи на це, сьогодні доводиться констатувати, що в правозастосовній практиці під час проведення С(Р)Д у житлі умови законності, обґрунтованості, доцільності та ефективності не завжди дотримуються, а іноді й зовсім нехтують ними. В Україні ці питання вивчали О.В. Баулін, О.І. Галаган, О.В. Капліна, С.Ю. Карпушин, В.І. Козаченко, Г.М. Мамка, В.В. Назаров, О.Ю. Татаров, Л.Д. Удалова та ін. Разом із тим дослідження кримінального процесуального законодавства України, літературних джерел, статистичних матеріалів, судово-слідчої практики дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначеної проблеми вимагає якісно нових підходів щодо її розуміння.

Мета статті полягає у виокремленні особливостей чинного кримінального процесуального законодавства України щодо проведення слідчих (розшукових) дій у житлі чи іншому володінні особи, забезпечення конституційних прав осіб під час проведення відповідних процесуальних дій, виявлення в слідчій та судовій практиці прогалин та порушень, які потребують свого доктринального аналізу й нормативного врегулювання.

Результати дослідження. Під час проведення С(Р)Д у житлі, таких як обшук житла або іншого володіння особи (ст. ст. 234, 235 КПК), огляд житла або іншого володіння особи (ст. 237 КПК), огляд трупа, поєднаний з оглядом житла або іншого володіння особи (ст. 238 КПК), слідчий експеримент, що провадиться в житлі чи іншому володінні особи (ст. 240 КПК), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК) законом установлена як особлива процедура проникнення в житло (отримання рішення слідчого судді), так і визначені умови для їх проведення, якими є законність, обґрунтованість, доцільність та ефективність.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 КПК України забезпечення законності в кримінальному провадженні покладається на суд, слідчого суддю, прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого, інших службових осіб органів державної влади. В.М. Горшенев, розкриваючи сутність законності, наголошував на тому, що законність відображається в неухильному дотриманні всіма органами держави, громадськими організаціями та посадовими особами законів і заснованих на них інших нормативних актів та являє собою особливий режим чи атмосферу (стан) взаємовідносин держави і особистості. Проте забезпечення законності не може бути обов'язком пересічних громадян, оскільки закони приймаються задля реалізації їхніх прав і свобод. Законність слугує їхнім інтересам. Разом із тим виключно на державу,

її представників покладається обов'язок забезпечувати (сприяти) дотримання прав і свобод людини і громадянина [1, с. 42–47, 65]. Ми підтримуємо таку точку зору й вважаємо, що дотримання законності під час проведення С(Р)Д у житлі покладається виключно на слідчого, прокурора, слідчого суддю.

Доречно зауважити, що органами розслідування декілька років поспіль реєструється понад 550 тис. кримінальних проваджень [2, с. 33, 34] і за кожним із них прокурор, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити всі обставини вчинених діянь, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень. При цьому існування вимог щодо дотримання законності під час проведення С(Р)Д у житлі унеможлиблює будь-яке свавілля з боку слідчого, прокурора чи всездозволеність, виключає спроби необґрунтованого обмеження конституційних прав чи їх порушення.

Поряд із законністю невід'ємною умовою проведення С(Р)Д у житлі є їх обґрунтованість. Так, загальноприйнятим у теорії кримінального процесу є положення, що кожне рішення, яке приймається в кримінальному провадженні, має бути обґрунтованим та відповідати міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини. Якщо законність (у вузькому розумінні) вимагає дотримання правових меж, то обґрунтованість передбачає передусім підтвердження переконливими фактами, доводами [3, с. 628]. Важливою складовою частиною обґрунтованості є сукупність певних фактів, доводів, обставин та інших даних, які свідчать про необхідність проведення С(Р)Д у житлі особи.

На нашу думку, важливим елементом обґрунтованості проведення С(Р)Д у житлі особи має бути аргументація в кожному конкретному випадку пріоритету інтересів держави та суспільства перед правами конкретної особи. Отже, обґрунтованість проведення С(Р)Д у житлі особи засвідчується наявністю в компетентного суб'єкта вагомих доводів, які свідчать про безумовну необхідність їх проведення для досягнення завдань кримінального провадження, за умови дотримання відповідних пріоритетів.

Крім того, важливою умовою проведення С(Р)Д у житлі особи є їх доцільність та ефективність. Так, відповідно до п. 5 ч. 4 ст. 234 КПК України слідчий суддя відмовляє в задоволенні клопотання про обшук, якщо прокурор, слідчий не доведе наявності достатніх підстав вважати, що за встановлених обставин обшук є найбільш доцільним та ефективним способом відшукування та вилучення речей і документів, які мають значення для досудового розслідування.

Вивчення літературних джерел та практики ЄСПЛ дозволило нам виокремити певні складники ефективності проведення С(Р)Д у житлі, а саме: уникнення обставин, які можуть заподіяти шкоду (органи розслідування мають не лише точно виконувати поставлені завдання, а й усвідомлювати, яких дій не можна робити, повинні ретельно обмірковувати, урівноважувати ризики та прогнозувати настання потенційної шкоди від своїх дій, а також визначати

дії щодо врегулювання ситуації в разі завдання шкоди); дотримання мінімальних стандартів (працівники органів розслідування мають приймати рішення щодо проведення С(Р)Д з обачністю і врахуванням ризиків; будувати будь-яку взаємодію з особами, які мають відношення до події лише після відповідної оцінки ризиків; здійснювати повний контроль за розслідуванням); дотримання неупередженості та об'єктивності; дотримання власної компетенції; зосередження уваги на інформації/доказах; належне протоколювання (фіксування); запровадження організації та планування в розслідуванні; дотримання належного порядку зберігання та передачі речових доказів; дотримання власних внутрішніх інструкцій, які деталізують, розтлумачують підстави та порядок виконання тих чи інших процесуальних актів, забезпечують правову системність у роботі органів досудового розслідування [4, с. 257–264].

Щодо доцільності проведення С(Р)Д у житлі, то науковці по-різному її сприймають, незважаючи на законодавче закріплення вищезазначеної умови. На думку О.В. Бауліна, одночасне існування законності й доцільності у кримінальному провадженні неможливе, оскільки за змістом вони суперечать одне одному [5, с. 47]. В.І. Козаченко, розглядаючи законність та доцільність у кримінальному провадженні, зазначила, що остання впливає на зменшення завантаженості органів поліції і прокурора, скорочення тривалості процесів розслідування й судового розгляду, застосування різних форм спрощення процесу, економії матеріальних і правових засобів правоохоронних і судових органів. Разом із тим науковець зазначила щодо неможливості запровадження засади доцільності в кримінальному процесуальному законодавстві України [6, с. 12]. Інші вчені дотримуються протилежної думки. Зокрема, М.В. Джига, П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк зауважують, що доцільність може стати основоположним, взаємозалежним правилом кримінального провадження [7, с. 46; 8 с. 7]. В.Д. Берназ, С.М. Смоков вважають, що основою процесуального рішення про проведення слідчої дії є саме законність та доцільність, тобто чи припускає закон таке рішення (і дії, що впливають з нього), чи обґрунтовано прийняте рішення, чи не будуть під час його реалізації порушені права учасників кримінального провадження [9, с. 89]. На нашу думку, доцільність та ефективність проведення процесуальних дій рано чи пізно посядуть чільне місце в КПК України, будуть фундаментом його побудови. Законодавець поступово йде до їх запровадження в кримінальному процесуальному законодавстві України, підтвердженням чого є саме процесуальна норма, закріплена в п. 5 ч. 4 ст. 234 КПК України.

Незважаючи на все вищезазначене, сьогодні доводиться констатувати, що в правозастосовній практиці під час проведення С(Р)Д у житлі не завжди дотримуються вищезазначених умов, а іноді й зовсім нехтують ними. Проведене нами узагальнення судової практики з розгляду скарг на дії і бездіяльність слідчого, прокурора підтвердило існування чис-

ленних випадків оскарження неналежного досудового розслідування, невиконання всіх необхідних С(Р)Д слідчим, прокурором, порушення законності, конституційних прав осіб, які залучаються до їх проведення [10, с. 19, 20]. Серед усіх С(Р)Д, які можуть бути проведені у житлі, особливо невтішною є практика проведення обшуків. Наприклад, у 2018 році проведено 95 922 обшуки, що на порядок більше, ніж у 2016-му, і майже удвічі більше, ніж у 2014-му [11, с. 1]. На жаль, ми не знайшли статистичних даних щодо ефективності цієї дії, кількості безрезультатних обшуків, безпідставно обшуканих приміщень громадян, під час чого не знайдено жодних доказів та речей, які б свідчили про вчинення кримінального правопорушення певною особою.

Зазначене також стосується і негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НС(Р)Д), у тому числі й тих, що провадяться в житлі. Так, у 2018 році апеляційними судами було постановлено 152 185 ухвал про надання дозволу на проведення НС(Р)Д, що на 41% більше, ніж у 2013 році [12; 13]. До того ж, беручи до уваги результати опитування практичних працівників (слідчих, керівників органу досудового розслідування), лише 15,8% від проведених НС(Р)Д урахується судом як докази [14, с. 5].

На думку О. Баганця, зазначені негативні для суспільства факти є лише мінімумом того, що відбувається в Україні. Трапляються випадки, за яких процесуальні дії провадяться без будь-якого дозволу суддів та погодження прокурорів. На жаль, на відверті і цинічні зловживання правоохоронців ніхто не реагує, що тим самим провокує їх на подальший наступ на конституційні права і свободи громадян, які залишаються абсолютно не захищеними [15].

Причини зазначених порушень мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, що однаково негативно позначається на якості та ефективності слідчих дій, дотриманні законності та конституційних прав осіб, які залучаються до проведення С(Р)Д у житлі. Об'єктивними причинами слід визнавати надмірне навантаження слідчих, прокурорів, слідчих суддів, унаслідок чого суттєво погіршується якість їхньої роботи; непродуману та обтяжливу процедуру досудового розслідування; розбалансованість органів розслідування, неналежний рівень їх матеріального та технічного забезпечення, зниження авторитету в очах громадськості, небажання громадян співпрацювати в процесі розслідування кримінальних правопорушень; обмеження наглядових функцій прокурорів, їх впливу на слідчих і оперативних працівників, які порушують вимоги закону, права і свободи учасників слідчої дії.

Суб'єктивними причинами зазначених порушень, на нашу думку, можна назвати недбалість слідчого, прокурора під час проведення С(Р)Д у житлі; професійну деформацію, некомпетентність чи заформалізованість їх мислення, що негативно позначається на забезпеченні прав і свобод громадян; сприйняття процесуальних прав учасників слідчої дії як певної фікції; упереджене ставлення до учасників слідчої дії, довільно-суб'єктне тлумачення криміналь-

них процесуальних норм, невиконання приписів чи використання заборонених прийомів, засобів, методів під час провадження слідчих дій; низький рівень культури слідчого, що справляє на учасників слідчої дії неприємне враження під час спілкування з ним та перешкоджає встановленню психологічного контакту як запоруки успішного провадження слідчої дії; нервово-психічну напруженість тощо.

Загалом, усе вищезазначене свідчить про досить низьку якість роботи органів розслідування, прокуратури та суду, незадовільний стан дотримання законності, конституційних прав осіб під час проведення С(Р)Д у житлі. Нехтування вказаними суб'єктами нормами закону під час проведення С(Р)Д у житлі призводить до непослідовності, неузгодженості їхніх дій та перешкоджає досягнуту мету відповідної слідчої дії.

Зазначимо, що під час проведення С(Р)Д у житлі допущення порушень законності та конституційних прав особи тягнуть за собою важливі правові наслідки у вигляді недопустимості отриманих фактичних даних як доказів. Вважаємо слушним виокремити процесуальні порушення під час провадження С(Р)Д у житлі, що можуть спричинити визнання судом отриманих доказів недопустимими. Так, ретельне вивчення великого обсягу матеріалів досудового розслідування, узагальнення судової практики, власний досвід роботи захисником дозволив розмежувати процесуальні порушення за певними категоріями:

- порушення закону слідчим під час складання клопотання про проведення С(Р)Д у житлі: формальний та надуманий характер підстав, що використовуються для обґрунтування проведення С(Р)Д, особливо за умови виникнення невідкладних випадків; обґрунтування необхідності проведення С(Р)Д за завідомо неправдивими відомостями; суб'єктивна та довільна інтерпретація мети для проникнення до житла чи іншого володіння особи, яка не відповідає або повністю суперечить вимогам КПК України; відсутність відомостей про прізвище, ім'я, по батькові особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення, та яку слідчий чи прокурор хотів побачити або знайти у відповідному житлі чи іншому володінні особи;

- порушення, які допускаються слідчим суддею під час розгляду та вирішення клопотань про проведення С(Р)Д у житлі: ухвала про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи винесена без проведення повної технічної фіксації засідання; відсутність в ухвалі строку її дії, відомостей про слідчого, прокурора, який подав клопотання про проведення С(Р)Д, відомостей про житло чи володіння особи або частину житла чи іншого володіння особи, які мають бути піддані обшуку чи в яких мають бути проведені дії; в ухвалі про дозвіл на проведення С(Р)Д у житлі не збігаються адреси; постановлення «скороченого» варіанта ухвали про проведення С(Р)Д у житлі, в якій наводиться лише вступна та резолютивна частини, проте відсутнє обґрунтування прийнятого рішення;

- порушення процесуального порядку провадження С(Р)Д у житлі: провадження С(Р)Д не уповнова-

женою особою; відсутність процедури роз'яснення слідчим учасникам С(Р)Д їхніх прав і обов'язків; незабезпечення слідчим участі під час проведення обшуку обшукуваних осіб; ненадання можливості одержати правову допомогу адвоката; відсутність судового рішення про дозвіл на провадження С(Р)Д у встановлених законом випадках; непред'явлення ухвали про проведення С(Р)Д особі, в якій вони проводяться; проведення більше однієї С(Р)Д за однією ухвалою; проведення С(Р)Д у нічний час, за винятком умов невідкладності; відсутність процедури фіксування обшуку за допомогою звуко- та відеозаписувальних технічних засобів; заборона стороні захисту здійснювати фіксування проведення С(Р)Д у житлі за допомогою відеозапису; відсутність у дорученні на проведення С(Р)Д у житлі прізвищ оперативних співробітників, які мають виконувати ці дії; відсутність понять під час здійснення С(Р)Д; недопущення адвоката до участі в слідчій дії для надання правової допомоги особі, застосування до адвоката фізичного примусу;

- порушення процедури оформлення перебігу і результатів С(Р)Д. До таких порушень належать ті, що ставлять під сумнів законність процедури слідчої дії: відсутність у протоколі С(Р)Д відомостей про місце, дату, час початку і закінчення С(Р)Д; відсутність у протоколі С(Р)Д даних про роз'яснення прав його учасникам; відсутність у протоколі С(Р)Д підписів одного або кількох його учасників; відсутність у протоколі опису вилучених предметів із зазначенням їхніх відмінних ознак, опису упаковки, способу опечатування вилученого; відсутність викладення в описовій частині протоколу детального перебігу пошукових заходів із зазначенням безпосереднього факту їх проведення або не проведення взагалі, відображення процесу пошукових заходів в іншому порядку, бракування результатів застосування технічних засобів до окремих об'єктів, експериментальних дій, спрямованих на виявлення схованок, відсутність опису місця їх виявлення тощо.

Доречно зауважити, що особа, в житлі якої проводиться С(Р)Д, сьогодні фактично позбавлена можливості отримати невідкладний судовий захист її прав і законних інтересів, оскільки КПК України не передбачено порядок оскарження до суду дій слідчого, прокурора під час С(Р)Д у житлі. У разі порушення останніми встановленого законом порядку проведення С(Р)Д, які не пов'язані з вирішенням питання допустимості отриманих доказів, проте таких, що позначаються на законних інтересах особи (причому, пошкодження майна, що не викликало необхідності), вона фактично позбавлена можливості оперативно захистити свої інтереси в силу відсутності в законі відповідної процедури. М.Л. Ореховський із цього приводу зазначив, що одним із чинників зловживань слідчого чи прокурора є обмеженість інструментів правового захисту особи, стосовно якої було проведено С(Р)Д, оскільки ухвали слідчих суддів про їх проведення не підлягають оскарженню [16]. Особи, в яких під час С(Р)Д вилучили майно, не маючи ефективних засобів правового захисту від

необґрунтованого втручання у відповідні конституційні права, стають заручниками волі слідчого або прокурора.

О. Баганець зазначив, що з метою недопущення процесуальних порушень законодавець надав право державі в разі відшкодування шкоди, завданої громадянам посадовою, службовою особою органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, застосовувати право зворотної вимоги до цієї особи не лише у разі встановлення в її діях складу кримінального правопорушення за обвинувальним вироком суду щодо неї, який набрав законної сили (як це було раніше), а й дисциплінарного проступку незалежно від спливу строків застосування та дії дисциплінарного стягнення [17]. На нашу думку, цього замало. Вважаємо за доцільне з метою припинення системних процесуальних порушень під час проведення С(Р)Д у житлі внести зміни та доповнення до КПК України. Так, для усунення обмежень прав учасників кримінального провадження на фіксацію процесуальних дій технічними засобами пропонуємо абзац 3 ч. 1 ст. 107 КПК України викласти в такій редакції: «Право безперешкодного фіксування проведення обшуку за допомогою відеозапису надається стороні

захисту, адвокату, особі, чії права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені під час проведення обшуку».

Пропонуємо також доповнити ч. 1 ст. 36 КПК України пунктом 20¹, який викласти в такій редакції: «протягом трьох діб з моменту вилучення слідчим речей та документів під час проведення огляду або обшуку в житлі чи іншому володінні особи перевірити законність такого вилучення і письмово повідомити особі, майно якої було вилучено, про результати такої перевірки».

Висновки. На сьогодні забезпечення й дотримання законності, конституційних прав особи під час проведення С(Р)Д у житлі фактично є ілюзією. Органи досудового розслідування під час їх проведення нехтують нормами КПК України, загальноприйнятими засадами та нормами моралі. Ступінь ризику порушення прав учасників С(Р)Д у житлі залишається високим, а тому законне, обґрунтоване, умотивоване проведення С(Р)Д має важливе значення під час досудового розслідування як для захисту основних конституційних прав людини, так і для прийняття інших важливих процесуальних рішень, а також для виконання завдань кримінального провадження і дотримання належної правової процедури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Теория юридического процесса / под общ. ред. В.М. Горшенева. Харків : «ВИЩА ШКОЛА», 1983. 192 с.
2. Звіт за результатами дослідження ролі прокурора на досудовій стадії кримінального процесу (2016-2017 рр.) / Ю. Белоусов та ін. ; Генеральна прокуратура України, Координаційний центр з надання правової допомоги. Київ, 2017. 268 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 1426 с.
4. Мамка Г.М. Засади кримінального провадження : наукові та правові основи : дис. ... докт. юр. наук. Київ, 2019. 478 с.
5. Баулін О.В. Верховенство права і законність в кримінальному процесі України. *Забезпечення законності в діяльності органів досудового слідства та дізнання* : матеріали міжнародн. наук.-практ. конф. (м. Луганськ, 26 березня 2012 р.). Луганськ : РВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. С. 45–48.
6. Козаченко В.І. Засада законності у кримінальному процесі Федеративної Республіки Німеччини та України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 22 с.
7. Джига М.В. Забезпечення правового статусу обвинуваченого у процесі досудового розслідування : проблеми законності та доцільності : монографія. Київ : Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2005. 168 с.
8. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 464 с.
9. Берназ В.Д. Смоков. С.М. Рішення слідчого (криміналістичний, процесуальний та психологічний аспекти) : монографія. Одеса : ОЮІ НУВС, 2005. 151 с.
10. Про практику розгляду скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування чи прокурора під час досудового розслідування : узагальнення судової практики. URL: http://sc.gov.ua/ua/uzagalnennja_sudovoji_praktiki.html
11. Нечваль А.О. Тактика обшуку у житлі та іншому володінні особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2020. 20 с.
12. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/rik_2018
13. Подоляк М. Реформа органів прокуратури. Pro et contra. URL: <https://www.facebook.com/groups/prokuror/permalink/2188503378122377/>
14. Сало О.М. Реалізація повноважень керівником органу досудового розслідування при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій : дис. ... канд. юр. наук. Київ, 2018. 254 с.
15. Баганець О. Дотримання правоохоронцями конституційних прав громадян. URL: <http://baganets.com/blogs-baganets/dotrimannja-pravoohoroncjami-konstituc-i-92.html>
16. Ореховський М.І. Обшук, як інструмент корупції та незаконного тиску на бізнес. URL: https://protocol.ua/ua/obshuk_yak_instrument_koruptsii_ta_nezakonnogo_tisku_na_biznes/
17. Баганець О. Концепція вдосконалення діяльності правоохоронних органів України. Розділ 2. URL: <http://baganets.com/blogs-baganets/koncepc-ja-vdoskonalennja-d-jalnost-prav-88.html>

Янішевська К. Д.,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
Сумського державного університету

Савицька І. В.,
студентка
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету

ЩОДО ПРОБЛЕМ ПРОТИДІЇ ПЕДОФІЛІЇ В УКРАЇНІ ON ISSUES OF COUNTERACTING PEDOPHILIA IN UKRAINE

Стаття присвячена актуальному протягом тривалого часу питанню, яке обговорюється як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями та правоохоронними органами, – явищу педофілії. Воно гостро постало перед батьками, коли кількість випадків педофілії почала активно рости. По-перше, це питання хвилює батьків, адже стає все дедалі страшніше відпускати кудись дитину саму, або їх бентежить поведінка вчителів, вихователів. По-друге, це питання гостро постає перед державою, адже саме такі злочини, особливо ті, що набувають розголосу, підбурюють суспільство, змушують іноді займатись самосудом. Тим паче, саме такі злочини деморалізують наступне покоління, розцентровують увагу на тому, що добре, а що погано.

У статті було досліджено поняття педофілії та основні способи впливу злочинця-педофіла на свою жертву. Окрім того, було проведено аналіз основи законодавчої бази, яка регулює відповідальність та подібні злочини та захищає права неповнолітніх, які можуть стати жертвами. Також розглянуто основні підходи до покарання злочинців-педофілів, які наявні в Україні або ж вже довго обговорюються як державними органами, так і суспільством в цілому. Крім того, було визначено поняття злочинця-педофіла, яке містить в собі основні характерні риси для такого виду злочинців. До таких покарань належать позбавлення волі та хімічна кастрація. Достатню увагу було також приділено новому, введеному в кінці 2019 року, відкритому реєстру злочинців-педофілів, а також можливі варіанти боротьби з віртуальною педофілією, яка стала однією з найбільших небезпек мережі Інтернет.

Саме на віртуальній педофілії варто зосередити більше уваги з огляду на високу популярність соціальних мереж серед неповнолітніх, які дійсно можуть легко стати жертвою такого віртуального злочинця спочатку шляхом ведення дружніх розмов, входження в довіру, а вже потім – шантажу, залякування та відкритих погроз. Саме такий вид педофілії важко довести і відстежити в принципі, адже можливості видалити чати або ж профілі на різних сайтах та в соціальних мережах є обмеженими. Отже, злочинець-педофіл почуває себе безкарним і продовжує відкриту діяльність, заманюючи все більше неповнолітніх.

Ключові слова: педофілія, неповнолітні, віртуальна педофілія, покарання, злочинець-педофіл.

The article deals with a topical issue that has been discussed for a long time by foreign and domestic scientists and law enforcement agencies – the phenomenon of pedophilia. It was confronted by parents as the number of pedophilia cases started to increase very fast. First, it is a matter of concern for parents, as it is becoming more and more frightening to let the child go alone or they are disappointed with the behavior of teachers and caregivers. Secondly, it is an issue that is urgently confronted by the state, because such crimes, especially those that are getting public, incite society and sometimes force people to commit lynching. Moreover, such crimes demoralize the next generation and don't focus attention on what is good and what is bad.

The article explores the concepts of pedophilia and how to influence pedophiles. An analysis was made to study the legal framework governing liability and similar crimes and protecting the rights of minors who may be victims. It also examines the main approaches to punishing pedophile criminals, which have existed in Ukraine or have long been debated by both government agencies and society as a whole. In addition, the concept of a pedophile offender has been defined, which contains the main characteristics of this type of offender. Such punishments include imprisonment and chemical castration. Considerable attention has been paid to the new (introduced in late 2019) open registry of pedophiles, as well as possible options for combating virtual pedophilia, which has become one of the biggest threats to the Internet.

There should be more focus on virtual pedophilia because of the high popularity of social networks among minors, which can really be easily victimized by such a virtual criminal first by engaging in friendly conversations, and then by blackmailing, intimidation and open threats. This kind of pedophilia is difficult to prove and track because it is possible to delete chats or profiles on different websites and social networks. Then pedophile criminals feel unpunished and continue their open activities, luring more and more minors.

Key words: pedophilia, minors, virtual pedophilia, punishment, pedophile.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні суспільством та правоохоронними органами було активізовано боротьбу з таким небезпечним явищем, як педофілія. Зокрема, важливим кроком у такій боротьбі слід вважати прийняття законопроекту № 6449 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені щодо малолітньої чи малолітнього, неповнолітньої чи неповнолітнього та особи, яка не досягла статевої зрілості» [1], який фактично при-

звів до обтяження покарання для злочинців та започаткував дискусії навколо такого виду покарання, як хімічна кастрація, яка була ветована Президентом України. Окрім того, нововведенням цього законопроекту мала б бути наявність відкритого реєстру педофілів.

На нашу думку, це стало певним поштовхом для боротьби та запобігання такого виду злочинності в Україні. Проте, незважаючи на позитивні зміни, слід констатувати, що такий механізм, як відкритий

реєстр, потребує контролю під час його впровадження, а такий вид покарання, як хімічна кастрація, – повторного розгляду та аналізу з урахуванням позиції суспільства. Саме зважаючи на вищевикладене, вважаємо, що слід більш детально дослідити поняття такого явища, як педофілія, та проаналізувати спрямовану на його викорінення діяльність.

Тематика актуалізується також у зв'язку із тим, що досить негативне ставлення суспільства до збільшення злочинів за ст. 156 ККУ «Розбещення неповнолітніх» знаходить свій прояв у можливих випадках самосуду, звичайному страху відпустити свою дитину кудись саму. Саме злочини, які стосуються фізичного чи морального впливу на неповнолітніх, стають каталізатором деморалізації майбутнього покоління, виявлення у більшій кількості дітей чи підлітків психічних порушень, які у майбутньому можуть призвести до формування особи злочинця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після прийняття законопроекту № 6449 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені щодо малолітньої чи малолітнього, неповнолітньої чи неповнолітнього та особи, яка не досягла статеві зрілості» питання педофілії стало ще більш актуальним та відкритим для дискусій у суспільстві. Це пов'язано з запропонованими видами покарань та пропозицією контролю злочинців-педофілів у вигляді відкритого реєстру. Базисом для роботи стали доробки таких авторів, як О. Дудоров, В. Сталбовський, а також текст законопроекту № 6449, Кримінальний кодекс України та інші.

Мета статті полягає у виокремленні поняття «злочинець-педофіл» та дослідженні роботи органів державної влади та правоохоронних органів над мінімізуванням кількості злочинів проти статевої свободи та недоторканості неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. В українському законодавстві явище педофілії характеризується статтею 156 Кримінального кодексу України «Розбещення неповнолітніх», також сюди можна додати ст. 155, а також ч. 4 ст. 152 та ст. 153 КК України.

За десятим переглядом Міжнародної класифікації хвороб (МКХ) до класу V як один із розладів сексуальних вподобань (код F65.4) належить: сексуальне вподобання дітей (хлопчиків, дівчаток або і тих, і інших) зазвичай допубертатного або раннього пубертатного віку (англ. – A sexual preference for children, boys or girls or both, usually of prepubertal or early pubertal age). Широке розуміння педофілії визначається як статевий потяг до дітей [2, с. 116].

Педофілія або педофільний розлад – це психосексуальний розлад, який зазвичай стосується дорослих та характеризується сексуальним інтересом до дітей препубертатного періоду та спробами вступити з ними в статевий акт [3].

Педофілія, будучи порушенням сексуальної орієнтації людини, може виражатись у досить різноманітних формах – від звичайних фантазій до статевих контактів та жорстоким вбивством після них,

від легких обіймів дитини до пестошів, мастурбації, анального або геніального контакту. Досить часто особа-педофіл виправдовує свої дії «освітньою» метою, сексуальним задоволенням, яке отримує дитина або ж провокативними діями з боку дитини, які є підбурюючими. Досить часто у потерпілих від таких дій травмується психіка, яка і без цього ще не повністю сформована, та цим же може бути спричинена наявність сексуальних збочень, які можуть проявитись одразу ж або через невизначений проміжок часу [4, с. 79].

Тож важливо також правильно розуміти і зміст поняття «злочинець-педофіл», аби своєчасно виявляти небезпеку. На нашу думку, злочинець-педофіл – це особа будь-якого віку, починаючи з 18 років, яка має сексуальний потяг до неповнолітніх осіб, супроводжує свої дії підвищеним інтересом до дітей / підлітків, але не обов'язково зосереджує свою увагу на конкретному віці, та кінцевою метою ставить вступ з об'єктом його інтересу в статевий акт, який може стати як одноразовим явищем, так і повторюваним, при цьому застосовуючи різноманітні засоби впливу на жертву.

Звичайно, педофілія – це те явище, якому досить важко запобігати. Також складно своєчасно зупинити розвиток цього психічного розладу. Тут вже розмова йде про дорослих людей, які мають сформовану в позитивному чи негативному спрямуванні позицію та стійке ставлення до різноманітних життєвих ситуацій.

На нашу думку, у цьому випадку також дуже важко виявити особу, яка має схильність до педофілії, а навіть якщо і так, то досить вдало та вміло може це приховувати. Тоді типові розмови з психологами чи масові заклики стосовно протидії педофілії є взагалі позбавленими будь-якого масового впливу.

Передусім в Україні як метод боротьби та запобігання введено кримінальну відповідальність за подібні злочини. Окрім статті 156 ККУ «Розбещення неповнолітніх», сюди також можна додати статті 154 та 155 того ж кодексу, які мають у принципі схожий об'єкт злочину, що так чи інакше впливає та складає небезпеку для неповнолітніх осіб, потенційних жертв педофілії.

Важливим законодавчим актом також є Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, яка ратифікована Верховною Радою України від 20 червня 2012 року. Зокрема, статті 18, 22 та 23 цієї Конвенції змушують усі Сторони законодавчо визнати криміналізацію такої умисної поведінки:

а) заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, яка не досягла передбаченого законодавством віку для заняття діяльністю сексуального характеру;

б) заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, коли:

- використовується примус, сила чи погрози;
- насильство здійснюється зі свідомим використанням довіри, авторитету чи впливу на дитину, зокрема в сім'ї;

– насильство здійснюється в особливо вразливій для дитини ситуації, зокрема з причини розумової чи фізичної неспроможності або залежного стану вища [8].

Також ця Конвенція конкретизує такі поняття, як «розбещення дітей», «домагання дитини для сексуальних цілей», та інших дій, які потенційно впливають на дитину чи підлітка з боку особи-злочинця і вимагають законодавчо затверджених заходів щодо їх криміналізації.

Так чи інакше, про якісь досить наявні кроки держави у разі протидії та запобігання педофілії важко говорити та повністю їх характеризувати. Адже правоохоронні та законодавчі органи почали активно піднімати це питання лише декілька років тому, коли кількість жертв педофілів почала зростати.

Але 2019 рік був досить плідним у цьому напрямку, наприклад, у грудні Верховна Рада схвалила законопроект, який запроваджує єдиний реєстр педофілів. Його буде вести Міністерство юстиції України, а інформація, яка в ньому міститься, буде доступна керівникам прокуратури, органам досудового розслідування, прокурорам, слідчим та працівникам Державного бюро розслідувань. Право на отримання інформації про те, чи є людина у реєстрі, буде також у керівників дитсадків і шкіл, лікарень, керівників дитячих таборів, санаторіїв, спортивних шкіл, різноманітних гуртків тощо. Крім того, кожна людина може отримати інформацію про себе.

Фактично, це електронна база даних, де будуть збирати й зберігати інформацію про тих осіб, які вчинили злочин проти статевій особі та недоторканості дітей. Туди заноситиметься повне ім'я засудженого, скоєні ним злочини, а також дата народження та місце проживання, але тільки після того, як обвинувальний вирок суду набере силу. Також з реєстру можливе виключення. Це може статись у разі скасування обвинувального вироку або ж постанови суду.

Цей законопроект також значно посилив кримінальну відповідальність за подібні злочини. Так, наприклад, зґвалтування неповнолітніх незалежно від згоди буде каратись 10–15 роками в'язниці. А повторне зґвалтування дитини тягне за собою відповідальність у вигляді 15 років в'язниці або ж довічного ув'язнення злочинця.

Під час першого читання цього ж законопроекту депутати пропонували також ввести хімічну кастрацію педофілів. У пояснювальній записці до прийнятого закону 6 449 йдеться: «Покарання у виді примусової хімічної кастрації полягає у примусовому введенні засудженому антиандрогенних препаратів, які складаються з хімічних речовин, що мають на меті зменшити лібідо та сексуальну активність. Примусова хімічна кастрація не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років». Тобто людина має отримувати ін'єкцію щомісяця або ж кожні три місяці.

Хоча суспільство і позитивно сприйняло таку пропозицію і сподівалось, що такий метод профілактики і покарання буде впроваджено, однак багато експертів наполягали на його недопущенні.

Але педофілію визнають як єдину сексуальну девіацію, яка взагалі-то лікується хімічною кастрацією. У такому разі вона стимулює зниження ризику рецидиву. Як приклад можна навести Німеччину, де завдяки хімічній кастрації ризик рецидиву скоротився з 84% до 3% [6].

У даному випадку суспільство і держава вимагає від злочинця самому усвідомити свою небезпеку і самовільно погодитись піти на хімічну кастрацію. Але такий вид покарання не завжди може позбавляти від психічних розладів людину, які можуть змусити її вчиняти інші злочини. Ці злочини дадуть йому можливість проявити свою злість і агресію, проявити своє негативне ставлення до конкретної ситуації, яка могла образити злочинця. Але Президент України наклав вето на цей перший законопроект, який скасував введення примусової хімічної кастрації.

Велику увагу до цієї проблеми привертає громадськість через засоби масової інформації, локальні акції та поширення інформації. Так, окрім потенційних злочинців, інформація поширюється і на потенційних жертв: дітей та підлітків. Таким чином, дітям проводять різні тренінги та лекції, на яких вчать уникати подібних ситуацій та ефективно з них виходити. Психологи в дитячих садках та школах завжди пояснюють дітям, що потрібно про все говорити батькам: про конкретні дії або підозрілості також.

Окрім реальної педофілії, суспільство протягом тривалого часу все більше привертає увагу до випадків віртуальної педофілії, яких стає все більше по всьому світу. Цікавим досвідом для України стала розробка С. Федущко, яка пропонує проєкт, завдяки якому можна звірити інформацію з профайлів та коментарів користувачів і за допомогою мовних шаблонів виявити гіпотетичних педофілів та інших злочинців.

Сам механізм роботи поки що не повністю розкритий, але як ми зрозуміли, то у такому разі увага концентрується на тому, які «сліди» після себе залишає той чи інший користувач. Навіть якщо один користувач буде мати дві різні сторінки, то стилістика його мовлення може видати те, що одна зі сторінок – це фікція. Як зазначає сама авторка, така методика не є стовідсотковою панацеєю, і багато що дійсно вирішує людський фактор. Та це дійсно цікава практика, яка зможе хоч трішки допомогти правоохоронцям і пересічним користувачам уберегтись від небезпеки, особливо це стосується дітей [7].

Ще одним кроком у запобіганні віртуальній педофілії, який також поширився і на території України, стала новина від керівництва відеохостингу YouTube. Так, було заявлено про відключення можливості коментування відеороликів за участю дітей у рамках протидії педофілії в мережі Інтернет. Після такої заяви на хостингу були видалено коментарі під великою кількістю відео подібного характеру. При цьому захист постійно посилюється: поступово під такі обмеження потрапили відеоролики, на яких зображені діти молодше 13 років, а також неповнолітні, які потенційно знаходяться у ризику потрапити під таку злочинну поведінку [9].

Висновки. Педофілія вважається психічним відхиленням людини, яке базується на сексуальному потягу до неповнолітніх осіб. На наше переконання, Україна за останні роки активізувала протидію педофілії, але про результати говорити ще зарано. Доречно буде повернутися до питання про хімічну кастрацію, більш детально його дослідити та провести тестування на особливо небезпечних злочинцях. Це ж стосується і відповідного реєстру. Також

важливо підвищити ефективність роботи правоохоронних органів. Проаналізувавши статистичні дані Генеральної прокуратури України, можна стверджувати те, що дуже мало кримінальних справ доходять до суду, не говорячи про винесення по них вироків. Варто більше уваги приділяти боротьбі та запобіганню віртуальної педофілії, яка стає все більш поширеною в мережі Інтернет і яку майже не можливо контролювати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за злочини, вчинені щодо малолітньої чи малолітнього, неповнолітньої чи неповнолітнього та особи, яка не досягла статевої зрілості: проект Закону України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61790.
2. Стальбовский В.В. Криминологическая характеристика преступника-педофила. *Вестник Академии МВД Республики Беларусь*. 2017. №1(33). с. 114–121.
3. Pedophilia. 2019. URL: <https://www.britannica.com/topic/pedophilia>.
4. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практичний посібник. Сєверодонецьк : ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.
5. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. №2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
6. Хімічна кастрація педофілів: чому Зеленському не варто підписувати ухвалений законопроект. 2019. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2019/07/18/237591/>.
7. У Львові створили проєкт для виявлення педофілів у соцмережах. 2019. URL: <https://4studio.com.ua/novyny/u-lvovi-stvoryly-proyekt-dlya-vyyavlennya-pedofiliv-u-sotsmerezah/>.
8. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовтня 2007.
9. YouTube заборонить коментувати відео з участю дітей: детальна інформація. 2019. URL: <https://ukr.media/science/386975/>.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 341.01

DOI <https://doi.org/10.15421/392030>

Альохін К. В.,
студент V курсу кафедри міжнародного права
Національного авіаційного університету

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКОГО ПРАВА INTERNATIONAL LAW STANDARDS OF COPYRIGHT PROTECTION

Поява та розвиток комп'ютерних і мережових технологій вивели людство на новий етап розвитку, який характеризується переходом до інформаційного типу суспільства. Інформація і знання стали однією з основних цінностей у сучасних умовах. В інтернеті сучасна людина знаходить для себе, з одного боку, широке поле для інтелектуальної діяльності (нові можливості), з іншого – піддає результати цієї діяльності, зокрема, свої авторські права, ризику бути незаконно використаними, що привносить у сферу захисту авторського права нові виклики та проблеми. Це зумовлює необхідність вдосконалення вже наявної нормативно-правової бази як на міжнародному, так і на національному рівні з метою більш ефективного правового регулювання цієї сфери діяльності людини. Система охорони авторських прав не може функціонувати у відриві від творчого процесу. А без охорони прав авторів суспільство не спроможне забезпечити науковий і культурний прогрес. Саме з розвитком суспільних та державних процесів протягом часу були створенні різноманітні конвенції, угоди та договори, які успішно регулюють авторські та суміжні права. Захист та охорона авторського права та суміжних прав відіграє щороку дедалі важливіше значення, оскільки ринкова економіка дає великі можливості для розвитку правовідносин у сфері творчої діяльності. Можна стверджувати про черговий етап технологічної революції в інформаційній сфері, який зумовлює серйозні зміни в суспільстві загалом. Відповідно до вищесказаного, у статті розглянуто міжнародно-правову систему захисту авторського права. Виділено історичний аспект формування захисту авторського права. Описано міжнародні договори в галузі авторського права. Досліджено основні правила вирішення колізійних питань інтелектуальної власності. Розглянуто актуальні проблеми захисту авторських прав та шляхи їх подолання. Проаналізовано зміст, форми і рівні міжнародно-правового регулювання сфери захисту авторського права та суміжних прав, виявлено проблемні аспекти, тенденції та перспективи розвитку чинної міжнародної системи охорони авторського права та суміжних прав.

Ключові слова: *твор, інтелектуальна власність, колізійні норми, інноваційні технології, інтернет, плагіат.*

The emergence and development of computer and network technologies brought mankind to a new stage of development, characterized by a transition to the information type of society. Information and knowledge have become one of the core values in modern conditions. On the Internet, a modern person finds for himself, on the one hand, a wide field for intellectual activity (new opportunities), on the other hand, he exposes the results of this activity, including his copyrights, to the risk of being illegally used, which introduces copyright protection new challenges and challenges. This necessitates the improvement of the existing regulatory framework both at the international and national levels in order to more effectively legal regulation of this sphere of human activity. The copyright protection system cannot function in isolation from the creative process. And without protecting the rights of authors, society is not capable of ensuring scientific and cultural progress. It is with the development of public and state processes, over time, various conventions, agreements and treaties have been created that successfully regulate copyright and related rights. The protection of copyright and related rights plays an increasingly important role every year, since a market economy provides great opportunities for developing legal relations in the field of creative activity. It can be argued about the next stage of the technological revolution in the information sphere, which causes serious changes in society as a whole. In accordance with the foregoing, the article considers the international legal system of copyright protection. The historical aspect of the formation of copyright protection is highlighted. The international copyright treaties are described. The basic rules for resolving conflict issues of intellectual property are investigated. Actual problems of copyright protection and ways to overcome them are considered. The content, forms and levels of international legal regulation of the protection of copyright and related rights, the identification of problematic aspects, trends and prospects for the development of the existing international system for protecting copyright and related rights are analyzed.

Key words: *work, intellectual property, conflict of laws, innovative technologies, Internet, plagiarism.*

Постановка проблеми. Найпоширенішою діяльністю людини зі створення об'єктів інтелектуальної власності є духовна творча діяльність, тобто діяльність у галузі літератури, мистецтва, музики, науки. Результати цієї діяльності невичерпані за формами, прийомами, способами об'єктивного вираження, а їх створення й використання потребує відповідного правового регулювання та надійної правової охорони. Традиційно результати духовної творчості зараховують до об'єктів авторського права. Нині найпоширенішими порушеннями авторського права є правопорушення, пов'язані з незаконним використанням виключних майнових прав авторів творів та незаконним розповсюдженням творів.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженням проблем захисту авторського права в різні періоди займалися такі видатні вчені, як О.Д. Святоцький, Т.В. Рудник, О. Штефан, Ю.С. Різник, І.Є. Чернецький, В.Д. Фучеджі, К.І. Ганеліна та інші. Варто зазначити, що у вітчизняній науці досить широко висвітлюється захист авторського права, проте це питання потребує подальшого вивчення та розгляду, особливо з огляду на розвиток мережі Інтернет.

Порушення авторських прав набуло суттєвого поширення у таких сферах, як кіно, музика та наука. Зпоширенням інтернету це питання стає дедалі гострішим, і задля його вирішення необхідні міжнародно-правове регулювання і співробітництво всіх держав.

Метою роботи є розкриття особливостей міжнародно-правових стандартів захисту авторських прав.

Виклад основного матеріалу. Підставою виникнення авторського права на твір є факт його створення. Моментом створення твору варто вважати надання твору такої об'єктивної форми, яка придатна для його сприйняття іншими особами, і його відтворення. Твір, який уже створений автором, але знаходиться лише в його голові (вірш, музика) та ще не втілений у матеріальну форму, об'єктом правової охорони бути не може. Авторське право на твір виникає, коли, наприклад, вірш написаний, музика записана, роман чи повість видрукувані на машинці чи написані від руки тощо. Проблема захисту авторського права гостро постає в епоху сучасного розвитку інноваційних технологій, поширення мережі Інтернет та вільного доступу до інтелектуальної праці. Саме проблема охорони та захисту авторського права є одним із пріоритетних завдань у галузі вдосконалення законодавчої бази сучасних держав.

Деякі вчені на підставі уніфікованої дефініції захисту права надають вузькоспеціалізоване розуміння терміну «захист прав автора». Зокрема, на погляд С.В. Бондаренка, захист прав автора – це сукупність передбачених законодавством заходів, метою яких є відновлення та визнання прав, які були порушені, що містить діяльність відповідних органів державної влади з поновлення та визнання прав, а також усунення перешкод, які заважають реалізації прав та законних інтересів їх суб'єктів [1, с. 99].

О.О. Панасюк під захистом права автора розуміє не тільки передбачені законом способи припинення їх порушення та застосування юридичної відповідальності до порушників, а й заходи з визнання авторських прав [3, с. 759].

Необхідність міжнародно-правового захисту авторських прав та їх визнання на території інших держав виникла понад 100 років тому. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, що підписана в м. Берн 09.09.1886 р. і набула чинності 05.12.1887 р., стала першим багатостороннім міжнародним договором у галузі авторського права. Нині діє Паризький акт Бернської конвенції 1971 р., змінений у 1979 р. Бернська конвенція є основою формування національного законодавства у сфері авторського права більшості країн. Принципи Бернської конвенції покладені в основу Всесвітньої конвенції про авторське право, підтверджені та розширені в Угоді про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (Угоді ТРІПС). Україна є членом Бернської конвенції з 25.05.1995 р.

У Бернській конвенції встановлені єдині мінімальні права щодо охоронюваних творів у всіх країнах-членах Бернського союзу. Правила, встановлені Бернською конвенцією, поділяють на три групи:

- норми, що визначають безпосередньо зміст певних прав у тексті власне Конвенції (матеріальні норми);

- норми, що відсилають до компетентного національного закону, колізійні норми, які не містять конкретних правил, що безпосередньо не вирішу-

ють те чи інше питання, а встановлюють колізійні прив'язки;

- правила і норми, які визначають адміністративне положення та стосуються діяльності Союзу.

Всесвітня конвенція про авторське право прийнята у 1952 р. в м. Женева. Нову редакцію Конвенції ухвалили у 1971 р. У преамбулі до Всесвітньої конвенції договірні держави декларують, що Конвенція є доповненням вже чинних систем охорони та не зачіпає їх. Відповідно до п. 8 ст. 2 Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (Стокгольм, 1967 р.), учасницею якої є Україна, «інтелектуальна власність» включає права, які належать до літературних, художніх і наукових творів, виконавчої діяльності артистів, звукозапису, радіо та телевізійних передач, винаходів у всіх сферах людської діяльності, наукових відкриттів, промислових зразків, товарних знаків, знаків обслуговування, фірмових найменувань та комерційних позначень, захисту проти недобросовісної конкуренції, а також усі інші права, які належать до інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній та художній сферах [2]. Позитивне значення Всесвітньої конвенції про авторське право полягає і в тому, що вона не допустила послаблення загальногo рівня міжнародної охорони. З плином часу багато країн, які були членами тільки Всесвітньої конвенції в редакції 1952 р. або 1971 р., приєдналися до Бернської конвенції, що надає вищий рівень охорони, отже, відносини між ними регулюються вже відповідно до її норм.

Однак у процесі зближення законодавств різних держав стосовно будь-яких глобальних питань завжди виникають питання колізійних норм. Можна виділити основні правила вирішення колізійних питань права інтелектуальної власності:

- у разі порушення права інтелектуальної власності для його захисту використовується право тієї держави, на території якої необхідна охорона;

- до виникнення та припинення майнових прав інтелектуальної власності, що підлягають державній реєстрації, застосовується право держави, де здійснена державна реєстрація зазначених прав;

- під час укладання договорів у сфері авторського права застосовуються положення про вживання права до договірних зобов'язань;

- якщо виникають спірні правовідносини, наприклад, у разі пред'явлення вимоги про відшкодування шкоди, сторони мають право домовитися, до якого суду якої країни будуть звертатися;

- іноземні рішення з приводу наявності, дійсності і реєстрації прав у цій області визнаються тільки в тому випадку, якщо вони винесені або визнаються в державі, на території якої запрошувалася охорона [5, с. 75]. Згідно з переконанням І. Шманько, порушення прав інтелектуальної власності завдає значної шкоди іміджу та економічним інтересам нашої країни та її громадян. На його переконання, матеріальна і моральна шкода суб'єктам права інтелектуальної власності завдається як із корисливих мотивів, так і через необізнаність значної частини нашого сус-

пільства з питань створення, захисту та використання інтелектуальної власності [3, с. 3].

Однією з актуальних проблем захисту авторського права є захист в мережі Інтернет. Найпоширенішими видами порушень у мережі Інтернет є незаконне відтворення і копіювання музичних, художніх, літературних творів чи комп'ютерних програм без попереднього надання на це згоди автором чи правовласником. Це виражає порушення матеріальних прав авторів. Крім цього, дедалі популярнішим стає такий вид порушень, як плагіат. Такі дії в мережі Інтернет порушують матеріальні і нематеріальні права авторів. Нині вже є механізми захисту творів у мережі від їх неправомірного використання. Один із них – подання файлів із творами на зберігання до так званого вебдепозитарія. Заявнику видається свідоцтво про те, що об'єкт прийнято на зберігання, а дата депонування буде доказом того, що в зазначений час заявник володів копією твору (визначення пріоритету авторства) [4, с. 122].

Висновки. Захист авторського права і суміжних прав в інтернеті потребує розроблення принципово нових законодавчих норм не тільки на національному, а й на міжнародному рівнях. Водночас така охоро-

рона не має призводити до того, щоб здійснюваний контроль за використанням творів ставав перешкодою на шляху до розвитку освіти, науки, культури та інших потреб суспільства [7, с. 10].

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що ефективність захисту авторського права залежить від наявності відповідного державного механізму попередження й припинення правопорушень, а також спрощення процедури доведення порушення у сфері авторського права, притягнення порушника до відповідальності.

Аналізуючи актуальні проблеми у сфері охорони й захисту прав інтелектуальної власності, доходимо висновку щодо необхідності, передусім, вдосконалення як внутрішнього державного законодавства, так і міжнародного права у цій сфері. Перш за все важливим є створення таких міжнародних договорів, які відповідали б сучасним викликам, що стоять на шляху захисту авторських прав. По-друге, потрібно провести належну імплементацію таких договорів усіма без винятку державами, що полегшить міжнародно-правове регулювання сфери охорони авторських і суміжних прав та сприятиме більш швидкому вирішенню наявних проблем цієї сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко С.В. Захист авторського права та суміжні права : [Курс лекцій]. Київ : Інтел. власн. іправа, 2008. 288 с.
2. Всесвітня конвенція про авторське право 1952 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_052/ed19520906?lang=ru.
3. Панасюк О.О. Поняття та характеристика захисту форм авторського права. *Форум права*. 2013. № 1. С. 758–762. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13poozap.pdf>.
4. Право інтелектуальної власності : Акад. курс : підручник для студ. вищих навч. закладів / [О.П. Орлюк, Г.О. Ан-дрощук, О.Б. Бутнік-Сіверський та ін.]; за ред. О.П. Орлюк, О.Д. Святоцького. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2007. 696 с.
5. Рудник Т.В. Деякі проблемні питання захисту авторського права в Україні. *Юридичний вісник*. 2013. № 1(10). С. 74–77.
6. Шманько І. Основи інтелектуальної власності – необхідна складова вітчизняної загальної освіти. URL: <http://www.zakinppo.org.ua/2010-01-18-13-44-15/694-osnovi-intelektualnoyi-vlasnosti--neobhidna-skladova-zmistu-vitchiznjanoyi-zagalnoyi-osviti>.
7. Штефан О. Дещо до питання про порушення у сфері авторського права. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2011. № 6. С. 3–13.

Ведькал В. А.,
кандидат історичних наук, доцент,
старший викладач кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

МЕХАНІЗМ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ЄСПЛ В УКРАЇНІ

THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF ECtHR DECISIONS IN UKRAINE

Стаття присвячена дослідженню особливостей виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні.

Висвітлюються причини невиконання або несвочасного виконання рішень суду, наслідки подальшого систематичного невиконання державою рішень ЄСПЛ, у тому числі так званих «пілотних» рішень.

Аналізується нормативно-правова база забезпечення їх виконання, зокрема Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини», який законодавчо закріпив забезпечення виконання рішення Європейського суду шляхом вжиття заходів індивідуального та загального характеру. Заходами індивідуального характеру є відшкодування сатисфакції, а також відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану шляхом повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі або повторного розгляду справи адміністративним органом, погашення судимості, скасування рішення про депортацію, прийнятого без урахування ризику нелюдського поводження у країні призначення. Заходами загального характеру є заходи, спрямовані на усунення зазначеної в Рішенні ЄСПЛ системної проблеми та її першопричини, зокрема, внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування.

Основна увага приділяється процедурі виконання рішень Європейського суду з прав людини.

Зокрема, аналізується порядок виплати постраждалій стороні компенсації, досліджується специфіка виконання заходів індивідуального характеру, спрямованих на забезпечення відновлення порушених прав заявника та загального характеру, визначених із метою подолання системних та структурних проблем у державі.

Зроблено висновок про необхідність удосконалення законодавчої бази та правозастосовчої практики з урахуванням позиції ЄСПЛ із метою забезпечення додержання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, усунення підстави надходження до ЄСПЛ заяв проти України.

Ключові слова: ЄСПЛ, сатисфакція, заходи індивідуального характеру, заходи загального характеру.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the implementation of decisions and the application of the practice of the European Court of Human Rights in Ukraine.

The reasons for the non-enforcement or late execution of court decisions, the consequences of further systematic execution failure of the ECtHR's decisions by the state, including the so-called "pilot" decisions, are highlighted.

The regulatory framework for providing of their implementation is analyzed. In particular, the Law of Ukraine "On the Enforcement of Judgments and the Application of the Practice of the European Court of Human Rights", which legislated to ensure the enforcement of the judgment of the European Court by taking individual and general measures. Individual measures are compensations for the satisfaction and reinstatement, as far as possible, of the previous legal status by reconsideration of the case by a court, including the resumption of the proceedings or reconsideration of the case by the administrative authority, the repayment of the criminal record, the annulment of the deportation decision taken without consideration of the risk of inhuman treatment in the country of destination. Measures of a general nature are measures aimed at elimination of the problem identified in the ECtHR Decision and its cause, in particular, amending the existing legislation and the practice of its application.

The focus is on the procedure for the enforcement of judgments of the European Court of Human Rights.

In particular, the procedure of payment to the injured party of compensation is analyzed, the specificity of implementation of individual measures aimed at ensuring the restoration of the violated rights of the applicant and the general character, determined with the purpose of overcoming systemic and structural problems in the state, is investigated.

The conclusion was made about the need to improve the legislative framework and law enforcement practices, taking into account the position of the ECtHR in order to ensure compliance with the provisions of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, and to eliminate the grounds for receiving ECtHR applications against Ukraine.

Key words: ECtHR, satisfaction, individual measures, general measures.

Ратифікувавши в 1997 р. Конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 р., Україна визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) і взяла на себе зобов'язання виконувати його рішення у справах проти України та впровадити практики європейських стандартів із прав людини.

Обов'язок держав виконувати рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є стороною, закріплений у ст. 46 Конвенції. Виконанню підлягають рішення ЄСПЛ, які відповідно до ст. 44 Конвенції про захист прав людини і основних свобод набули

статусу остаточних. Остаточним є рішення Суду, якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати; або через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено; або якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати згідно зі ст. 43 Конвенції [1].

Вимога Конвенції та практики ЄСПЛ – це автоматичне виконання рішень ухвалених проти держа-

ви, що має унеможливити необхідність ініціювання додаткових судових чи адміністративних процедур, перевірки та переоцінки змісту судового рішення по суті, невиконання рішень суду.

Однак нині в Україні є проблема невиконання рішень ЄСПЛ. Ця проблема була констатована ЄСПЛ у справах «Жовнер проти України» (рішення від 29.06.2004 р.), «Войтенко проти України» (рішення від 29.06.2004 р.), «Бурмич та інші проти України» (12.10.2017 р.) та інших.

В 2009 р. ЄСПЛ застосував процедуру пілотного рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» (рішення від 15.10.2009 р.) відповідно до ст. 61 Регламенту ЄСПЛ. Вона передбачає процедуру пілотного рішення, якщо факти, викладені в скаргі, вказують на існування в державі-відповідачі структурних, системних проблем, які призвели або можуть призвести до звернення до ЄСПЛ з аналогічними скаргами. У висновку у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» зазначається, що частина рішень щодо України через їхнє невиконання протягом значного часу перебуває на контролі Комітету Міністрів Ради Європи, до повноважень якого належить нагляд за виконанням судових рішень [2].

У Меморандумі від 07.02.2013 р. Комітет Міністрів Ради Європи зазначив: «Невиконання рішень Суду є приводом для серйозного занепокоєння, і українська влада має взяти на себе зобов'язання вжити індивідуальних заходів, а також надавати інформацію про вжиті заходи без подальшого зволікання» [3]. Серед можливих наслідків подальшого систематичного невиконання державою рішень ЄСПЛ, у тому числі так званих «пілотних» рішень (в яких Європейський суд із прав людини вказує на існування структурних проблем, які лежать в основі порушень, а також на конкретні засоби чи заходи, за допомоги яких держава-відповідач має виправити ситуацію) – вжиття фінансових санкцій, позбавлення права голосу членів української делегації в ПАРС або навіть виключення з Ради Європи, відповідно до ст.ст. 8 і 9 Статуту Ради Європи [4].

Окремі аспекти проблеми забезпечення виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини висвітлюються у вітчизняній науковій літературі, зокрема у працях Н.В. Коломієць, В.В. Кострицький, Д.М. Супрун, В.Д. Третьяков, В.М. Чугуєвська та ін. Однак низка питань щодо забезпечення своєчасного та всебічного виконання рішень ЄСПЛ, шляхів подолання системних проблем у державі залишаються дискусійними й актуальними для подальшого дослідження.

У зв'язку з цим метою статті є дослідження окремих проблем виконання рішень ЄСПЛ в Україні та визначення шляхів вдосконалення національного механізму своєчасного та всебічного їх виконання.

З метою забезпечення виконання рішень ЄСПЛ в Україні був схвалений правовий механізм, який нині існує на рівні законів, підзаконних актів та судової практики.

Порядок виконання рішень ЄСПЛ регулюється ухваленим у лютому 2006 р. Верховною Радою Укра-

їни законом «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Крім цього, Верховною Радою України були прийняті закони «Про внесення змін до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 15.03.2011 р., «Про гарантії виконання державою судових рішень» від 05.06.2012 р.

У квітні 2012 р. було прийнято новий Кримінальний процесуальний кодекс України, яким передбачено, що принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [5].

У 2016 р. Верховна Рада ухвалила нову редакцію Закону України «Про виконавче провадження» та Закон України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень та рішень інших органів», спрямованих на зменшення відповідної монополії держави.

Відповідальним за координацію виконання рішень ЄСПЛ, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 784 від 31 травня 2006 р. «Про заходи реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визнано Міністерство юстиції України. Представництво України в Європейському суді з прав людини в разі розгляду питань дотримання нею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та звітування про хід виконання рішень Європейського суду з прав людини в справах проти України здійснюється в установленому порядку Міністерством юстиції через Урядового уповноваженого в справах Європейського суду з прав людини, якого призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України за поданням Міністра юстиції [6].

Контроль за імплементацією стандартів Конвенції ЄСПЛ на національному рівні здійснює Підкомітет із питань виконання рішень Європейського Суду з прав людини Комітету Верховної Ради з питань правової політики та правосуддя.

Однак, незважаючи на прийняття вказаних нормативно-правових актів, проблема невиконання або несвоечасного виконання рішень ЄСПЛ, усунення системно-структурних проблем в Україні зберігається і нині.

Виконанням Рішення ЄСПЛ відповідно до ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» є:

- 1) виплата Стягувачеві (Заявникові) відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру;
- 2) вжиття заходів загального характеру, спрямованих на усунення зазначених у Рішеннях ЄСПЛ системно-структурних проблем та її першопричин та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень.

Складовим елементом заходів індивідуального характеру є виплата справедливої компенсації. Метою призначення сатисфакції є компенсація заявнику негативних наслідків порушення його прав

(відшкодування як матеріальної, так і моральної шкоди та витрат), а не покарання Договірної сторони, що несе відповідальність за таке порушення.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» виконання Рішень здійснюється коштом Державного бюджету України, при цьому стягувачеві компенсується лише шкода, викликана констатованим порушенням Конвенції.

Упродовж десяти днів із дня надходження документів Державна виконавча служба відкриває виконавче провадження і протягом місяця від дня відкриття надсилає до Державної казначейської служби постанову про відкриття виконавчого провадження, текст і переклад рішення.

Впродовж десяти днів із моменту надходження документів Державна казначейська служба здійснює списання коштів на банківський рахунок стягувача, а у разі його відсутності – на депозитний рахунок виконавчої служби.

Виплата відшкодування здійснюється у тримісячний строк із моменту набуття Рішенням статусу остаточного або у строк, визначений у рішенні. У разі недотримання встановленого судом строку нараховується пеня [7].

Низка науковців вважає, що Закон «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» має недоліки щодо забезпечення виплати відшкодування. Зокрема, він не передбачає зобов'язань стосовно визначення сум у держбюджеті, необхідних для виконання рішень ЄСПЛ. У зв'язку з цим Н.В. Шелевер наголошує на доцільності створення Фонду гарантування виплати відшкодувань за рішенням ЄСПЛ, який за рахунок коштів Державного бюджету України забезпечував би стовідсоткове погашення боргів держави за відповідними виконавчими документами [8].

Інші поділяють думку Комітету Міністрів Ради Європи, який пропонує передбачати в державному бюджеті України кошти, необхідні для ефективного забезпечення виплати компенсацій на підставі рішень ЄСПЛ. Більшість наголошує на існуванні нагальної потреби розробити процедури гарантованого обліку бюджетних обмежень у процесі схвалення законів та неможливості запровадження мораторіїв, які могли стати перешкодою на шляху виконання рішень ЄСПЛ.

Недоліком закону є і невизначеність місця виконання. На думку Н. Коломієць, з'ясування місцезнаходження Стягувача необхідне на етапі надсилання йому стислого перекладу рішення, і це має бути покладено на Орган представництва, а для з'ясування місцезнаходження Стягувача за рішенням ЄСПЛ має бути передбачена особлива процедура, перелік необхідних дій, які належить вчинити органу державної влади. Такими, зокрема, можуть бути направлення запитів за останнім відомим місцем реєстрації або за останнім відомим місцем роботи [9].

В окремих випадках ЄСПЛ ухвалює рішення «задоволення вимог по суті». Відповідно до нього справедливим вважається саме визнання права пору-

шеним та надання на національному рівні змоги його відновити. Згідно з Конвенцією, держава-відповідач має право сама вирішувати, які заходи є найбільш відповідними для досягнення *restitutio in integrum*.

Зокрема, попередній юридичний стан може бути відновлений шляхом повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі або повторного розгляду справи адміністративним органом, погашення судимості, скасування рішення про депортацію, прийнятого без врахування ризику нелюдського поводження у країні призначення.

На думку Комітету Міністрів Ради Європи, у виняткових випадках повторний розгляд справи або поновлення провадження є найбільш ефективним, якщо не єдиним засобом досягнення *restitutio in integrum*.

Перегляд національних судових рішень на виконання рішень ЄСПЛ передбачено усіма чинними процесуальними кодексами України. Міністерство юстиції протягом десяти днів від дня одержання повідомлення про набуття Рішенням статусу остаточного надсилає стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права порушити провадження про перегляд справи та/або про його право на відновлення провадження та повідомляє органи, які є відповідальними за виконання передбачених додаткових заходів.

Він здійснюється за заявою особи, на користь якої було ухвалено рішення ЄСПЛ, яка подається у строки, передбачені процесуальними кодексами (від одного до трьох місяців).

Контроль за виконання додаткових заходів покладається на Міністерство юстиції, а нагляд за їх реалізацією Комітет Міністрів Ради Європи, який перевіряє, чи є обрані заходи ефективними та чи відповідають висновкам, викладеним у рішенні Європейського суду.

Разом із тим процедура відновлення попереднього юридичного стану застосовується не у всіх справах, в яких було констатовано порушення.

Так, відповідно до Рекомендації NR(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після ухвалення рішення Європейським Судом з прав людини» повторний розгляд справи визнається адекватним способом поновлення прав, якщо: потерпіла сторона і далі зазнає негативних наслідків від рішення, ухваленого на національному рівні, наслідків, щодо яких виплата справедливої сатисфакції не була адекватним засобом захисту і які не можна виправити інакше, ніж через повторний розгляд або поновлення провадження [10].

ЄСПЛ передбачена і практика дружнього врегулювання спору та односторонньої декларації держави-відповідача. Зокрема, якщо заявник невинувато відмовляється від пропозиції дружнього врегулювання, Суд може виключити із списку своїх справ заяву після того, як уряд держави-відповідача подасть декларацію, в якій він визнає порушення Конвенції і візьме зобов'язання надати адекватну компенсацію заявнику.

На виконання рішень ЄСПЛ, де встановлено одне або кілька порушень Конвенції, держава-відповідач залежно від обставин справи може бути зобов'язана вжити, крім заходів індивідуального характеру, заходи загального характеру.

Заходами загального характеру є заходи, що вживаються з метою забезпечення додержання державою положень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, забезпечення усунення недоліків системного та структурного характеру, а також усунення підстав надходження до ЄСПЛ заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді.

Недоліками системного та структурного характеру відповідно до рішень ЄСПЛ та Комітету міністрів Ради Європи є: невиконання або несвоєчасне виконання рішень національних судів; надмірна тривалість проваджень у справах, що розглядаються судом; порушення ст. 3 Конвенції в аспекті ненадання медичної допомоги особам, що відбувають покарання, або тримаються під вартою під час кримінального провадження; порушення права особи на свободу та особисту недоторканість тощо.

ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово констатував наявність цих серйозних проблем в Україні.

Так, пілотне рішення «Юрій Миколайович Іванов проти України» визнає першоджерелами проблеми невиконання рішень Україною недоліки правового регулювання і адміністративні дії державних органів щодо виконання судових рішень. Воно зобов'язує українську державу створити на національному рівні засіб захисту або запровадити сукупність засобів захисту, що унеможливають надмірно тривале невиконання або відмову від виконання судових рішень постановлених проти неї.

У справі «Бурмич та інші проти України» ЄСПЛ зауважує, що однією з головних та найбільш повторюваних проблем є систематичне невиконання рішень національних судів в Україні. Навіть зважаючи на необхідність надання часу для вчинення виконавчих дій, будь-яка надмірна затримка у процесі виконання рішення суду йде в розріз із вимогами поновлення порушеного права, порушує право доступу до правосуддя, право на ефективний засіб захисту [11].

Для подолання системних проблем Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачені певні повноваження щодо вжиття заходів загального характеру.

Так, Міністерство юстиції щокварталу має надсилати до Кабінету Міністрів України подання щодо вжиття заходів загального характеру. Це подання включає пропозиції щодо вирішення зазначених у Рішеннях ЄСПЛ системних проблем та усунення

їх першопричин, зокрема: аналіз обставин, що призвели до порушення Конвенції; пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства та адміністративної практики; пропозиції для врахування під час підготовки законопроектів та забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Європейського суду з прав людини для суддів, прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також із триманням людей в умовах позбавлення волі [6].

Кабінет Міністрів України в порядку законодавчої ініціативи може вносити до Верховної Ради законопроекти щодо прийняття нових та скасування або внесення змін до чинних законів на виконання заходів загального характеру. Відповідний законопроект має бути внесений Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради України протягом трьох місяців від дня видання доручення Прем'єр-міністром.

У червні 2019 р. Комітет міністрів Ради Європи прийняв ухвалу про виконання окремих рішень ЄСПЛ, в якій підтвердив збереження в Україні протягом тривалого часу проблеми невиконання або несвоєчасного виконання внутрішніх судових рішень. Разом із тим він визначив нову законодавчу базу та відповідні адміністративні заходи, вжиті владою, які передбачають чіткі процедури, що дають змогу ув'язненим отримувати копії матеріалів справи, необхідні для обґрунтування їх скарг у суді, зменшення випадків застосування судами запобіжних заходів, пов'язаних із позбавленням волі.

Отже, для забезпечення ефективного і своєчасного виконання рішень ЄСПЛ, подолання системно-структурних проблем Україні необхідно провести реформи (зокрема забезпечити незалежність та неупередженість судової влади), ухвалити низку законів, у тому числі про автоматичне продовження терміну утримання під вартою між закінченням розслідування і початком судового розгляду; закону, що кодифікує право на компенсацію на незаконне затримання.

В Україні має змінитися і правозастосовча практика з урахуванням позиції ЄСПЛ. Зокрема, судові органи мають враховувати позиції ЄСПЛ по справах, які стосуються гарантованих Конвенцією прав; має належно функціонувати механізм притягнення до відповідальності службових осіб за умисне невиконання рішення Європейського суду, має бути запроваджено систематичне підвищення кваліфікації суддів, прокурорів, посадових осіб, відповідальних за належне виконання рішень ЄСПЛ. Подоланню системно-структурних порушень має сприяти і публікація рішень ЄСПЛ, в яких констатується порушення Україною положень Конвенції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/>.
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479.
3. Committee of Ministers Memorandum of 07.02.2013. URL: http://wed.coe.int/ViewDoc.Jsp?id=2029771Site=CM#P10_138/.
4. Статут Ради Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_0015.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
6. Про заходи реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Постанова Кабінету міністрів України № 784 від 31 травня 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-20>.
7. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
8. Шелевер Н.В. Проблемні питання виконання рішень Європейського суду з прав людини на території України. URL: <http://intlawa.manac.net/v7/13.pdf>.
9. Коломієць Н. Деякі проблемні аспекти виконання рішень Європейського суду з прав людини, винесених проти України. *Юридичний журнал*. 2009. № 7. URL: <http://www.justinian.com.ua>.
10. Рекомендації N R(2000)2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_175.
11. Рішення у справі «Бурмич та інші проти України» (Case of Burmych and others v. Ukraine) (Заява № 46852/13 та інші). URL: <https://rm.coe.int/attachment-1-judgment-burmych-gc-46852-13-ukr-translation-/168078eb76>.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Махаринець Є. М.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПРОГРАМНИХ ЗАСАДАХ ОУН
ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ НА ВОЛИНІ У РОКИ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ..... 3

Сковронська І. Ю.

ЗАСТОСУВАННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СУДОВОМУ ВИСТУПІ АДВОКАТА..... 6

Сковронський Д. М.

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ РОБОТИ ЗАХИСНИКА З КОНСПЕКТОМ СУДОВОЇ ПРОМОВИ.....10

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Олійник А. Ю.

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СВОБОДИ ОСОБИ
НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ..... 14

Чистоголий Я. В.

ДО ПИТАННЯ ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО КУРСУ УКРАЇНИ..... 19

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Вакулович Е. В.

ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ ДІЇ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ДОГОВОРУ
В ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОМУ ПРАВІ (НА ПРИКЛАДІ ПУБЛІЧНОГО ДОГОВОРУ)..... 24

Гуйван П. Д., Гуйван О. П.

ПРАВО НА ЕКОЛОГІЧНУ ІНФОРМАЦІЮ ЯК ОСНОВА
ГАРАНТУВАННЯ БЕЗПЕЧНОЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ.....28

Добрігло О. В.

ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ НЕТРАДИЦІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ.....33

Кириченко Т. С.

ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ ВНАСЛІДОК ЙОГО РОЗІРВАННЯ
ЗА ПОЗОВОМ ОДНОГО З ПОДРУЖЖЯ.....36

Кострюков С. В.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ТАРИФІВ
НА ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖУ ЗАЛІЗНИЧНИМ ТРАНСПОРТОМ
У ВНУТРІШНЬОМУ СПОЛУЧЕННІ.....40

Парасюк В. М.

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ СУТНОСТІ ПІДСТАВИ
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ..... 45

Pashaieva Susanna Abulfat gizi

HISTORY OF DEVELOPMENT OF HOUSING LEGISLATION IN AZERBAIJAN..... 50

Пряміцин В. Ю., Балінська В. О., Ковалик К. І.

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДЕННЯ ШЛЮБНОГО ДОГОВОРУ
В УКРАЇНІ ТА США: ПЕРЕВАГИ Й НЕДОЛІКИ..... 55

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Карпенко Р. В.

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄС.....59

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Греца Я. В.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ ПРИ ОПОДАТКУВАННІ ДОХОДІВ
ФІЗИЧНИХ ОСІБ-ПІДПРИЄМЦІВ НА ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ОПОДАТКУВАННЯ.....64

Мамалуй О. О. ПЛАТНИК ПОДАТКІВ ЯК УЧАСНИК ПОДАТКОВИХ ВІДНОСИН.....	69
Плетньова А. Є. СУЧАСНА ПРОБЛЕМАТИКА АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ.....	74
Романишин Н. Ю. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ.....	78
Тильчик О. В., Мердова О. М., Тильчик В. В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПІЛЬНИХ ПРОЕКТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ З ГРОМАДСЬКІСТЮ ЩОДО СТВОРЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	82

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Івасин О. Р., Косенко О. А. ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСВІДУ ЄВРОПИ ТА ІНШИХ КРАЇН СВІТУ У СФЕРІ ЗМЕНШЕННЯ ШКОДИ ВІД ВЖИВАННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ І ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМАТИКА ТА ТЕНДЕНЦІЇ.....	86
Каланча І. Г. ЕЛЕКТРОННИЙ СЕГМЕНТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНІ ТУРКМЕНИСТАНУ.....	91
Лісцина Ю. О. ЗАПОБІГАННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ПОРУШЕННЮ ВСТАНОВЛЕНОГО ЗАКОНОМ ПОРЯДКУ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ АНАТОМІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЛЮДИНИ.....	96
Маланчук П. М. ПОРІВНЯННЯ БОРОТЬБИ З КІБЕРЗЛОЧИННІСТЮ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	101
Можайкіна О. С., Коляда С. В. БУЛІНГ ЯК ФОРМА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	105
Парасюк Н. М. ЗЛОЧИНИ ТЕРОРИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ ТА ЗАКОНОДАВЧИЙ КОМПРОМІС.....	109
Світличний О. О. ДИНАМІКА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ У ПРОТИДІЇ РОЗБЕЩЕННЮ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	114
Скоромний Д. А. СПРАВЕДЛИВІСТЬ У ПРАВОВОМУ ВИМІРІ.....	119
Тарасюк С. М. ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ ЗАКОННОСТІ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ У ЖИТЛІ ЧИ ІНШОМУ ВОЛОДІННІ ОСОБИ.....	125
Янішевська К. Д., Савицька І. В. ЩОДО ПРОБЛЕМ ПРОТИДІЇ ПЕДОФІЛІЇ В УКРАЇНІ.....	130

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Альошін К. В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ АВТОРСЬКОГО ПРАВА.....	134
Ведькал В. А. МЕХАНІЗМ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ЄСПЛ В УКРАЇНІ.....	137

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Makharynets Ye. M.

LEGAL REGULATION OF LAND RELATIONS IN OUR POLICY FRAMEWORKS
AND ATTEMPT TO IMPLEMENT THEM IN VOLYN DURING THE SOVIET-GERMAN WAR.....3

Skovronska I. Yu.

APPLICATION OF NON-VERBAL COMMUNICATION IN ATTORNEY'S LEGAL STATEMENT.....6

Skovronskyi D. M.

METHODICAL BASES OF THE DEFENSE PROCEEDINGS WITH THE SUMMARY OF A COURT SPEECH.....10

CONSTITUTIONAL LAW

Oliinyk A. Yu.

GENERAL SOCIAL GUARANTEES OF REALIZATION OF THE PERSON'S
CONSTITUTIONAL FREEDOM FOR BUSINESS ACTIVITY IN UKRAINE.....14

Chystokolianyi Ya. V.

TO RESEARCH THE ISSUE OF CONSTITUTIONALITY
OF UKRAINE'S COURSE TOWARDS EURO-ATLANTIC INTEGRATION.....19

CIVIL LAW AND PROCEDURE

Vakulovych E. V.

DETERMINATION OF THE BOUNDARIES OF THE PRINCIPLE
OF FREEDOM OF CONTRACT IN THE LAW OF OBLIGATIONS
(ON THE EXAMPLE OF A PUBLIC CONTRACT).....24

Huivan P. D., Huivan O. P.

THE RIGHT TO ENVIRONMENTAL INFORMATION AS A BASIS
FOR GUARANTEEING A SAFE HUMAN LIFE.....28

Dobriohlo O. V.

CONCEPTS AND PECULIARITIES OF NON-TRADITIONAL INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS.....33

Kyrychenko T. S.

TERMINATION OF MARRIAGE AFTER ITS TERMINATION
UNDER THE CLAIM OF ONE OF THE MARRIAGE.....36

Kostriukov S. V.

THE AREA OF LAW THE REGULATION OF THE ESTABLISHMENT
OF TARIFFS FOR THE CARGO TRANSPORTATION RAILWAY TRANSPORT
TO THE INTERNAL COMMUNICATION.....40

Parasiuk V. M.

THEORETICAL SUBSTANTIATION OF THE ESSENCE OF THE CIVIL LIABILITY.....45

Pashaieva Susanna Abulfat gizi.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЖИТЛОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНІ.....50

Priamitsyn V. Yu., Balinska V. O., Kovalyk K. I.

PECULIARITIES OF MARRIAGE AGREEMENT IN UKRAINE AND USA:
ADVANTAGES AND DISADVANTAGES.....55

ENVIRONMENTAL LAW

Karpenko R. V.

PROBLEMS OF ADAPTATION OF AGRARIAN LEGISLATION TO THE EU LEGISLATION.....59

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL LAW

Hretsa Ya. V.

ENSURING THE EQUALITY PRINCIPLE IN TAXATION OF THE INCOME
OF INDIVIDUALS IN THE GENERAL SYSTEM OF TAXATION.....64

Mamalui O. O. TAXPAYER AS A SUBJECT OF LEGAL RELATIONS.....	69
Pletnova A. Ye. MODERN ISSUES OF ADMINISTRATIVE LIABILITY FOR VIOLATION OF CUSTOMS RULES.....	74
Romanyshyn N. Yu. ORGANIZATIONAL AND LEGAL SUPPORT FOR THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE STATE POLICIES IN THE FIELD OF COMBATING DOMESTIC VIOLENCE.....	78
Tylchyk O. V., Merdova O. M., Tylchyk V. V. PROVISION OF JOINT PROJECTS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE WITH THE PUBLIC TOWARD THE CREATION OF A SECURITY ENVIRONMENT.....	82

CRIMINAL LAW AND PROCEDURE

Ivasyn O. R., Kosenko O. A. IMPLEMENTING THE EXPERIENCE OF EUROPE AND OTHER COUNTRIES IN THE FIELD OF HARM REDUCTION FROM DRUG AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES USE IN UKRAINE: PROBLEMS AND TRENDS.....	86
Kalancha I. H. ELECTRONIC SEGMENT IN THE CRIMINAL PROCEDURAL LAW OF THE TURKMENISTAN.....	91
Lisitsyna Yu. O. PREVENTION OF VIOLATION OF ANATOMICAL MATERIALS TRANSPLANTATION ESTABLISHED BY LAW WITH THE HELP OF UNITS OF THE NATIONAL POLICE.....	96
Malanchuk P. M. COMPARISON OF CYBER CRIME IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES.....	101
Mozhaikina O. S., Koliada S. V. BULLYING AS A FORM OF BEHAVIOUR DURING ADOLESCENCE.....	105
Parasiuk N. M. CRIMES OF TERRORIST AND LEGISLATIVE COMPROMISE.....	109
Svitlychnyi O. O. THE DYNAMICS OF CRIMINAL SANCTIONS IN COMBATING THE CORRUPTION OF MINORS.....	114
Skoromnyi D. A. JUSTICE IN THE LEGAL DIMENSION.....	119
Tarasiuk S. M. PROBLEMS OF CONDUCT OF LEGALITY IN CONDUCTING INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS IN DWELLING OR IN ANOTHER PERSONAL PROPERTY.....	125
Yanishevskaya K. D., Savytska I. V. ON ISSUES OF COUNTERACTING PEDOPHILIA IN UKRAINE.....	130

INTERNATIONAL LAW AND EUROPEAN UNION LAW

Alokhin K. V. INTERNATIONAL LAW STANDARDS OF COPYRIGHT PROTECTION.....	134
Vedkal V. A. THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF ECtHR DECISIONS IN UKRAINE.....	137

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Науковий збірник

Випуск I

Коректура – Н.В. Пирог, Н.С. Ігнатова

Комп'ютерна верстка – С.Ю. Калабухова

Формат 60x84/8.

Обл.-вид. арк. 18,93, ум.-друк. арк. 16,97.

Папір офсетний. Цифровий друк.

Наклад 300 примірників. Замовлення № 0320/90.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а.

Телефони: +38 (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.